

Otpornost ruralnih područja Republike Hrvatske na temelju pokazatelja kvalitete života

Ivanović, Vladimir

Doctoral thesis / Disertacija

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

<https://doi.org/10.17234/diss.2024.271634>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:435744>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Vladimir Ivanović

**OTPORNOST RURALNIH PODRUČJA
REPUBLIKE HRVATSKE NA TEMELJU
POKAZATELJA KVALITETE ŽIVOTA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2024.

Sveučilište u Zagrebu

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Vladimir Ivanović

**OTPORNOST RURALNIH PODRUČJA
REPUBLIKE HRVATSKE NA TEMELJU
POKAZATELJA KVALITETE ŽIVOTA**

DOKTORSKI RAD

Mentorica:

izv. prof. dr. sc. Tijana Trako Poljak

Zagreb, 2024.

University of Zagreb

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Vladimir Ivanović

**RESILIENCE OF RURAL AREAS IN THE
REPUBLIC OF CROATIA BASED ON
QUALITY OF LIFE INDICATORS**

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisor:
Assoc. Prof. Tijana Trako Poljak, PhD

Zagreb, 2024

Informacije o mentorici

Izv. prof. dr. sc. TIJANA TRAKO POLJAK (rođ. 1983.) diplomirala je 2007. godine na Odsjeku za sociologiju i Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Između 2008. i 2014. godine zaposlena je kao znanstvena novakinja u suradničkom zvanju asistentice na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Godine 2013. stekla je doktorat znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Izabrana je u suradničko zvanje poslijedoktorandice (viša asistentica) 2014. godine, 2016. u znanstveno-nastavno zvanje docentice, a 2022. u znanstveno-nastavno zvanje izvanredne profesorice na istom Odsjeku. Nositeljica je prijediplomskih kolegija „Socijalna ekologija“, „Etika okoliša“, „Sociologija sela“, „Temeljni pojmovi ekologije čovjeka“ i „Uvod u socijalnu antropologiju“ te kolegija „Društvo i okoliš“ na Poslijediplomskom doktorskom studiju sociologije.

Njeni istraživački interesi uključuju odnos čovjeka i okoliša (socijalna ekologija, sociologija okoliša, etika okoliša), ruralnu sociologiju i sociologiju prostora te mikro-sociološku interakcionističku perspektivu i vizualnu sociologiju. Njeni interesi također uključuju socijalni simbolizam i značenjsku konstrukciju identiteta, s posebnim naglaskom na hrvatsko društvo te društva Srednje i Jugoistočne Europe.

Autorica je znanstvene monografije „Hrvatski simbolički identitet“, urednica je nekoliko zbornika radova, samostalno i u koautorstvu objavila je niz znanstvenih radova te izlagala na mnogim međunarodnim i domaćim znanstvenim konferencijama. Aktivna je u popularizaciji znanosti kroz popularne radove, izlaganja i prijevode. Vodila je i surađivala na nekoliko znanstveno-istraživačkih projekata te je trenutno voditeljica Uspostavnog projekta Hrvatske zaklade za znanost „Socijalno-ekološki izazovi ruralnog razvoja“ (2020.-2024.; UIP-2019-04-5257).

Od 2013. do 2015. godine bila je izvršna urednica, a od 2015. do 2022. glavna i odgovorna urednica znanstvenog časopisa „Socijalna ekologija“ u suizdavaštvu Hrvatskog sociološkog društva i Zavoda za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Dobitnica je nekoliko stipendija od kojih je najistaknutija stipendija Fulbright vlade SAD-a u sklopu koje je ak. god. 2011./2012. provela na University of California Los Angeles. Nagrađivana je „Rektorovom nagradom“ Sveučilišta u Zagrebu te nagradom „Franjo Marković“ Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Članica je niza domaćih i međunarodnih strukovnih organizacija.

Zahvale

Svaki veliki uspjeh iza sebe ima vojsku bliskih ljudi. Ova disertacija samo je jedan u nizu takvih pothvata koji bi ostao plod mašte i nedostižan san da tih ljudi nije bilo.

Prvotno, bez dugogodišnje podrške, komentara, savjeta, mailova i poziva s mentoricom i profesoricom Trako Poljak, još od ranih studentskih dana pa kroz cijeli doktorski studij i projek „SECRURAL“, ne bih bio ovdje niti bih ovo pisao. Neizmjereno hvala ide dragoj Tijani na podršci i usmjeravanju u akademske vode i iskrenu brigu za moju kvalitetu života i blagostanje (ha, ne mogu ja bez tih pojmova) u privatnoj i profesionalnoj sferi.

Veliko hvala također ide mojim kolegama doktorandima s Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu i šire, a poglavito Bruni Šimcu bez kojeg preko pola terena ne bi bilo obrađeno, a moja bi analiza time bila značajno siromašnija. Hvala ti Bruno na tvojoj pedantnosti i predanosti radu i nadam se da ću ti jednog dana moći uzvratiti. Dodatno hvala ide svim ostalim članicama i članovima projekta „SECRURAL“ koji su pratili i podržavali moj rad i pomagali u izvođenju cijelog projekta i, posljedično, moje disertacije.

Poštovana i draga kolegice, Đurđice Degač, kojoj sam se nemali broj puta žalio na probleme, muke i stresove povodom dokorskog studija i izrade disertacije, hvala ti što si prolazila kroz patnje zajedno sa mnom. Srdačan pozdrav.

Dragom Marku Mareliću hvala na beskonačnom izvoru znanja i informacija, ali i meni bitnijoj podršci i uvjeravanju da se ovo može završiti, da ima kraja te podsjećanju da nisam toliko nesposoban koliko nekad znam misliti. P.S. Sad smo kvit s obzirom da sam te ja proveo kroz preddiplomski i diplomski studij što se tiče papirologije, a ti mene kroz ovo.

Konačno, najveće hvala i ljubav ide mojoj Antoniji, djevojci, zaručnici i sada supruzi. Tvoja ljubav, podrška, strpljenje i vjera u mene je nešto što se nadam da će svi ljudi barem jednom osjetiti u svom životu. Zbog tebe sam tu gdje jesam, zbog tebe sam to što jesam i lagao bih i sebi i svijetu da kažem da sam ovo mogao sam. Kad sam ja bio budan u kasne noćne sate, ti si bila tu. Kad sam nam krao vikende, ti si bila tu. Kad sam bio na rubu, ti si bila tu da ne padnem. Ti si uvijek bila moja najveća podrška i nisi otišla. Neizmjereno sam ti zahvalan i sretan sam što te imam. Jedina utjeha mi je što imam do kraja života da ti se odužim za sve ukradene sate. Volim te.

SAŽETAK

Važnost istraživanja kvalitete života kao čimbenika otpornosti ruralnih područja u Republici Hrvatskoj proizlazi, s jedne strane, iz velike uloge koju ruralna područja i dalje zauzimaju u suvremenim razvojnim strategijama a, s druge strane, iz nedostatka recentnijih sveobuhvatnijih istraživanja o ovoj temi u hrvatskoj sociologiji. Glavni je cilj ove disertacije holističko istraživanje kvalitete života i utvrđivanje kapaciteta društvene otpornosti kojima raspolaže ruralno stanovništvo u Hrvatskoj. U radu se predstavljaju rezultati istraživanja kvalitativnog tipa, provedenog metodom dubinskih polu-strukturiranih intervjua s hrvatskim ruralnim stanovnicima (N=53). Tematskom analizom utvrđene su tri glavne teme: (1) *Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja*; (2) *Ruralni način života*; i (3) *Promjene u životu i radu u ruralnim područjima*. Ruralni stanovnici većinom iskazuju zadovoljstvo svojim životom i to prvenstveno kroz tri pokazatelja kvalitete života: formalne i neformalne društvene odnose, društvenu koheziju i solidarnost te povezanost s prirodnim okolišem. Kao glavne negativne aspekte kvalitete života sugovornici prije svega ističu infrastrukturne neadekvatnosti i niske mogućnosti zaposlenja. Vezano za društvenu otpornost koja proizlazi iz pokazatelja kvalitete života, ruralnim stanovnicima na raspolaganju uglavnom stoje *kapaciteti snalaženja* i *kapaciteti prilagodbe*, odnosno oni kojima je svrha očuvanje postojeće razine kvalitete života. *Transformativni kapaciteti*, koji imaju mnogo veći potencijal unaprijediti kvalitetu života, ponajviše proizlaze iz prirodnog okoliša, društveno angažiranih projekata i mogućnosti aktivne participacije sugovornika u društveno-političkom životu. Rezultati otkrivaju da otpornost ruralnih stanovnika ovisi gotovo isključivo o njima samima ili je prepuštena ruralnim zajednicama što, iako istraživanje pokazuje da donekle funkcionira, nije adekvatno za dugoročan razvoj i očuvanje ruralnih područja. Disertacija se zaključuje potencijalnim preporukama za strategije i politike ruralnog razvoja koje proizlaze iz rezultata, a u svrhu poboljšanja kvalitete života i jačanja kapaciteta otpornosti stanovništva hrvatskih ruralnih područja.

KLJUČNE RIJEČI: kvaliteta života, društvena otpornost, ruralna područja, ruralna naselja, ruralna sociologija, kvalitativno istraživanje, Republika Hrvatska

EXTENDED SUMMARY

Quality of life and resilience research of Croatian rural areas highlights the important role of rural areas in European Union development strategies and indicates the lack of comprehensive and holistic research on this topic in Croatian sociology. Given that over 90% of Croatian territory is classified as rural and over 40% of the country's population lives in rural settlements, research on the quality of life and resilience of rural areas deserves a special place in Croatian sociology. The main goal of this dissertation is to explore the quality of life holistically and to present the main capacities for resilience on which rural residents can rely. The specific goals of this dissertation are to conceptualize and operationalize key quality of life and resilience concepts, as well as empirically examine the quality of life of Croatian rural residents and determine their capacities for resilience.

The research questions in this dissertation are as follows: (1) How do Croatian rural residents perceive their personal quality of life?, (2) What objective and subjective quality of life indicators do rural residents report as important for their quality of life in rural areas?, and (3) What capacities for resilience do Croatian rural residents have at their disposal? These research questions were constructed to provide in-depth answers reflecting traditional qualitative research practices.

Five quality of life domains were selected based on a detailed review of theoretical and empirical work on quality of life concepts, wellbeing and social resilience, and drawing on classical and modern rural sociologists. The five domains served as the basis for creating the interview protocol, which included both subjective and objective quality of life indicators. The selected quality of life domains are: (1) Social and community infrastructure, (2) Personal health and life satisfaction, (3) Social world, (4) Physical world, and (5) Activities.

To answer the research questions and achieve the goals of the dissertation, the research relied on a qualitative approach. Accordingly, face-to-face, in-depth, semi-structured interviews were conducted with a non-probabilistic sample of rural residents in Croatian rural settlements. A total of 53 interviews were included in the main analysis. The convenient sample was evenly distributed by gender, age groups, and defined regions, all facilitating data collection.

The interviews were run through two coding cycles, after which themes were generated using deductive-inductive thematic analysis. The deductive-inductive thematic analysis provided three main themes: (1) Aspects of and satisfaction with living conditions, work, and housing, (2) Rural lifestyle, and (3) Changes in life and work in rural areas. Given that the dissertation

relies on a qualitative perspective, interviews with residents and their experiences were used to create the themes and categories, rather than using previously theoretically constructed categories.

The overall results show that rural residents are generally satisfied with their lives, highlighting formal and informal social relationships, social cohesion and solidarity in their communities, and a connection with the natural environment as some of the most important aspects of rural quality of life. Some of the problems highlighted by rural residents are mainly related to inadequate infrastructure, inadequate employment opportunities, and limited access to public services. Linking these key findings to resilience capacities paints a picture of rural residents as self-sufficient, relying on themselves, the community, and the natural environment to cope with encountered threats and problems. An important aspect of this dissertation is the different responses of respondents in terms of gender and age, as some issues were more problematic for women, younger people and older rural residents. Another important finding is that there are significant regional differences in some objective aspects of quality of life.

The findings also suggest that rural people in Croatia have both coping and adaptive capacities, given that they rely on their communities and the surrounding natural environment to maintain their current levels of quality of life. Transformative capacities, which sociological theory suggests offer the greatest potential for strengthening individual and social resilience and improving quality of life, are present in rural Croatia in terms of the natural environment, projects, and active participation in local socio-political life. However, it is clear from the data analysis that even transformative capacities for resilience rely on residents taking matters into their own hands. Thus, these findings show that resilience and the capacities for it depend almost entirely on rural residents themselves and their communities, which, albeit functioning, is insufficient for the long-term development and preservation of Croatia's rural areas.

This research has also shown a significant lack of rural-focused developmental strategies. The main implications of the dissertation results are that future policies and strategic documents should include region-specific data, as this research has revealed that there are sometimes glaring regional differences regarding aspects of quality of life.

In summary, the results have helped achieve the main goal of the dissertation and the specific objectives while also providing detailed answers to the research questions. This dissertation provides a solid foundation for future sociological research on the quality of life and resilience of rural areas. It also provides relevant and up-to-date research on rural areas that can serve as

a basis for future development strategies for Croatian rural areas in order to strengthen resilience and improve the quality of life of its rural residents.

KEYWORDS: social resilience, quality of life, rural areas, rural settlements, rural sociology, qualitative research, Republic of Croatia

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Obrazloženje teme	4
1.2. Ciljevi rada i istraživačka pitanja	9
2. RURALNA PODRUČJA I RURALNO DRUŠTVO – OBILJEŽJA I ISTRAŽIVANJA	11
2.1. Obilježja ruralnog društva i ruralnih područja	11
2.2. Povijesni razvoj hrvatskih ruralnih područja i njihova ključna obilježja.....	14
3. KVALITETA ŽIVOTA	31
3.1. Definiranje koncepta kvalitete života	31
3.2. Dimenzije kvalitete života.....	33
3.3. Kvaliteta života u ruralnim područjima	38
3.4. Istraživanje kvalitete života u ruralnoj Hrvatskoj.....	40
4. DRUŠTVENA OTPORNOST	47
5. KVALITATIVNI PRISTUP I IZRADA PROTOKOLA INTERVJUA	55
5.1. Kvalitativni pristup istraživanju kvalitete života u ruralnim područjima	55
5.2. Priprema i izrada protokola intervjua	57
6. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	63
6.1. Metoda istraživanja i analize	63
6.2. Određivanje i obilježja uzorka kvalitativnog istraživanja.....	64
6.3. Metoda prikupljanja podataka u kvalitativnom istraživanju	72
6.4. Pozicija istraživača	72
6.5. Tematska analiza	74
6.6. Strategija kodiranja	76
7. REZULTATI	79
7.1. Opći pregled rezultata	79
7.2. Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja	81

7.2.1.	Prometna infrastruktura u ruralnim područjima	81
7.2.2.	Zdravstvena infrastruktura u ruralnim područjima	88
7.2.3.	Sadržaji i usluge u ruralnim područjima	93
7.2.4.	Prilike za zaposlenje u ruralnim područjima	101
7.2.5.	Stanovanje u ruralnim područjima.....	108
7.2.6.	Prirodni okoliš kao objektivni aspekt života u ruralnim područjima	112
7.2.7.	Zaključno o temi Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja.....	114
7.3.	Ruralni način života.....	118
7.3.1.	Društvena kohezija i duh solidarnosti ruralnim područjima	118
7.3.2.	Način provođenja slobodnog vremena u ruralnim područjima	128
7.3.3.	Rad formalnih društvenih struktura – lokalne udruge, društva i samouprave	134
7.3.4.	Važnost prirodnog okoliša za subjektivni osjećaj zadovoljstva životom	140
7.3.5.	Aspekti uzgoja domaće hrane za vlastite potrebe – proizvodnja, dijeljenje i vlastito zdravlje	142
7.3.6.	Samodostatnost ruralnog stanovništva.....	145
7.3.7.	Zaključno o temi Ruralni način života.....	148
7.4.	<i>Promjene u životu i radu u ruralnim područjima</i>	151
7.4.1.	Promjene u poljoprivredi.....	152
7.4.2.	Promjene u međuljudskim odnosima.....	156
7.4.3.	Rodni odnosi i nejednakosti u ruralnim područjima.....	162
7.4.4.	Pogled u budućnost ruralnih područja	166
7.4.5.	Zaključno o temi Promjene u životu i radu u ruralnim područjima	172
8.	DISKUSIJA.....	174
8.1.	Sažetak rezultata i usporedba s prethodnim istraživanjima	174
8.1.1.	Kvaliteta života stanovnika hrvatskih ruralnih područja	175
8.1.2.	Kapaciteti društvene otpornosti stanovnika hrvatskih ruralnih područja.....	203
8.2.	Ograničenja disertacije i preporuke za buduća istraživanja	219

9. ZAKLJUČAK	222
10. POPIS LITERATURE	230
PRILOZI	240

1. UVOD

Republika Hrvatska je od polovice prošlog stoljeća do danas prošla kroz niz društvenih, političkih, tehnoloških i ekonomskih promjena. Te su promjene posljedice širih kretanja koja su zahvatila Hrvatsku kao i druge zemlje svijeta poput modernizacije, globalizacije i pripadajućih procesa industrijalizacije i urbanizacije (Kalanj, 1990; 2008; Rogić, 2000). Međutim, posljedice su to i specifičnih događaja koji, između ostalog, uključuju Domovinski rat i posljedice ratnih razaranja po stanovništvo, materijalna dobra i prirodni okoliš, tranziciju u liberalno-demokratski kapitalistički sustav te ulazak Hrvatske kao punopravne članice u Europsku uniju. Spomenuta kretanja i procesi značajno veći utjecaj imali su na ruralna područja (Akrap, 2002, 2019; Banovac i sur., 2004; Rogić, 2000; Župančić, 2000). Negativni trendovi, među kojima su najistaknutiji oni ruralne depopulacije i deagrarizacije, koji su započeli još tijekom druge modernizacije u drugoj polovici 20. st., u trećoj su modernizaciji i tranziciji nakon 1990-ih godina samo dodatno pogoršani. To posebno prepoznaje Ivan Rogić koji upravo ističe usporene i neujednačene procese urbanizacije i industrijalizacije koji su, kao i ratna razaranja, imali izrazito nepovoljan učinak na Hrvatsku općenito, a pogotovo na njena ruralna područja kako u ekonomskom, tako i u društvenom i demografskom smislu (Rogić, 2000). S obzirom da su spomenuti procesi i promjene doveli i do izražene centralizacije te većeg usmjeravanja resursa u urbana područja (Čaldarović, 1989), neminovno dolazi i do situacije gdje ionako slabije razvijena ruralna područja postaju dodatno marginalizirana (Pejnović, 2004) te je njihov položaj sve više obilježen nazivom i karakteristikama periferije (Banovac i sur., 2004; Rogić, 2000; Štambuk, 2002).

Međutim, kako su opstala tijekom prve dvije modernizacije, hrvatska ruralna područja opstaju i danas u razdoblju treće modernizacije, a njihova društvena, politička, kulturna i ekonomska uloga nikada nije bila važnija, iako to nije uvijek prepoznato u medijima ili u percepciji javnosti. Još 1992. godine Ivan Cifrić ukazuje na to da se „u svijetu povećava značenje sela i poljoprivrede (...) zbog: proizvodnje hrane, te ekološki i ekonomski prihvatljivijih uvjeta života“ (Cifrić, 1992:2). Više od 30 godina kasnije ta izjava je još relevantnija, što je vidljivo u tome da se važnost ruralnih područja danas i službeno prepoznaje u razvojnim strategijama na razini Europske unije (*Zajednička poljoprivredna politika (ZPP)*, 2021; *Strateški plan zajedničke poljoprivredne politike Republike Hrvatske 2023. - 2027.*, NN 22/2023) i na nacionalnoj razini (*Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine*, NN 13/2021; *Program ruralnog razvoja 2014. - 2020.*, NN 91/2019; *Strategija regionalnog razvoja do kraja 2020. godine*, NN 75/2017). Te strategije sve veći naglasak stavljaju na neophodnost

ruralnih područja kao mjesta zdravog življenja, izvorišta i očuvanja prirodne i kulturne baštine, lokalizirane proizvodnje te sigurnosti opskrbe hranom. Uzevši u obzir da se više od 90% teritorija Hrvatske karakterizira kao ruralna područja ili ruralne prostore (Čagalj i sur., 2021; Miljenović i sur., 2016), na kojima živi više od 40% ukupnog stanovništva (DZS, 2011b; 2021), samo dodaje na važnosti i vrijednosti socioloških istraživanja hrvatske ruralne populacije. Pri tome se disertacija oslanja na teorijsko-konceptualne i empirijske doprinose sociološkom istraživanju kvalitete života i društvene otpornosti, uzimajući u obzir mikroperspektivu ruralnog stanovništva. U izradi kvalitetnih i informiranih dugoročnih strategija ruralnog razvoja, sociologija je posebno pozvana doprinijeti istraživanjima postojećeg stanja hrvatskih ruralnih područja, kako bi se što učinkovitije ukazalo na mjesta koja treba unaprijediti, a sve u svrhu poboljšanja kvalitete života hrvatskog ruralnog stanovništva i jačanja društvene otpornosti u suočavanju sa suvremenim izazovima njihovom opstanku i napretku.

Glavni je cilj ove disertacije holističko istraživanje kvalitete života i utvrđivanje kapaciteta otpornosti kojima raspolaže ruralno stanovništvo u Hrvatskoj. Kako bi se iscrpno istražila kvaliteta života i društvena otpornost hrvatskih ruralnih područja, u teorijskom dijelu disertacije će se konceptualizirati i operacionalizirati ključni aspekti kvalitete života, njenih objektivnih i subjektivnih pokazatelja te društvena otpornost. Zatim će se u drugom dijelu disertacije prikazati i raspraviti obrada i analiza rezultata dobivenih provedenim empirijskim istraživanjem kvalitativnog tipa metodom dubinskih polu-strukturiranih intervjua sa stanovnicima hrvatskih ruralnih područja o njihovoj percepciji objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života, na temelju kojih će se utvrditi kapaciteti društvene otpornosti s kojima raspolažu. Disertacija završava davanjem preporuka za politike i strategije ruralnog razvoja usmjerene poboljšanju kvalitete života i jačanju kapaciteta društvene otpornosti stanovništva hrvatskih ruralnih područja.

Prvi je ključni koncept disertacije kvaliteta života koja se oslanja na široku lepezu postojećih teorijskih pogleda i istraživanja o ovoj tematici, s posebnim naglaskom na sociološke doprinose, koji su detaljno predstavljeni u teorijskom dijelu disertacije. Ukratko, u ovoj se disertaciji koncept kvalitete života definira kao „višeslojni i amorfni koncept, definiran tako da obuhvaća percepciju i zadovoljstvo pojedinaca fizičkim zdravljem, psihološkim blagostanjem, neovisnosti, društvenim vezama, društvenim i materijalnim uvjetima te prirodnim i izgrađenim okolišem“ (Bowling, 2005:232). Naime, literatura upozorava kako ekonomski aspekti nisu jedini, a katkad se pokazalo da nisu ni najbolji pokazatelji za prosudbu nečijeg zadovoljstva životom (Bowling, 2005, Lay 1991; Nussbaum i Sen, 1993; Scott, 2012; Sen, 1980; 1987;

Svirčić Gotovac, 2015). Nadalje, pri istraživanju kvalitete života u ruralnim područjima važnost koju ruralni stanovnici pridaju određenim pokazateljima (poput društvene kohezije, bliskih međuljudskih odnosa i prirodnog okoliša), kao i njihovom sadržaju, može se zbog specifičnog načina ruralnog života razlikovati od onih u gradovima, što su neka istraživanja i pokazala (Shucksmith i Brown, 2019b; Shucksmith i sur., 2009; Wuthnow, 2018; Zanabria Ruiz, 2015). Ti pomaci u istraživanjima dodatna su inspiracija za ovu disertaciju koja, oslanjajući se na takav širi pristup, obuhvaća i subjektivne i objektivne aspekte kvalitete života u hrvatskim ruralnim područjima. Objektivni pokazatelji uključeni u ovo istraživanje su: materijalni status, stambeni uvjeti, infrastrukturna opremljenost (prometna povezanost, dostupnost zdravstvenih i drugih javnih usluga i sadržaja), kvaliteta prirodnog okoliša te mogućnosti zaposlenja. Uključeni subjektivni pokazatelji su: osobno zadovoljstvo životom, društvena integracija, kvaliteta formalnih i neformalnih međuljudskih odnosa i zadovoljstvo njima te načini provođenja slobodnog vremena.

Drugi ključni koncept disertacije je društvena otpornost. Taj koncept se razvijao i definirao na različite načine, a ovo se istraživanje oslanja na Neila Adgera koji kaže da se „otpornost može zamisliti, ili oblikovati, od dinamičnih struktura sredstava za život, pristupa resursima i društvenim institucijama“ (Adger i sur., 2002:358). Iz Adgerove definicije proizlazi i koncept kapaciteta otpornosti Brigit Obrist, Constanze Pfeiffer i Roberta Henleya (2010), kojeg Markus Keck i Patrick Sakdaporlak (2013) proširuju na tri specifična kapaciteta društvene otpornosti: (1) *kapaciteti snalaženja* (engl. *coping capacities*) koji se odnose na to kako se ljudi snalaze i prebrođuju neposredne prijetnje s resursima koji su im neposredno dostupni; (2) *kapaciteti prilagodbe* (engl. *adaptive capacities*) koji se primarno tiču preventivnih mjera i resursa koji im pomažu očuvati trenutno stanje kvalitete života pri suočavanju s budućim rizicima; i (3) *transformativni kapaciteti* (engl. *transformative capacities*) koji se tiču pristupa resursima i pomoći iz šire društveno-političke arene (Keck i Sakdaporlak, 2013:10-11). Kako bi se utvrdili kapaciteti društvene otpornosti, disertacija se oslanja na definirane objektivne i subjektivne pokazatelje kvalitete života kroz mikroperspektivu stanovnika hrvatskih ruralnih područja.

Disertacija je izrađena u sklopu Uspostavnog znanstveno-istraživačkog projekta Hrvatske zaklade za znanost „Socijalno-ekološki izazovi ruralnog razvoja: objektivni i subjektivni pokazatelji otpornosti hrvatskih ruralnih socijalno-ekoloških sustava“ (2020.-2024.; UIP-2019-04-5257), voditeljice izv. prof. dr. sc. Tijane Trako Poljak, na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

1.1. Obrazloženje teme

Kako bi se što preciznije prikazala slika suvremenih hrvatskih ruralnih područja, nužno je inicijalno istaknuti učinke modernizacijskih i društvenih procesa koji su ta područja zahvatili i značajno ih promijenili u posljednjih 70-ak godina. Gledajući sam koncept *modernizacije*, ona se „u konceptualno-teorijskom smislu, najjednostavnije definira kao opći proces prijelaza iz tradicionalnog u moderno društvo ili modernost koja, među ostalim, implicira vjerovanje u razum i racionalnu akciju, industrijsku, kapitalističku ekonomiju, priznavanje prava pojedinca, demokratsku političku organizaciju i socijalnu strukturu zasnovanu na klasnoj društvenoj podjeli“ (Kalanj, 2008:120). Procesi modernizacije dovode do sve veće diferencijacije u cijelome društvu, kako među pojedincima, tako i među klasama, političkim i društvenim strukturama pa time i među područjima, odnosno prostorima. Uz navedeno, „modernizacija je, dakle, planetarni proces koji se odvija u različitim ritmovima ovisno o stupnjevima razvijenosti pojedinih društava. Taj je proces toliko intenzivan i toliko sudbonosan da na scenu modernih vremena izbacuje sva pitanja opstanka: od povijesti, civilizacije i kulture do ekologije, energije, politike i univerzalnih ljudskih prava“ (Kalanj, 1990:5). S obzirom na to da se taj globalni proces, kako kaže Rade Kalanj, „odvija u različitim ritmovima“ (Kalanj, 1990:5), tako se on i manifestira na drugačije načine u različitim podnebljima. Odnosno, modernizacijski procesi imaju različit utjecaj na razvijene i nerazvijene zemlje, odnosno na prostore i područja unutar samih zemalja. To u kontekstu Hrvatske znači da su procesi modernizacije imali značajne, ali i značajno različite utjecaje na razvojni smjer i položaj razvijenijih urbanih i manje razvijenih ruralnih područja. Uzimajući to u obzir, Rogić povijesno-razvojni kontekst modernizacije u Hrvatskoj opisuje koristeći termin „dvostruke periferije, što će dugoročno odrediti tip i ritam napretka“ (Štambuk, 2002:11), o čemu konkretnije govori kroz uočene usporene procese „industrijalizacije, urbanizacije i birokratizacije“ (Rogić, 2000:606) te oskudnost prometne i infrastrukturne mreže (Rogić, 2000:346) kao ključnih obilježja koja su po njemu utjecala na nejednaku modernizaciju i neujednačen regionalni razvoj. Osim navedenoga, neujednačen regionalni razvoj i centralizacija dovode do negativnih demografskih trendova gdje sve više ruralnog stanovništva seli u gradove i time dodatno osiromašuje već manje razvijena hrvatska ruralna područja (Čaldarović, 1989). Ta se kretanja prepoznaju i u prvoj i drugoj modernizaciji, no uz posljedice ratnih razaranja tijekom treće modernizacije (Rogić, 2000) dodatno je povećana diskrepancija između regija te urbanih i ruralnih područja u Hrvatskoj. Na tragu takvog razmatranja i uvida Boris Banovac, Robert Blažević i Željko Boneta opisuju modernizaciju u Hrvatskoj koristeći koncept i teoriju periferizacije (Banovac i sur., 2004). Kroz

teoriju periferizacije postavlja se okvir koji dobro opisuje izražene i važne distinkcije između hrvatskih regija, odnosno ukazuje na posljedice modernizacije koja dovodi do sve veće centralizacije, što u konačnici postavlja vrlo jasnu nejednaku poziciju između, većinom ruralne, periferije i centra (Banovac i sur., 2004:113). To prepoznaje i Dane Pejnović (2004) koji isto tako ukazuje na značajne razvojne, demografske i druge razlike između izrazito razvijenih urbanih centara i periferije koje dovode do rasta prostornih i razvojnih nejednakosti. „Dispariteti u regionalnom razvoju generator su prostorne pokretljivosti stanovništva, a na taj način i prostorne redistribucije demografskih resursa prema razvijenijim područjima“ (Pejnović i Kordej-De Villa, 2015:323). Osim istaknute slabije razvijenosti periferije od centra, Banovac i suradnici opisuju kako postoje i određene vrlo važne razlike između samih periferija. Međutim, važno je za istaknuti kako se termin „periferija“ ne odnosi isključivo na geografsku udaljenost od centra, već se može protumačiti i kao „struktura mogućnosti, što znači kao prostor koji nudi različite mogućnosti djelovanja ljudima koji žive i rade unutar njega“ (Rokkan i Urwin, 1983:3 prema Banovac i sur., 2004:118). Uz obilježje perifernog prostora da pruža različite mogućnosti ljudima koji u tim prostorima žive, Banovac i suradnici vide dodatna „ključna obilježja periferije, a to su: *udaljenost, razlika i zavisnost*“ (Banovac i sur., 2004:118). Gledajući ovako definiranu periferiju, kvalitativni pristup istraživanju kvalitete života i društvene otpornosti pruža uvid upravo u ključna diferentna prostorna obilježja i prisutne razlike među različitim hrvatskim regijama koja mogu imati izrazito negativan utjecaj na daljnji razvoj i opstanak perifernih ruralnih područja.

Prije nego se osvrne na same regionalne razlike i specifičnosti, važno je istaknuti kako su ruralni sociolozi promatrali utjecaj modernizacije na hrvatska ruralna područja i na ruralno društvo. Počevši od industrijalizacije i raspada agrarnog društva u drugoj polovici 20. stoljeća, ruralna područja u Hrvatskoj dramatično se mijenjaju u društvenom i ekonomskom smislu. Prve promjene vide se tijekom tzv. prve modernizacije, na prijelazu iz 19. na 20. stoljeće, početkom prodora kapitala i ulaskom seljačkog društva u robno-novčanu ekonomiju (Hodžić, 2006; Puljiz, 1987:10-11). Preskočit će se jedan dio povijesti razvoja hrvatskih ruralnih područja, onaj Prvog i Drugog svjetskog rata i međuratnog razdoblja, jer se veće i značajnije promjene za današnji kontekst događaju nakon Drugog svjetskog rata (Cifrić, 2003; Petak i sur., 2002; Župančić, 2000:22). Hrvatska ruralna područja u 60-im godinama 20. stoljeća zahvaća deagrarizacija, demografske promjene (sve više starijih domaćinstava, raspad tradicionalne tzv. seoske porodice), ali i tehnološke inovacije (Petak i sur., 2002:235-238). U ovom se razdoblju kroz intenzivnu industrijalizaciju posebno istaknuo pristup ruralnim područjima

kojeg Rogić opisuje kao proces „političkog terora nad seoskim življem“ (Rogić, 2000:431). Taj proces dovodi do stvaranja dojma da je život u ruralnim naseljima „niži životni oblik“ (Rogić, 2000:431). To je također jedan od izuzetno važnih razloga koji bolje opisuju demografski i ekonomski položaj ruralnih područja danas i stvaraju preduvjete za tzv. ruralni egzodus (Akrap, 2002; 2019; Nejašmić i Toskić, 2013). Modernizacija se nastavlja i u 70-im i 80-im godinama sa sve većom urbanizacijom i industrijalizacijom te pojavom mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika (Cifrić, 2003; Petak i sur., 2002; Rogić, 2000). Ovo razdoblje obilježava snažan ruralni egzodus i gubitak tzv. seoske autarkičnosti kao jednog od ključnih obilježja tradicionalnih ruralnih društava (Šundalić, 2010; Župančić, 2000:38-39). Dodatni razlog koji doprinosi ruralnom egzodusu sporiji je rast manjih regionalnih gradova i urbanih središta „koji su trebali zadržati stanovništvo iz šireg gravitacijskog područja. Sveukupni razvitak malih i srednjih gradova nije mogao zadržati glavninu deagrarniziranog stanovništva iz svojih gravitacijskih zona, pa je ruralni egzodus bio neizbježan“ (Akrap, 2002:60). Ukupno gledajući, razdoblje druge modernizacije ostavlja velike posljedice na ruralna područja (Cifrić, 2003:383; Petak i sur., 2002), čiji učinci postaju izraženiji u trećoj, poslijeratnoj i tranzicijskoj modernizaciji od 1990-ih godina naovamo. U 90-ima dolazi izrazito teško razdoblje ratnih razaranja (Akrap, 2019; Banovac i sur., 2004) gdje su ruralna područja i stanovništvo pretrpjeli „srazmjerno daleko veća razaranja te izravne i neizravne ratne štete od ostalih slojeva hrvatskog društva“ (Župančić, 2000:40). Nestrukturiranom obnovom i oporavkom nakon ratnih razaranja (Petak i sur., 2002:240-241), kao i prelaskom na kapitalistički sustav nakon sloma socijalizma, ruralna područja Hrvatske proživljavaju iznimne stresore i promjene u kratkim vremenskim razdobljima. Ovakva razvojna putanja i promjene u Hrvatskoj za posljedicu su imale daljnje intenziviranje deagrarnizacije i depopulacije ruralnih područja, kao i sve veće starenje ruralne populacije (Akrap, 2002; 2019; Nejašmić i Toskić, 2013; Pejnović, 2004). Dodatnu posljedicu napuštanja poljoprivrednih zanimanja i općenitog centraliziranog razvoja Hrvatske prepoznaje i Štambuk koja ističe da je „socijalna i gospodarska krhkost sela dovela do neplaniranih i nepripremljenih preseljenja u gradove ili na njihove rubove“ (Štambuk, 2002:18). Takvi trendovi doprinose stvaranju odnosa periferija-centar gdje su ruralna područja dominantno *periferna* u odnosu na urbana područja. Takav se odnos dodatno potencira uz sveprisutan nejednak regionalni razvoj koji dovodi do toga da „razvijene regije postaju još naprednije. Nasuprot tome, slabije razvijena područja karakterizira inverzni razvoj u obliku silazne spirale“ (Pejnović, 2004:702).

Ukupno gledajući, time dolazi do sve veće polarizacije između ruralnih i urbanih prostora u Hrvatskoj, odnosno između ruralnih periferija i urbanih centara. Nastavno na navedene trendove, promjene i događanja, Hrvatsku su kao i druge zemlje u drugoj polovici 20. i pogotovo na početku 21. st. zahvatila šira globalizacijska i modernizacijska kretanja u ekonomskom, političkom, socijalnom i kulturnom pa i ekološkom smislu na koja se ruralna područja također moraju prilagoditi. Međutim, neki autori globalizaciju shvaćaju kao nezaobilazan proces koji ne treba promatrati isključivo negativno, već i kroz prizmu potencijalnih prilika koje se nude i ruralnim područjima. Ruralni stanovnici trebaju imati jednaku priliku uključiti se u globalni ekonomski, politički, ali i socijalni i kulturni prostor te biti aktivni sudionici u donošenju i provođenju odluka vezanih za vlastiti razvoj (Woods, 2007). Ulaskom Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine otvaraju se nove prilike za zaokret i oporavak ruralnih područja. Primjerice, članstvo u Europskoj uniji dopušta Hrvatskoj sudjelovanje u provedbi ZPP-a koja je nedavno započela novi ciklus politika i strategija za razdoblje od 2023. do 2027. godine (ZPP, 2021; NN 22/2023), što pruža mogućnost dodatnog razvoja poljoprivrednih, ali i nepoljoprivrednih djelatnosti u ruralnim područjima (NN 22/2023). No, i dalje ostaje otvoreno pitanje hoće li se navedeni globalni i specifični domaći izazovi s kojima se hrvatska ruralna područja danas suočavaju uspjeti prevladati, a potencijalne prilike iskoristiti kako bi se ona dalje razvijala i napredovala.

Važnost izučavanja ove teme leži u tome da se više od 90% teritorija Hrvatske klasificira kao ruralna područja (Čagalj i sur., 2021:97; DZS, 2011b; 2021; Miljenović i sur., 2016) te da u hrvatskim ruralnim naseljima živi više od 40% stanovnika (DZS, 2021), što čini značajan udio stanovništva Hrvatske koji zaslužuje sociološku pažnju. Nadalje, usprkos činjenici da u razvijenim zemljama Europe i svijeta, kao i u Hrvatskoj, dominantno živi urbano stanovništvo, autori navode da „važnost ruralnih područja, stanovnika, zajednica i okoliša ne jenjava“ (Shucksmith i Brown, 2019a:1). Pri tome ističu kako se na globalnoj razini u tim područjima i dalje proizvodi većina hrane, nalazi većina izvora vode i raznih prirodnih resursa, kao i velik dio infrastrukture na koju se oslanja moderni svijet (Shucksmith i Brown, 2019a:1). Upravo tu važnost prepoznaju i različiti dokumenti i strategije Europske unije i Hrvatske pa tako među svojim glavnim ciljevima i razvojnim smjerovima Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine (NN 13/2021), Program ruralnog razvoja 2014. - 2020. (NN 91/2019), *Strategija regionalnog razvoja Hrvatske do kraja 2020. godine* (NN 75/2017), kao i ZPP (2021; NN 22/2023) naglašavaju potrebu jačanja otpornosti ruralnih područja. Konačno, iako najnoviji podaci Europskog društvenog istraživanja (engl. *European Social Survey*; ESS)

pokazuju da su u ekonomski razvijenijim zemljama ljudi koji žive u ruralnim područjima zadovoljniji svojim životom od ljudi u urbanim, u Hrvatskoj je situacija još uvijek obrnuta (Ivanović i sur., 2022).

Ipak, primjetno je opadanje interesa socioloških istraživanja vezano za ruralna područja i njihovo stanovništvo u hrvatskoj sociologiji, usprkos dugoj i vrijednoj ruralnoj sociološkoj tradiciji, što prati općenito slabljenje interesa javnosti i medija za ovu tematiku. Poznata po dugogodišnjoj tradiciji ruralnih istraživanja, Antun Petak i suradnici još 2002. godine upozoravali su da hrvatska sociologija bilježi veliki pad istraživanja na ruralnoj populaciji (Petak i sur., 2002:235-236). Ne smiju se nipošto zanemariti vrijedni doprinosi u domaćoj sociologiji od tada, na koja se snažno oslanja i ova disertacija, međutim osjetno je manji broj tih istraživanja u posljednja dva desetljeća, a posebice nedostaju sveobuhvatnija i kvalitativna istraživanja, dok je uža tema kvalitete života češće vezana za urbana područja. Stoga, uzevši u obzir gore opisanu važnost i ulogu koju ruralna područja imaju u socijalnom, ekonomskom, političkom i identitetskom smislu, hrvatska sociološka istraživanja fokusirana na ruralno stanovništvo su nužna. Pri tome, u domaćim je istraživanjima važno pratiti vrijedne teorijske i metodološke doprinose iz međunarodne ruralne sociologije. Nastavno na to, disertacija teži istražiti objektivne i subjektivne aspekte kvalitete života oslanjajući se na recentna istraživanja koja sve češće uključuju raznolikije i šire kriterije kvalitete života od ekonomskih kako bi se kvaliteta života što preciznije istražila. Nadalje, u disertaciji se objektivni i subjektivni pokazatelji kvalitete života povezuju s kapacitetima društvene otpornosti, što je novi pristup u ruralnoj sociologiji općenito, a posebice domaćoj. Recentni konceptualni pomaci u definiranju koncepta društvene otpornosti u sociološkom smislu napuštaju individualnu otpornost te se sve više oslanjaju na socijalnu dimenziju, odnosno dostupnost prilika, sadržaja i mogućnosti kojima ljudi raspolazu (Adger i sur., 2002; Estêvão i sur., 2017; Keck i Sakdapolrak, 2013; Sen, 1987; Young, 2019). Dakle, koncepti se kvalitete života i društvene otpornosti, kako su postavljeni u disertaciji, oslanjaju na subjektivne i objektivne pokazatelje kvalitete života na temelju kojih se utvrđuju raspoloživi kapaciteti društvene otpornosti stanovnika hrvatskih ruralnih područja.

Konačno, ova se disertacija oslanja na kvalitativni pristup. Prednosti takvog pristupa su u tome što se oslanja na osobna, subjektivna iskustva i iskaze ruralnih stanovnika u Hrvatskoj, odnosno pruža uvid u načine na koji oni doživljavaju vlastitu kvalitetu života. Dodatna prednost ovakvog pristupa je u davanju glasa ljudima koji svakodnevno žive u tim područjima da sami iskažu prednosti i nedostatke ruralnog života, izazove s kojima se susreću i načine na koje se s tim izazovima svakodnevno nose. S obzirom na često naglašeni periferni položaj ruralnih područja,

značaj ovog istraživanja i pristupa dolazi do izražaja pružanjem prilike ruralnom stanovništvu, koje svakodnevno obitava u tim područjima, da svojim iskustvima doprinese razumijevanju i stvaranju temelja za daljnji ruralni razvoj. Znanstvena istraživanja koja se oslanjaju na najrecentnije sociološke doprinose kako bi pružila dublji i kvalitetniji uvid u ključne teme poput kvalitete života i društvene otpornosti, temeljena na stvarnim iskustvima i svakodnevnom životu ruralnog stanovništva, postaju sve relevantnija kako bi se uspješno informirale i izgradile ruralne razvojne politike i strategije na lokalnoj, ali i na nacionalnoj razini.

1.2. Ciljevi rada i istraživačka pitanja

Glavni je cilj ove disertacije holističko istraživanje kvalitete života na temelju objektivnih i subjektivnih pokazatelja i iz mikroperspektive hrvatskog ruralnog stanovništva te utvrđivanje kapaciteta otpornosti kojima raspolažu. Konkretnije, dva specifična cilja ove disertacije su:

1. U teorijskom i metodološkom smislu, konceptualizirati i operacionalizirati ključne koncepte kvalitete života i društvene otpornosti s naglaskom na holističko shvaćanje kvalitete života obuhvaćanjem objektivnih i subjektivnih pokazatelja.
2. U empirijskom smislu, istražiti kvalitetu života u hrvatskim ruralnim područjima iz mikroperspektive ruralnog stanovništva, kako bi se utvrdilo postojeće stanje njihove kvalitete života i kapaciteti otpornosti kojima raspolažu.

Vežano za glavni empirijski istraživački cilj disertacije, koristit će se kvalitativni pristup metodom dubinskih polu-strukturiranih intervjua i deduktivno-induktivna tematska analiza kako bi se odgovorilo na sljedeća glavna istraživačka pitanja:

1. Kako stanovnici hrvatskih ruralnih područja doživljavaju vlastitu kvalitetu života?
2. Koje objektivne i subjektivne pokazatelje kvalitete života stanovnici hrvatskih ruralnih područja ističu kao važne za kvalitetu života u ruralnim područjima i kako ih opisuju?
3. Kojim kapacitetima društvene otpornosti raspolažu stanovnici hrvatskih ruralnih područja?

Svrha teorijskog dijela disertacije je u isticanju i uključivanju subjektivnih i objektivnih pokazatelja kvalitete života. Dodatna svrha teorijskog dijela disertacije osvjetljavanje je odnosa koncepta kvalitete života sa sociološkim tumačenjem koncepta društvene otpornosti i kapaciteta društvene otpornosti. Oslanjajući se na širinu objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života, uz razumijevanje prostornih i regionalnih specifičnosti hrvatskih ruralnih

područja, ovako koncipiran teorijsko-konceptualni okvir pruža holistički uvid u kvalitetu života i društvenu otpornost što je u skladu s prvim specifičnim ciljem disertacije. U metodološkom smislu, definiranje domena kvalitete života omogućilo je izradu protokola za provedbu dubinskih polu-strukturiranih intervjua s hrvatskim ruralnim stanovništvom.

Svrha empirijskog dijela disertacije je ukazivanje na to koje objektivne i subjektivne pokazatelje kvalitete života hrvatski ruralni stanovnici smatraju važnima za vlastitu kvalitetu života, koje prednosti i nedostatke ruralnog života navode te na koje se načine nose sa svakodnevnim izazovima s kojima se susreću. Uz navedeno, svrha empirijskog dijela je i u utvrđivanju kapaciteta društvene otpornosti stanovnika hrvatskih ruralnih područja. Odabrani metodološki pristup dubinskih polu-strukturiranih intervjua služi tome da sugovornicima omogući da istaknu vlastita iskustva i ukažu na to kako oni doživljavaju vlastitu kvalitetu života, ali i da se pronađeni nalazi bolje kontekstualiziraju uzimajući u obzir izražene regionalne specifičnosti i nejednakosti u hrvatskim ruralnim područjima.

Zaključno, svrha ove disertacije je pokušati produbiti sociološko znanje o konceptima društvene otpornosti i kvalitete života, njihovoj međusobnoj povezanosti, te obogatiti saznanja o hrvatskim ruralnim područjima kroz iskaze i iskustva ljudi koji svakodnevno žive u tim prostorima.

2. RURALNA PODRUČJA I RURALNO DRUŠTVO – OBILJEŽJA I ISTRAŽIVANJA

2.1. *Obilježja ruralnog društva i ruralnih područja*

Mnogi su se sociološki autori kroz povijest hvatali u koštac s definiranjem obilježja ruralnog društva i kulture (Durkheim, 1933; Mendras, 1976; Tönnies, 1887). Iako se ti opisi katkad u mnogočemu razlikuju, posebno s obzirom na činjenicu da su se autori nerijetko bavili ruralnim u svojim matičnim zemljama, postoje neka obilježja koja većina tih opisa dijele, a koja su prepoznali i domaći autori (Cifrić, 2003; Puljiz, 1987; Šundalić, 2010; Šuvar, 1988; i dr.). Primjerice, Stipe Šuvar (1988) navodi sljedeća obilježja kao „determinante seljačkog načina života: (1) zemlja i vlasništvo; (2) interakcije i iskustva; (3) rad i okolina; (4) naselje i susjedstvo; (5) homogenost i stabilnost; i (6) porodica i veze solidarnosti“ (Šuvar, 1988:68-78). Šuvarove determinante dobrim dijelom odgovaraju idealtipu seljačkog društva kojeg Henri Mendras opisuje kroz sljedeća obilježja: „(1) autonomija seljačkih kolektiviteta; (2) strukturalna važnost domaćinske grupe u organizaciji ekonomskog i socijalnog života kolektiviteta; (3) ekonomski sistem relativne autarkičnosti; (4) lokalni kolektivitet koji karakteriziraju odnosi unutarnjeg međusobnog poznavanja i slabi odnosi s okolnim kolektivitetima; i (5) odlučujuća uloga posredovanja uglednika između seljačkih kolektiviteta i globalnog društva“ (Mendras, 1976:31). Međutim, s globalizacijskim i modernizacijskim procesima, poglavito urbanizacijom i industrijalizacijom (Shucksmith i Brown, 2019a), o kojima detaljno pišu i hrvatski ruralni sociolozi (Cifrić, 2003; Petak i sur., 2002; Puljiz, 1987; Župančić, 2000), dolazi do gubitka tako čvrstih obilježja ruralnih društava. Međutim, važno je također istaknuti kako se „ruralno ne opisuje i definira isključivo čvrstim ili opipljivim, objektivnim obilježjima ruralnih područja (poput krajobraza, naselja i strukture zaposlenja). Veći fokus stoji na apstraktnim obilježjima društvenog života koji se razvija u takvim područjima, poput tradicionalizma, gustih društvenih struktura te osjećaja zajedništva“ (Rye, 2006:410). To objašnjava zašto, unatoč navedenim promjenama, određena obilježja još uvijek zadržavaju važnost kada se govori o modernom ruralnom društvu i ruralnim područjima danas, kao što su zajednica i povezanost s prirodnim okolišem (Cifrić, 2001, 2003; Rye, 2006; Shucksmith i Brown, 2019b; Šuvar, 1988; Wuthnow, 2018).

Zajednica se u društvenim znanostima, a poglavito u sociologiji, proučava još od doba Ferdinanda Tönniesa i Émilea Durkheima i njihovih svezremenskih idealnih tipova zajednice (njem. *Gemeinschaft*) i društva (njem. *Gesselschaft*) (Tönnies, 1887) te mehaničke i organske

solidarnosti (Durkheim, 1933). Idealtip društva zvan zajednica odnosi se na jednostavniji život u kojem „intimne društvene veze proizvode koordinaciju i društveni red... pojedinci su uključeni u nekolicinu međusobno pojačavajućih uloga koje stvaraju jasan osjećaj pripadnosti, obaveza i društvenih ograničenja“ (Brown i Schafft, 2019:68). Sukladno Tönniesovoj definiciji zajednice i odnosa kakvi se mogu naći u njoj, u sociologiji su se takve vrste odnosa povezivale izravno s ruralnim područjima i društvima, dok s druge strane, odnose u urbanim društvima obilježavaju „racionalne, ugovorne te asocijativne veze“ (Brown i Schafft, 2019:68). Međutim, u današnjem se globaliziranom svijetu takva podjela na ruralna i urbana društva sve teže može opravdati. O tome govore i suvremeni ruralni sociolozi i znanstvenici (Cifrić, 2003; Shucksmith i Brown, 2019a; 2019b; Wuthnow, 2018) koji zagovaraju napuštanje stroge dihotomije između ruralnog i urbanog, „primarno zbog ekonomskih, društvenih i tehnoloških procesa koji nadilaze te granice“ (Shucksmith i Brown, 2019a:4). Unatoč zagovaranju napuštanja dihotomije ruralno-urbano, zajednica kao ključno obilježje koje i Tönnies i Durkheim pridaju društvima poput ruralnih zadržava svoju važnost i danas. Život u bliskoj, čvrsto povezanoj zajednici obilježenoj međusobnim druženjem, pomaganjem i solidarnosti, u suvremenim se istraživanjima i dalje nastavlja isticati kao jedan od glavnih čimbenika života u ruralnim naspram urbanih područja (Podgorelec, 2008; Rye, 2006; Wuthnow, 2018). Slično prepoznaje i Maja Štambuk kada govori da „seoske sredine, živeći pretežito izolirano od globalnih procesa, razvile su i različite socijalne zajednice. Do danas su sačuvale tu različitost i relativnu autonomnost u uređenju socijalnog života“ (Štambuk, 2002:13). O važnosti društvenih struktura i društvenog života piše i Wuthnow u istraživanju ruralnog života u SAD-u (2018), ukazujući na važnost koju ruralni stanovnici pridaju formalnim i neformalnim međuljudskim odnosima, društvenoj koheziji i duhu solidarnosti, povezanosti s prirodnim okolišem, otpornosti i samostalnosti (Wuthnow, 2018:80-81).

Uz zajednicu, povezanost s prirodnim okolišem ne može biti zanemarena, kao još jedno važno obilježje života u ruralnim područjima. Ruralna područja se, za razliku od urbanih, u većoj mjeri oslanjaju na prirodni okoliš koji za njih ne predstavlja samo resurs, već zauzima znatno širu ulogu u ruralnoj svakodnevnici. „Priroda/prirodno se čini kao istaknuto obilježje ruralnosti. Ruralni se život smatra prirodnijim od života u gradovima i to obilježje ruralnog se inače pozitivno vrednuje i percipira kao velikom prednošću [života u ruralnim područjima]“ (Orderud, 2003:310, prema Rye, 2006:410). Prirodni okoliš služi i kao važan element društvenog života i međuljudskih odnosa u ruralnim područjima što je prepoznato i u radovima Stipe Šuvara (1988) te Mirka Martića (1971:4, 20) kao jednih od ključnih hrvatskih ruralnih

sociologa koji su istaknuli važnost prirodnog okoliša za ruralno stanovništvo te posebnost ruralnih područja općenito. Od zajedničkih radnih akcija, do razmjene proizvedene i uzgojene hrane, prirodni okoliš u ruralnim područjima važan je i u socijalnom i kulturnom smislu. Tu povezanost ruralnog stanovništva s prirodnim okolišem prepoznaju i ruralni sociolozi koji krajem 20. stoljeća u svojim istraživanjima počinju napuštati svojevrsnu odvojenost prirodnog od društvenog okoliša (Shucksmith i Brown, 2019b) pa dolazi do zaokreta prema istraživačkoj perspektivi koja ruralno društvo i prirodni okoliš stavlja u neraskidivu vezu. „Nigdje veza između prirode i društva nije relevantna kao što je u razmatranjima odnosa klimatskih promjena i ruralnog društva“ (Shucksmith i Brown, 2019b:668-669). Analizirajući radove i doprinose američke sociologije, a primarno Čikaške škole, Ognjen Čaldarović također govori o njihovom poimanju koncepta zajednice za koju govori da se „definira prije svega pomoću socijalnih varijabli kao što su npr. obitelj, grupa, pojedinac, međusobni odnosi i sl., a kao korektivna, ili varijabla drugog reda, pojavljuje se odgovarajuća dimenzija prostornih odnosa“ (Čaldarović, 2012:31). Drugim riječima, prirodni okoliš, kao ključni aspekt ruralnih područja i svakodnevice također predstavlja ključni aspekt zajednice. Slične uvide ističe i Ruža First-Dilić čiji je posebno važan osvrt taj da su ruralna područja specifična i različita od urbanih (First-Dilić, 1983:151). „Seosko područje, kao uostalom i gradsko, nije tek statistički ili pravni skup činjenica, stvari i aktivnosti. Ono je prije svega skup (lokalnih) društvenih odnosa koji izražavaju odnose što postoje u globalnom društvu“ (First-Dilić, 1983:164). Nadalje, o važnosti odnosa prirodnog okoliša i ruralnog društva govore i recentna istraživanja o povezanosti uzgoja vlastite hrane s kapacitetima otpornosti (Ančić i sur., 2019; Jehlička i sur., 2018), pogotovo u kontekstu globalnih kriza poput pandemije COVID-a 19 (Bokan i Menardi, 2022; Brajdić Vuković i Doolan, 2021; Vukić i sur., 2020). Na tragu navedenoga, istraživanje međuodnosa i suživota ruralnog stanovništva s prirodnim okolišem neophodno je za dubinsko razumijevanje kvalitete života u ruralnim područjima danas.

Specifičnost ruralnih područja se, osim u navedenim obilježjima, očituje i u specifičnosti izazova s kojima se ruralno stanovništvo danas susreće. Neki od ključnih problema i nedostataka života u ruralnim područjima, proizašli većim dijelom iz ranije spomenutih modernizacijskih procesa koji ostavljaju snažnije učinke na ranjivija ruralna područja, slabe su prilike za zaposlenje, smanjena dostupnost društvenih usluga i sadržaja, otežano bavljenje poljoprivredom te rodne nejednakosti (Bock i Shortall, 2017; Bokan, 2021; Gilbert i sur., 2016; Haugen i Villa, 2005; 2006; McVay, 2017; Nizamedinkhodjayeva i sur., 2017; Pejnović, 2004; Rye, 2006; Wuthnow, 2018:46, 51, 157). O slabim prilikama za zaposlenje i općenito o

ekonomskom aspektu života u ruralnim područjima govore David L. Brown i Kai A. Schafft koji kažu da su „ruralne ekonomije tipično manje od urbanih u svim ovim aspektima [op.a. broj poslodavaca, broj radnih mjesta] [...] te kada manjim ekonomijama nedostaje diverzifikacije, kako je često istinito za ruralne ekonomije, ekonomska sigurnost se može umanjiti“ (Brown i Schafft, 2019:206). Gledajući posebno položaj žena u kontekstu pronalaska zaposlenja u ruralnim područjima, postojeća istraživanja (Bock i Shortall, 2017; Bokan, 2021; McVay, 2017) potvrđuju dodatno nepovoljan položaj u tom kontekstu. Rodne nejednakosti također dijelom proizlaze iz nejednake raspodjele rada u kućanstvu u ruralnim područjima, koji je tradicionalno prepušten ženama. Čak i kada žene u ruralnim područjima podjednako sudjeluju u obavljanju poljoprivrednih poslova, domaća i međunarodna istraživanja o ovoj temi ukazuju kako nerijetko i dalje dominantno obavljaju kućanske poslove (Bokan, 2021:88; Nizamedinkhodjajeva i sur., 2017).

Gledajući kako se pogled na ruralni život i ruralna područja mijenjao sam po sebi te u sociološkim shvaćanjima ove teme, teško je dati jednoznačnu definiciju ruralnoga. Stoga se u disertaciji integriraju navedeni teorijski i istraživački pogledi koji ukazuju na specifičnosti, prednosti i nedostatke kao i na pozitivne i negativne strane života u ruralnim područjima, kako bi se što preciznije pristupilo istraživanju kvalitete života u njima i njihove otpornosti. Ruralno u ovoj disertaciji stoga obuhvaća važnost i složenost formalnih i neformalnih društvenih odnosa, suživota i korištenja prirodnog okoliša u svakodnevnom životu, rodne nejednakosti, infrastrukturne i objektivne probleme života u ruralnim područjima, odnosno sve one objektivne i subjektivne pokazatelje ruralnog života koji se u literaturi ističu kao relevantni za suvremena ruralna područja, s posebnim naglaskom na Hrvatsku.

2.2. Povijesni razvoj hrvatskih ruralnih područja i njihova ključna obilježja

U ovom se odjeljku pruža kratki povijesni pregled razvoja hrvatskih ruralnih područja i ključnih radova domaćih sociologa i sociologinja te njihovih istraživačkih napora u objašnjavanju i opisivanju života i promjena u hrvatskim ruralnim naseljima. Ovakav prikaz služi kako bi se ukazalo na bogatu teorijsku i empirijsku tradiciju hrvatske ruralne sociologije, ali i na opadanje interesa za ovu tematiku kroz posljednja dva desetljeća, kao snažnim poticajima izradi ove disertacije. Prije nego li se istaknu ekonomska, geografska, demografska i statistička obilježja suvremenih hrvatskih ruralnih područja, važno je ukazati na povijesni i razvojni kontekst koji je imao značajan utjecaj na njih.

Prodorom kapitala i ulaskom seljačkog društva u robno-novčanu ekonomiju (Puljiz, 1987:10-11) započinje prva modernizacija i prve značajnije promjene u hrvatskim ruralnim područjima (Hodžić, 2006). Jedno od ključnih obilježja prve modernizacije jest proces industrijalizacije kojeg je obilježila „politička i upravna rascijepjenost hrvatskog teritorija“ (Rogić, 2000:338), ali i „oskudna prometna i infrastrukturna mreža“ (Rogić, 2000:346). Ta su obilježja dovela do puno slabije i teže industrijalizacije Hrvatske općenito, a pogotovo njenih ruralnih područja. Sličan problem Rogić vidi u usporenoj urbanizaciji koja se javlja ponajviše zbog malog broja gradova, ali i niske gustoće stanovništva, što rezultira smanjenim potencijalom za urbanizaciju, ali i za industrijalizaciju u Hrvatskoj (Rogić, 2000:350). Uz to, ruralni sociolozi i drugi znanstvenici ističu kako je modernizacija u Hrvatskoj kasnila u odnosu na razvijenije zapadno-eurotske zemlje (Štambuk, 2002:14-15). „Na području Hrvatske kasnili su, dakako, svi procesi: industrijalizacija, urbanizacija, deagrarizacija, demografska tranzicija, skolarizacija, sekularizacija i ostali neizostavni modernizacijski pratitelji“ (Štambuk, 2002:16). Takvo kaskanje nastavlja se i u drugoj modernizaciji (Rogić, 2000) tijekom koje se odvijaju važne društvene promjene kao što su početak raspada tradicionalne seoske porodice te jači prodor tehnoloških inovacija u hrvatska ruralna područja (Petak i sur., 2002:235-238; Puljiz, 1974:13, 1987, 1992). Kroz 70-e i 80-e godine, obilježene jačanjem urbanizacije i industrijalizacije (Cifrić, 2003; Petak i sur., 2002; Rogić, 2000; Župančić, 2000:22), sve više stanovnika napušta ruralna područja (Čaldarović, 1989:19-20), a pojava mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika prati općenito smanjenje poljoprivredne aktivnosti u tim područjima (Štambuk, 1974), kao i gubitak seoske autarkičnosti (Šundalić, 2010; Župančić, 2000). Posljedice modernizacije i pratećih procesa na hrvatska ruralna područja ističe i Alija Hodžić koji također iskazuje zabrinutost vezanu za gubitak autarkičnosti, ali i ističe kako to predstavlja promjenu koja iz korijena mijenja ono što je podrazumijevao život u ruralnim područjima te koja vodi prema pojavi individualizma (Hodžić, 1981:24). „Masovna migracija stanovništva sa sela dovodi s jedne strane do nestajanja seljaštva kao socijalne klase i do značajnog zapuštanja poljoprivrede kao djelatnosti [...] u gradovima se gomilaju stambeni i svi drugi prateći problemi, a na selima ostaje staračko stanovništvo, zapuštene oranice pa se i postojeće razlike u stupnju razvijenosti (urbaniziranosti) postupno pojačavaju“ (Čaldarović, 1989:20). Dodatan problem, koji se nastavlja još iz prve modernizacije, Rogić prepoznaje i u drugoj modernizaciji, a to je neadekvatna prometna infrastruktura i zapuštanje ne-urbanih područja (Rogić, 2000:468-469). O potencijalnim problemima koje zapuštanje ruralnih područja nosi valja istaknuti navod Svetozara Livade koji ističe kako „revitalizacija sela i poljoprivrede mora polaziti od prostora kao mjesta življenja, od naselja ruralnog tipa kao načina stanovanja, od ljudi i njihova polja

rada“ (Livada, 1985:13). Drugim riječima, poljoprivreda nije samo gospodarska aktivnost za ruralno stanovništvo, već je esencijalna za općeniti ruralni razvoj i poboljšanje kvalitete života u ruralnim naseljima pa sukladno tome gubitak poljoprivrednih aktivnosti predstavlja ne samo ekonomski, već i društveni gubitak za ruralna područja. U suštini, procesi prve i druge modernizacije prisutni su u Hrvatskoj, ali su u većoj mjeri zastupljeni u urbanim područjima, što već tada postavlja temelj za nejednaku prostornu i regionalnu razvijenost koju treća modernizacija i ratna razaranja 90-ih godina dodatno amplificiraju. Ulaskom u 90-e godine glavni negativni utjecaj na ruralni život i ruralna područja imala su ratna razaranja tijekom Domovinskog rata. Ljudske žrtve, materijalna šteta i masovno napuštanje ratom pogođenih područja kao i drugi negativni učinci i posljedice rata prema hrvatskim ruralnim sociolozima (Petak i sur., 2002; Župančić, 2000) su ostavili značajno snažniji učinak upravo na ruralna područja. Već početkom 1990-ih, ali posebice po završetku rata, hrvatska ruralna područja ulaze u tzv. treću modernizaciju gdje poslijeratna obnova i tranzicija na kapitalistički sustav dovode do novih izazova i problema (Petak i sur., 2002). Kao svojevrsni prijelaz iz druge u treću modernizaciju i Rogić prepoznaje Domovinski rat i poslijeratno tranzicijsko razdoblje kao točku u vremenu kada dolazi do tog modernizacijskog skoka (Rogić, 2000:513). Specifičan aspekt toga javlja se po završetku rata kroz mirnu reintegraciju istočne Hrvatske do 1997. godine (Rogić i Čizmić, 2011:272) što je, uz ranije spomenute centralizacijske i modernizacijske tendencije u Hrvatskoj, dodatno potenciralo neujednačen regionalni razvoj.

O nejednakom regionalnom razvoju detaljnije govore Boris Banovac, Robert Blažević i Željko Boneta (2004) koristeći teoriju periferizacije kada opisuju prisutnost istaknutih regionalnih razlika koje se javljaju kao posljedice širih modernizacijskih kretanja koja zahvaćaju područje Hrvatske. Tako Pejnović govori kako je „polarizirani razvoj (s jedne) pratilo sve veće demografsko pražnjenje ruralne periferije (s druge strane), što se odražavalo kao sve veći disparitet regionalnog razvoja Hrvatske“ (Pejnović, 2004:719). Takva situacija dovodi do sve veće centralizacije resursa, ljudi, prostora i prilika što Čaldarović (1989) ističe prije više od 30 godina. Odnosno, kako Štambuk kaže, „čini nam se da još uvijek grad odlučuje o prostornoj rasprostranjenosti napretka, iako je proces tranzicije odmakao. Zato i nije za očekivati da vodi dovoljno računa o ravnomjernosti toga procesa“ (Štambuk, 2002:17).

Važno je istaknuti kako je „u odnosu na ruralne prostore u svijetu u Hrvatskoj mnogo povoljnije stanje u modernizacijskom pogledu jer su unutarne prostorne udaljenosti ruralne periferije relativno lako premostive, a time ekonomske i kulturne“ (Cifrić, 2003:47). Međutim, čak i uz tu olakotnu okolnost i dalje su prisutne određene regionalne prostorne nejednakosti hrvatskih

ruralnih područja koje valja istaknuti. Tako o Istri i primorju, Lici i Gorskom kotaru pišu Banovac i suradnici (2004). Te regije klasificiraju kao tri distinktivne periferije, odnosno periferijama unutar periferije. Kao uzročnike tih distinkcija prepoznaju posebno proces modernizacije koji, u tandemu s bogatim i izuzetno diferentnim povijesnim događajima, zahvaćaju te prostore i pružaju kontekstualno objašnjenje za njihove međusobne razlike. Primjerice, istarsku je regiju tako u procesu modernizacije snažno obilježio turistički rast i razvoj koji je doveo lokalno stanovništvo, a i cijeli istarski poluotok u ekonomski povoljnu i bolju poziciju od ostatka Hrvatske (Banovac i sur., 2004:122). Taj je razvoj omogućio Istri da se djelomično osamostali i smanji vlastitu „zavisnost od centra, nego što je slučaj u gospodarski slabije razvijenim periferijama“ (Banovac i sur., 2004:126). Dodatni aspekt koji je specifičan za Istru je prostorna blizina Italiji koja je neminovno imala utjecaj na kulturni i društveni razvoj istarskog poluotoka (Banovac i sur., 2004:124) što može predstavljati relevantan aspekt kada se provodi istraživanje koje je svjesno različitih društvenih i regionalnih obilježja.

Drugu regionalnu specifičnost, a praktički i potpunu suprotnost primjeru Istre, barem u ekonomskom i razvojnom smislu, predstavlja Lika. Jedno obilježje koje se ističe vezano za prostor Like (dominantno Ličko-senjske županije) jesu izraženi negativni demografski trendovi i niska gustoća stanovništva, te ekonomska i razvojna zaostalost, dijelom kao posljedice Drugog svjetskog, a recentnije Domovinskog rata (Banovac i sur., 2004:129). Takva povijesno-razvojna kretanja te „nedostatak unutarnjih sredstava (kadrovskih i materijalnih) za pokretanje razvojnih procesa čine tu hrvatsku periferiju potpuno zavisnom od političkog centra“ (Banovac i sur., 2004:131). Uz navedeno, obilježja kao što su „gospodarska nerazvijenost, nezaposlenost, starosna struktura stanovništva i socijalne podjele izazvane ratnim događanjima čine retradicionalizaciju ličkog prostora izglednijom nego što je to u drugim dijelovima Hrvatske“ (Banovac i sur., 2004:131) samo su neka koja karakteriziraju taj prostor i stavljaju ga u izrazito nepovoljan razvojni i demografski položaj kada ga se uspoređi s drugim regijama i ruralnim područjima.

Treći primjer periferije i specifične regije predstavlja regija Gorskog kotara koju Banovac i suradnici opisuju bliskom Istri u kulturološkom smislu kroz prisutni politički pluralizam, dok je s gospodarske i demografske strane bliska Liki (Banovac i sur., 2004:133-135). „U najnovije vrijeme (tijekom 90-ih) gospodarski razvoj na tom području ima pretežito negativni predznak, što je uvjetovano nizom problema naslijeđenih iz faze socijalističke modernizacije (nepovoljna gospodarska struktura, iseljavanje), ali i novim čimbenicima koji zasad pretežito zatvaraju perspektive razvoja tog područja. To su prije svega privatizacija vlasništva, koja nije vodila

računa o lokalnim interesima, i centralizacija resursa na razini zemlje/države“ (Banovac i sur., 2004:133). Odnosno, „moglo bi se reći da su ljudski i materijalni resursi Gorskog kotara dobrim dijelom 'ispražnjeni'“ (Banovac i sur., 2004:137) što autori prepoznaju kao veliku posljedicu centraliziranja šumskog dobra tijekom 90-ih godina. Kada se uzme u obzir da Gorski kotar spada u Primorsko-goransku županiju, koja je izrazito razvijena i bliska Istri, zanimljiv je izrazit jaz između planinskih i primorskih dijelova te županije. Odnosno, unutar same županije prisutno je snažno ekonomsko i urbano središte (grad Rijeka) uz paralelno postojanje više ruralnog, demografski i ekonomsko zapostavljenog i slabije razvijenog planinskog područja, što su još 80-ih isticali ruralni sociolozi (Dilić i Hodžić, 1984) te koje je danas prepoznato posebnim *Zakonom o brdsko-planinskim područjima* (Članak 5, NN 118/18). Taj zakon opisuje to područje „od interesa i pod posebnom zaštitom Republike Hrvatske radi poticanja demografske obnove, naseljavanja i stvaranja pretpostavki da se prirodni i drugi gospodarski resursi što kvalitetnije koriste za gospodarski razvoj ovih područja i Republike Hrvatske u cjelini“ (NN 118/18).

Na tragu teorije periferizacije, važno je istaknuti i rad Antuna Šundalića (2006) koji govori o istočnoj Hrvatskoj te opisuje Slavoniju i Baranju kao regiju „tradicionalno prepoznatljivu po ruralnosti i poljoprivredi. U zadnjem se desetljeću regija sve više prepoznaje kroz obilježja depopulacije, deindustrijalizacije i nezaposlenosti“ (Šundalić, 2006:125). Analizom regije, u koje Šundalić smješta 5 županija, Brodsko-posavsku, Osječko-baranjsku, Požeško-slavonsku, Virovitičko-podravsku te Vukovarsko-srijemsku, pokazuje se kako su te županije, u usporedbi s ostatkom države, u izrazito nepovoljnoj poziciji koja može dovesti do „periferizacije cijele regije“ (Šundalić, 2006:129). Istraživanjem su se kao glavni razlozi za nerazvijenost i besperspektivnost Slavonije i Baranje pokazali primarno rat i njegove posljedice koje dovode do sve veće nezaposlenosti, uništavanja materijalnih dobara i depopulacije. Drugi razlozi za tadašnje stanje uočeni su u kontekstu loše privatizacije, zapostavljanju poljoprivrede te lošem političkom i gospodarskom menadžmentu (Šundalić, 2006:135). Općenito gledano, Šundalić Slavoniju smatra istočnom *periferijom* koja je i prije 90-ih pokazivala depopulacijske trendove što je sve „potencirano katastrofalnim učincima rata“ te „poslije mirne reintegracije 1997. niti se je dogodila gospodarska obnova, a, naravno, niti demografska“ (Šundalić, 2006:130). Upravo navedena obilježja pretvaraju Slavoniju u izrazito specifičnu hrvatsku regiju čiji potencijal postoji, ali je nerijetko neiskorišten ili zanemaren. Stoga Šundalić predlaže da se rasprava o zaostajanju i stanju Slavonije i Baranje treba voditi oko „dva procesa: 1. o zapostavljanju i neprofitabilnosti do jučer dominirajuće djelatnosti – poljoprivrede, ali i 2. o

depopulaciji sela koje je dominiralo vitalnošću i tradicijom agrarne orijentacije“ (Šundalić, 2006:141). Slično prepoznaje i Anđelko Akrap, jedan od vodećih hrvatskih demografa, koji ističe kako su spomenuti procesi i povijesni događaji doveli do neizbježnog ruralnog egzodusa, poglavito u Slavoniji (Akrap, 2002:59; Akrap, 2019), dok se u recentnijem istraživanju Domagoja Račića (2021) posebno istaknulo kako sve županije u regiji Slavonije (uključujući i Bjelovarsko-bilogorsku županiju) imaju ispodprosječan udio zaposlenih u radnom kontingentu slično kao što je situacija i u županijama u sklopu regije Like, Banije i Korduna (Ličko-senjska, Sisačko-moslavačka i Karlovačka županija) (Račić, 2021:20).

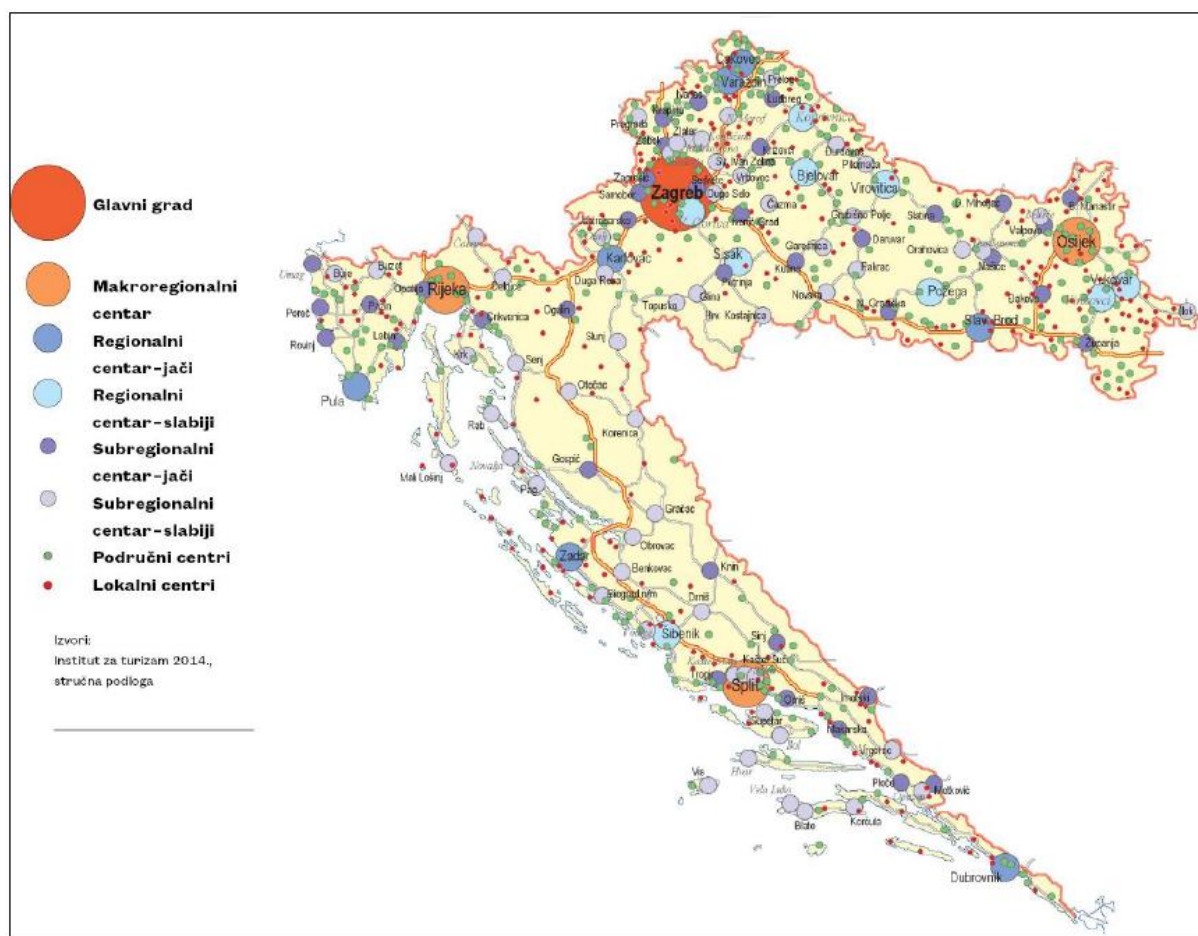
Držeći se i dalje koncepta periferizacije i ranije istaknutog nadasve centraliziranog razvoja Hrvatske i stvaranja jasnih odnosa periferije i centra, potrebno je istaknuti i regiju Dalmacije koju isto djelomično obilježava centralizirani razvoj. Snažan razvoj urbanog središta, u ovom slučaju grada Splita, dovodi do osiromašivanja okolnih županija u demografskom i u ekonomskom smislu i stvaranja odnosa perifernosti spram ostalih dijelova Dalmacije (Pejnović, 2004:716-717). Osim toga, Pejnović prepoznaje kako je Split regionalni centar Dalmacije, kao što je uloga Grada Zagreba i Zagrebačke županije u kontinentalnoj i Sjevernoj Hrvatskoj te Istre i Primorsko-goranske županije u sjevernom hrvatskom primorju (Pejnović, 2004:719).

Zatim, regiju Sjeverne Hrvatske također obilježava jasna distinkcija između razine razvoja urbanih i ruralnih naselja u pripadajućim županijama. Tako u ruralnim, a poglavito perifernim naseljima unutar same Krapinsko-zagorske županije, prevladavaju „obilježja duboke starosti, a proces starenja stanovništva najdalje je odmaknuo u prometno izoliranim i periferno položenim naseljima u odnosu na općinske i radne centre (64,5% naselja ima obilježja duboke, vrlo duboke, izrazito duboke i krajnje duboke starosti)“ (Spevec i Vuk, 2012:191). Isto tako je i u Varaždinskoj županiji uočen ubrzan proces starenja, ali i pojava ruralnog egzodusa uz istaknutu razvojnu distinkciju između perifernih i prometno izoliranih područja s jedne i urbanih područja s druge strane (Spevec, 2009:130-131).

Regionalne razlike koje autori ističu služe kao dobar prikaz kako se regije u Hrvatskoj značajno razlikuju u odnosu prema glavnim urbanim centrima, ali i jedne prema drugima. Promatrajući to i kroz prizmu modernizacijskih procesa i promjena u Hrvatskoj, jasno se gradi slika o međusobno različitim ruralnim podnebljima. Tako je u empirijskom dijelu disertacije zadržana ideja o značajnim regionalnim razlikama te su se, u situacijama gdje su te razlike pronađene, sukladno njima prikazivali te interpretirali uvidi empirijskog istraživanja. Teorija periferizacije neće se koristiti u ovoj disertaciji kao ključni koncept kojim bi se detektirali oblici periferija u

hrvatskim regijama. Ti koncepti i uvidi služe kao ilustracija i teorijsko-konceptualni alat koji pomaže bolje interpretirati i razumjeti trenutno stanje u različitim hrvatskim ruralnim područjima, odnosno regijama. Važno je također istaknuti kako radi prirode kvalitativnog istraživanja prikaz i interpretacija regionalnih razlika i specifičnosti u kontekstu kvalitete života i društvene otpornosti ne podrazumijeva zaključivanje ni na cijelu populaciju ruralnog stanovništva, ni o cjelovitim regijama, ali zato pruža utemeljenu interpretaciju i adekvatnije razumijevanje pronađenih rezultata.

Nadalje, radi ilustracije hrvatskih ruralnih područja i njihove prostorne udaljenosti od urbanih središta kao i indikacije regionalnih razvojnih razlika, na slici ispod (Slika 1) grafički je prikazana karta s označenim makroregionalnim, regionalnim, subregionalnim, područnim te lokalnim središtima prema *Strategiji regionalnog razvoja do kraja 2020. godine* (NN 75/2017). Slika ispod dodatno pomaže u ukazivanju na posljedice i utjecaje modernizacijskih procesa, odnosno na prisutnost regionalnih razvojnih nejednakosti i snažne centralizacije u Hrvatskoj (Banovac i sur., 2004; Čaldarović, 1989; Pejnović, 2004; Rogić, 2000; Šundalić, 2006; 2010).

Slika 1: Sustav naselja u Republici Hrvatskoj. Izvor: *Strategija regionalnog razvoja do kraja 2020. godine* (NN 75/2017).

Zadnji korak u turbulentnoj povijesti hrvatskih ruralnih područja ulazak je u Europsku uniju 2013. godine. Punopravno članstvo Hrvatske u Europskoj uniji otvara mnoga vrata za revitaliziranje hrvatskih ruralnih područja što, za razliku od ranije spomenutih modernizacijskih procesa, ima u većoj mjeri pozitivne posljedice, kako u ekonomskom tako i u društvenom smislu, no radi se o prilikama koje treba još bolje iskoristiti za značajnije pomake u njihovom razvoju i napretku. U suštini, proces modernizacije i njegov utjecaj na ruralna područja, opisan kroz navedene teorijske i empirijske sociološke i demografske radove, posebno je važan za razumijevanje hrvatskih ruralnih područja danas. Glavni aspekt dugogodišnjeg procesa modernizacije kojeg sociolozi ističu svojevrsno je stavljanje ruralnih područja u nepovoljnu poziciju u odnosu na urbana središta. Važno je za istaknuti kako se ne radi o apsolutnoj i tradicionalnoj ruralno-urbanoj dihotomiji, već o prisutnom međuodnosu i povezanosti tih prostora koji uz spomenute razvojne, ekonomske, demografske i druge društvene trendove dovodi do njihova nejednakog razvoja. Ti su trendovi dodatno amplificirani posljedicama Domovinskog rata što određene županije i regije stavlja u posebno nepovoljnu poziciju. Gledajući sumarno modernizacijske procese u Hrvatskoj, neravnomjeran regionalni razvoj uvjetovan širim društvenim i modernizacijskim kretanjima, dodatno potenciran Domovinskim ratom i drugim društvenim promjenama, dovodi do toga da tzv. ruralna periferija kontinuirano ostaje u toj perifernoj poziciji u odnosu na urbane centre i područja. Odnosno, nejednak regionalni razvoj i centralizacija dovodi do daljnjeg pogoršavanja stanja u hrvatskim ruralnim područjima danas.

U svrhu stjecanja potpunijeg uvida u hrvatska ruralna područja danas, niže se prikazuju specifična geografska, demografska i ekonomska obilježja hrvatskih ruralnih područja na temelju postojećih statističkih podataka i temeljnih strateških dokumenata, kako bi se dodatno opisao kontekst, stanje i razlike u suvremenim hrvatskim ruralnim područjima i na taj način osnažila relevantnost sociološkog, znanstvenog te društvenog bavljenja ruralnim područjima.

Ukupni teritorij Hrvatske iznosi 88 073 km² od čega se kopnena površina prostire na 56 594 km², a morska površina na 31 479 km² (DZS, 2022:7). Od toga, 25 130 km² je šumska površina (DZS, 2022:82), a ukupna iskorištena poljoprivredna površina iznosi 15 712 km² (NN 91/2019). Dužina morske obale ukupno iznosi 6 278 km² od čega je 1 880 km² kopnena obala, a 4 398 km² je otočka obala (DZS, 2022:12). Unatoč relativno maloj geografskoj veličini Hrvatske, hrvatska ruralna područja karakterizira izrazita heterogenost u geografskim, klimatskim, prostornim te ekonomskim aspektima. Od istočne Hrvatske s velikim poljoprivrednim površinama i kontinentalnom klimom, kroz brdovita i klimatski oštrija područja Like i Gorskog

kotara, pa sve do jadranske Hrvatske obilježene mediteranskom klimom i razvijenim turizmom, život u hrvatskim ruralnim područjima nije jednolik (Zaninović, 2008:9-18).

Slijedi pregled osnovnih statističkih podataka o ruralnim naseljima i područjima u Hrvatskoj. Vezano za ruralna naselja, Državni zavod za statistiku (DZS) u svojim metodološkim napomenama određuje urbana naselja kao naselja koja zadovoljavaju sljedeća četiri kriterija, dok „sva ostala naselja, koja ne zadovoljavaju navedene kriterije, smatraju se ruralnim i prijelaznim naseljima“ (DZS, 2011a:7-8):

1. „Sva naselja sjedišta upravnih gradova (bez obzira na broj stanovnika)
2. Sva naselja s više od 10 000 stanovnika
3. naselja od 5 000 do 9 999 stanovnika, s 25% i više zaposlenih u naselju stanovanja, i to u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima (u odnosu na ukupan broj zaposlenih stanovnika naselja)
4. naselja od 2 000 do 4 999 stanovnika, s 25% i više zaposlenih u naselju stanovanja, i to u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima (u odnosu na ukupan broj zaposlenih mještana) te s udjelom nepoljoprivrednih kućanstava od 50% i više“ (DZS, 2011a:7-8).

U ovoj disertaciji ruralnim naseljima smatraju se naselja unutar općina i gradova, kao jedinice lokalne samouprave kako ih klasificira DZS, uz iznimku naselja koja spadaju pod Grad Zagreb. Vodeći se tom klasifikacijom, prema najrecentnijem *Popisu stanovništva kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj 2021. godine* (u daljnjem tekstu *Popis stanovništva 2021. godine*), udio stanovnika koji živi u ruralnim naseljima u Hrvatskoj je preko 40% (DZS, 2021). Uspoređujući s prethodnim *Popisom stanovništva kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj 2011. godine* (u daljnjem tekstu *Popis stanovništva 2011. godine*) (DZS, 2011b), vidljiv je pad od 200 000 stanovnika (Tablica 1; Tablica 2), s time da u omjeru s urbanim stanovništvom nije vidljiva velika razlika u tom desetogodišnjem razdoblju (DZS, 2011b; DZS, 2021). U usporedbi s najranije dostupnim podacima (1961. godine), u seoskom tipu naselja u ruralnim područjima Hrvatske, koja obuhvaćaju više od 80% teritorija Hrvatske (Lukić, 2012, prema Nejašmić i Toskić, 2016:193; Miljenović i sur., 2016), živjelo je više od 50% ukupnog stanovništva tadašnje Socijalističke Republike Hrvatske (Nejašmić, 1988:315). S druge strane, Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (engl. *Organisation for Economic Cooperation and Development*; OECD) koristi gustoću stanovništva po kvadratnom kilometru kao glavni kriterij za definiranje ruralnih i urbanih područja i, u konačnici, udio stanovnika u ruralnim i urbanim područjima (Čagalj i sur., 2021:96-97). Na temelju OECD-ovih pokazatelja, ruralna područja

obuhvaćaju više od 97% hrvatskog teritorija, u kojima živi preko 78% ukupnog stanovništva Hrvatske prema *Popisu stanovništva 2011. godine* (Čagalj i sur., 2021:97).

Tablica 1. Udio ruralnog stanovništva u Hrvatskoj u razdoblju od 2011. do 2021. (izradio autor na temelju podataka DZS-a (DZS, 2011b; 2021))

	Ukupan broj stanovnika	Ukupan broj ruralnog stanovništva	Udio ruralnog stanovništva (s uključenim ruralnim naseljima koja spadaju pod gradove, osim Grada Zagreba) ¹	Udio ruralnog stanovništva (samo ruralna naselja koja spadaju pod općine)
Popis stanovništva 2011. godine	4 284 889	1 968 835	45,9%	29,6%
Popis stanovništva 2021. godine	3 871 833	1 730 633	44,7%	28,3%

Tablica 2. Dobna struktura ukupnog stanovništva i ruralnog stanovništva Hrvatske u razdoblju od 2011. do 2021. (izradio autor na temelju podataka DZS-a (DZS, 2011b; 2021))

Dobne skupine – ukupan broj stanovnika						
	0-14	15-24	25-34	35-49	50-64	65+
Popis stanovništva 2011. godine	15,2%	11,8%	13,6%	20,5%	21,1%	17,8%
Popis stanovništva 2021. godine	14,2%	10,3%	11,4%	20,2%	21,4%	22,5%
Dobne skupine – ukupan broj ruralnog stanovništva						
	0-14	15-24	25-34	35-49	50-64	65+
Popis stanovništva 2011. godine	15,8%	12,2%	12,8%	20,1%	20,9%	18,2%
Popis stanovništva 2021. godine	14,2%	10,7%	10,9%	19,1%	22,4%	22,7%

¹ Ovaj udio ne uključuje stanovnike naselja koja administrativno spadaju pod Grad Zagreb jer ni u samom istraživanju nisu bila uključena ruralna naselja koja spadaju pod Grad Zagreb.

Važno je istaknuti kako gore prikazani razvojni, modernizacijski, društveni i drugi procesi doprinose depopulaciji i senilizaciji koji predstavljaju neke od glavnih negativnih procesa koji zahvaćaju ruralna područja posvuda (Wuthnow, 2018), a pogotovo u Hrvatskoj (Podgorelec i Klempić, 2007:112-113; Šundalić, 2006). Takvi se trendovi vide i u statističkim podacima gdje je prema posljednja dva Popisa stanovništva u Hrvatskoj uočeno povećanje udjela stanovništva starijeg od 50 godina uz smanjenje udjela svih drugih dobnih skupina u ukupnoj populaciji. Takvi su trendovi uočeni i u isključivo ruralnoj populaciji (Tablica 2) gdje je u 2021. godini preko 45% ukupnog ruralnog stanovništva starije od 50 godina, a blizu 36 % je mlađe od 34 godine. Uspoređujući te brojke s prethodnim Popisom stanovništva iz 2011. godine, vidljiv je pad udjela stanovništva mlađeg od 34 godine za 5% (DZS, 2011b; 2021). Iako sami udjeli i brojke ne odstupaju značajno od ukupne populacije između dva najrecentnija popisa stanovništva, ranije istaknuti snažni utjecaji modernizacije, rata, tranzicije i drugih društvenih promjena upozoravaju kako daljnji gubitak stanovnika u ruralnim područjima može imati veće i dugoročnije posljedice na očuvanje i njihov daljnji razvoj. Stoga, iako male razlike, starenje i kontinuirano smanjenje populacije pa tako i radno aktivnog stanovništva može imati značajan negativan utjecaj na već perifernu poziciju hrvatskih ruralnih područja o čemu treba voditi posebnu brigu.

Sumarno gledano, „stanovništvo Hrvatske karakteriziraju smanjujući fertilitet, prirodna depopulacija (negativni prirodni prirast), emigracijska depopulacija, ukupna depopulacija (nakon 1990.) i izrazito starenje stanovništva“ (Wertheimer-Baletić, 2004a; Nejašmić, 2008a prema Nejašmić i Toskić, 2013:90). Statistički podaci služe kao dodatna potvrda uvida sociologa, demografa i drugih znanstvenika (Akrap, 2002; 2019, Banovac i sur., 2004; Pejnović, 2004; Rogić, 2000) o negativnim demografskim trendovima i intenziviranom starenju stanovništva koji zahvaćaju hrvatska ruralna područja. „Već jedno i pol desetljeće (nakon 1990. godine) proces ukupne depopulacije (smanjivanje ukupnoga broja stanovnika) i starenje stanovništva. Oba procesa traju dovoljno dugo i imaju tendenciju povećanja već postojećih disproporcija, tako da se znanstveno utemeljeno može reći da su u pitanju krajnje nepovoljne demografske prilike koje određuju, snagom zakonitosti odvijanja demografskih procesa, daljnje nepovoljne tendencije u razvoju našega stanovništva“ (Wertheimer-Baletić, 2004:632).

Uslijed povećanja udjela starijeg stanovništva u ruralnim područjima, nužno je istaknuti važnost skrbi za starije i nemoćne. „S povećanjem broja starih ljudi i produljivanjem života javlja se sve veća potreba za pružanjem raznih oblika skrbi starijim ljudima“ (Podgorelec i Klempić, 2007:129). Osim formalne skrbi za starije u ruralnim područjima, najčešće kroz

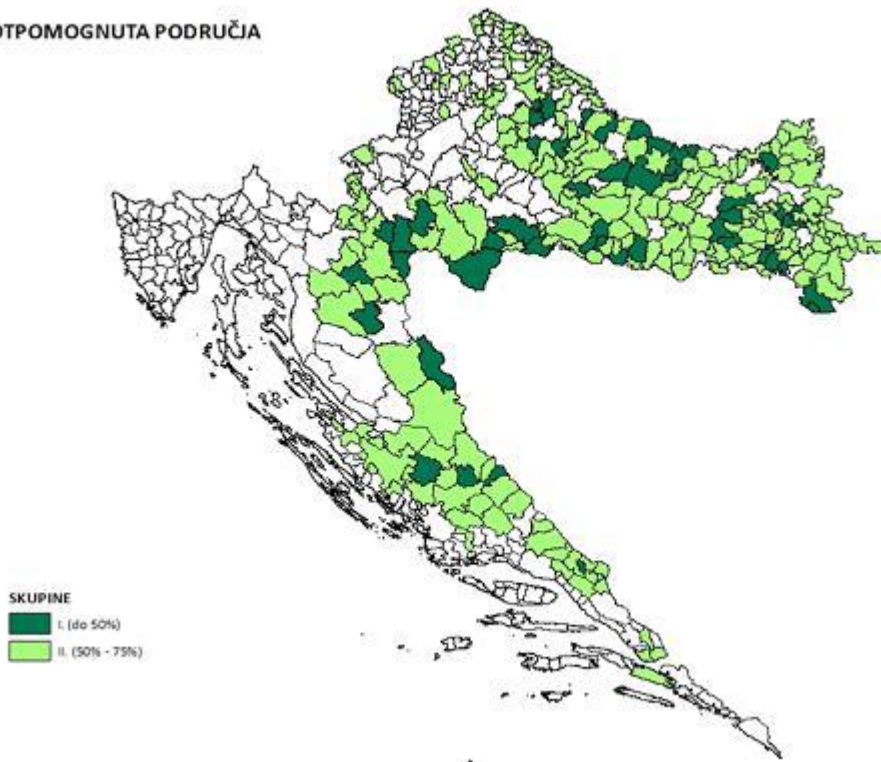
staračke domove, prepoznata je i izrazito važna neformalna skrb za starije stanovništvo. „Neformalne oblike skrbi čine njega i skrb koje svojim ostarjelima pružaju na prvome mjestu članovi obitelji (bračni partner, odraslo dijete, drugi članovi obitelji), ali i prijatelji te susjedi, i to kao emocionalnu, informativnu i praktičnu potporu“ (Coward, Lee i Dwyer, 1993, prema Podgorelec i Klempić, 2007:112). Posebna važnost neformalne skrbi za starije u ruralnim područjima leži i u nalazima istraživanja Sonje Podgorelec i Sanje Klempić (2007) o tome kako stariji ljudi u urbanim područjima imaju znatno bolje uvjete skrbi od onih u ruralnim (Podgorelec i Klempić, 2007:130). Na temelju tih razlika, i s obzirom na rastuću potrebu za formalnu i neformalnu skrb za starije, potrebno je obuhvatiti i taj aspekt u istraživanju kvalitete života u ruralnim područjima.

Uz navedeno, istraživanja su prepoznala i proces ruralnog egzodusa kao izrazit problem (Nejašmić i Toskić, 2013:95) jer velika iseljavanja dovode do odumiranja hrvatskih ruralnih naselja u društvenom i ekonomskom smislu (Akrap, 2002; 2019; Pejnović, 2004; Štambuk, 1988:26-27). „U mnogim su selima sadašnji ostarjeli seljaci uglavnom i njihovi posljednji stanovnici. Njihovim izumiranjem mnoga će naselja ostati samo geografski pojmovi. U ostarjeloj populaciji dolazi do smanjenja ekonomske aktivnosti, a gasi se društveni i kulturni život“ (Nejašmić i Toskić, 2013:102). O ovom trendu i fenomenu svjedoči i najnoviji *Popis stanovništva 2021. godine* prema kojem čak 195 ruralnih naselja nema ni jednog stanovnika (DZS, 2021), dok je ta brojka bila 150 u *Popisu stanovništva 2011. godine* (DZS, 2011b). Nastavno na to, jedan je od glavnih izazova odlazak mladog i obrazovanog stanovništva, kako iz šire populacije tako i još intenzivnije iz ruralnih područja (Pejnović, 2004:702). Radi se o radno sposobnom stanovništvu reproduktivne dobi od kojih se očekuje da budu nositelji i provoditelji različitih razvojnih politika i aktivnije sudjeluju u revitalizaciji ruralnih područja. Smanjenje udjela radnika u poljoprivredi kao tradicionalno primarne ekonomske djelatnosti u ruralnim područjima (Župančić, 2000:70; 4,5% zaposlenih u poljoprivredi u 2011. godini, DZS, 2012; 3,46% zaposlenih u poljoprivredi u 2021. godini, DZS, 2022), izazovi u poljoprivredi kao što su rascjepkanost zemljišta (NN 78/2021) i drugi, zajedno s konstantnim padom udjela posebice mladog ruralnog stanovništva, predstavlja velik problem za otpornost, a slijedom toga i za opstanak hrvatskih ruralnih naselja. Ovakva demografska slika i trendovi razlog su zašto se ruralna područja u medijima često prikazuju izrazito negativno te se nerijetko govori o umiranju ruralnih naselja i zaostajanja razvoja ruralnih područja, pogotovo nakon posljednjeg *Popisa stanovništva 2021. godine* (DZS, 2021; Jurasić, 2022; Latinović, 2022; Pauček Šljivak, 2022; Šimić, 2020).

Nadalje, gledajući hrvatska ruralna naselja i područja iz ekonomske i razvojne perspektive, vidljive su velike nejednakosti između županija i regija. Prema indeksu razvijenosti jedinica lokalnih samouprava (JLS) očite su, primjerice, razlike između NUTS-2 klasifikacije statističkih regija Panonske, Jadranske i Sjeverne Hrvatske te Grada Zagreba (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, 2018; NN 125/2019)². Te razlike vidljive su kada se promatra indeks razvijenosti na razini samih županija, ali i općina i gradova. Primjerice, sve županije koje prema NUTS-2 klasifikaciji spadaju u Panonsku Hrvatsku, spadaju u tzv. *potpomognuta područja* s razvojnom skupinom 2 ili 1 na skali od 1 do 4. Nadalje, u regiji Sjeverne Hrvatske, u potpomognuta područja spadaju Koprivničko-križevačka i Krapinsko-zagorska županija dok preostale tri, Zagrebačka, Varaždinska i Međimurska županija, spadaju u razvojnu skupinu 3 i 4. Grad Zagreb očekivano spada u razvojnu skupinu 4 te ima najviši indeks razvijenosti županije u Hrvatskoj. S druge strane, u regiji Jadranske Hrvatske, potpomognuta su područja samo Ličko-senjska i Šibensko-kninska županija, dok ostalih pet županija spada u razvojnu skupinu 3 ili 4. Gledajući pak indeks razvijenosti na razini općina i gradova, više od pola (304 od 556) JLS-ova spada u potpomognuta područja (razvojna skupina JLS 4 ili niže na skali od 1 do 8) (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, 2018) te je njihova teritorijalna raspodjela prikazana na slici ispod (Slika 2). Usporedbom prikaza potpomognutih područja s ilustracijom o regionalnim i makroregionalnim urbanim središtima (Slika 1) vide se neke ključne regionalne razlike, kao i utjecaj blizine razvijenijih gradskih središta na JLS-ove. Neka od ključnih obilježja potpomognutih područja su ubrzana depopulacija, senilizacija, smanjena kupovna moć stanovništva te smanjen broj zaposlenog i radno aktivnog stanovništva (*Program održivog društvenog i gospodarskog razvoja potpomognutih područja za razdoblje 2022. - 2025.* NN 23/2022:10-11).

² Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti 2014.-2016. (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, 2018)

POTPOMOGNUTA PODRUČJA

Slika 2. Potpomognuta područja na lokalnoj razini. Izvor: *Strategija regionalnog razvoja do kraja 2020. godine* (NN 75/2017:23)

Osim navedenih demografskih i ekonomskih obilježja specifičnih regija i ruralnih područja, važno je ukazati na statističke podatke vezano za osnovna infrastrukturna obilježja i nedostatke u hrvatskim ruralnim područjima. U krovnim nacionalnim strateškim i razvojnim dokumentima ističu se sljedeći problemi potpomognutih područja, koja su većinom ruralna, a to su niska zaposlenost, negativni demografski trendovi i izraženi infrastrukturni nedostaci (NN 75/2017; NN 91/2019; NN 13/2021; NN 23/2022). Neke od istaknutih izazova s kojima se ruralna područja suočavaju naglašava i ZPP kao jedan od ključnih strateških dokumenata EU za ruralni i poljoprivredni razvoj (ZPP, 2021; NN 22/2023). U tom se strateškom dokumentu ističe kako je zaposlenost, iako u porastu, i dalje izuzetno važan problem kojim se ruralno stanovništvo suočava te o izraženoj diskrepanciji u zapošljavanju žena i muškaraca (NN 22/2023:150). Dodatni aspekti istaknuti u ZPP-u slični su ranije navedenim znanstvenim nalazima o starenju i depopulaciji ruralnog stanovništva, ali i o neravnomjernom regionalnom razvoju što dodatno potvrđuje važnost ovakvog tipa istraživanja (NN 22/2023:151).

Uz navedene probleme slabe zaposlenosti i depopulacije, prema *Programu održivog društvenog i gospodarskog razvoja potpomognutih područja* (NN 23/2022:38) ta područja obilježava neadekvatnost javne i komunalne infrastrukture (prometne, energetske, turističke,

informativno-komunikacijske te ostale komunalne i druge infrastrukture) što je prepoznato i na regionalnoj razini u *Strategiji regionalnog razvoja do kraja 2020. godine* (NN 75/2017:65) te u ZPP-u (NN 22/2023). Osim generalno istaknutih nedostataka na infrastrukturnoj razini u hrvatskim regijama (NN 75/2017), posebno se ističe i „nezadovoljavajuća mreža vrtića u ruralnim područjima“ (NN 75/2017:44) što prepoznaju i neka znanstvena istraživanja (Bokan, 2021). Gledajući općenito, ovi razvojni dokumenti ukazuju na raširenost infrastrukturnih problema i nedostataka u hrvatskim ruralnim područjima. Infrastrukturni problemi u ruralnim područjima prisutni su i u specifičnim razvojnim strategijama i planovima poput *Strategije prometnog razvoja Republike Hrvatske (2017. - 2030.)* (NN 84/2017) i *Nacionalni plan razvoja zdravstva za razdoblje od 2021. do 2027. godine* (NN 147/2021). U tim se dokumentima posebno ističu nedostaci u prometnoj i u zdravstvenoj infrastrukturi što, uz ranije istaknute komunalne, javne i druge infrastrukturne izazove, stvara izuzetno nepovoljnu infrastrukturnu sliku hrvatskih ruralnih područja kakve prepoznaje i ZPP. „Ruralna područja i dalje u svome prostoru imaju nedostatak i manjak kvalitete po pitanju komunalne, društvene i socijalne infrastrukture u odnosu na urbana područja“ (NN 22/2023:42). Prometna se infrastruktura u ruralnim područjima opisuje kao izuzetno neadekvatna s istaknutim problemima rijetkog, skupog i ponekad nedostupnog javnog autobusnog i željezničkog prijevoza (NN 84/2017:49). Osim navedenih problema, u strategiji se primjećuje da se ruralni stanovnici sve više oslanjaju na osobne automobile kako bi nadišli infrastrukturne probleme s javnim prijevozom u ruralnim područjima (NN 84/2017:39). Kao i vezano za ranije istaknute statističke pokazatelje, regionalne razlike prisutne su i u kontekstu javnog prijevoza te igraju važnu ulogu u kvaliteti i zadovoljstvu tim aspektom infrastrukture. „Najniža gustoća naseljenosti, kao i najveći pad broja stanovnika, vidljivi su u ruralnim područjima i dijelu Republike Hrvatske sa slabom prometnom povezanošću, a to su Ličko-senjska, Primorsko-goranska, Bjelovarsko-bilogorska, Virovitičko-podravska i Požeško-slavonska županija te otoci i područja duž državne granice. Javni prijevoz u ovim dijelovima nije dobro organiziran i preskup je za većinu stanovnika, što ima za posljedice daljnje propadanje i izoliranje ruralnih područja“ (NN 84/2017:49). U ovoj se strategiji također ističe velik utjecaj makroregionalnih središta (Slika 1) na kvalitetu prometne infrastrukture i dostupnosti javnog prijevoza u okolnim ruralnim područjima, što samo dodatno potvrđuje postojanje značajnih regionalnih razlika u kontekstu prometne infrastrukture u hrvatskim ruralnim područjima. Gledajući zdravstvenu infrastrukturu u znanstvenim istraživanjima (Bokan, 2021; Džakula i sur., 2012; Podgorelec, 2008), ali i u razvojnim dokumentima, ruralna se područja posebno navode kao mjesta s neadekvatnom zdravstvenom zaštitom zbog manjka liječnika i medicinskih sestara i drugih medicinskih djelatnika (NN

147/2021:13). Osim nedostatka zaposlenih medicinskih djelatnika, javlja se i problem geografske nedostupnosti zdravstvenih usluga, pogotovo za starije stanovništvo koje ima veću potrebu za tim uslugama. Zbog problema s javnim prijevozom i udaljenosti od zdravstvenih usluga i infrastrukture, ovaj nedostatak u zdravstvenoj infrastrukturi posebno je problematičan za starije ruralno stanovništvo kao i za ljude koji žive u udaljenijim ruralnim područjima i na otocima (NN 147/2021:14).

Ukratko rečeno, razvojni i strateški dokumenti također ukazuju na izraženu nejednaku regionalnu razvijenost ruralnih područja, koja je posebno vidljiva u usporedbi s urbanim područjima (NN 22/2023:153). Osim toga, glavni istaknuti nedostaci obuhvaćaju doista širok spektar infrastrukturnih problema. Od prometne, zdravstvene, pa sve do javne i komunalne infrastrukture, statistički pokazatelji i strateški dokumenti ukazuju na to kako su prisutni značajni infrastrukturni nedostaci u ruralnim područjima koje treba adresirati kako bi se poboljšala kvaliteta života te usporili ili preokrenuli negativni demografski trendovi.

Svrha uključivanja nacionalnih i europskih (ZPP) strateških i razvojnih dokumenata o hrvatskim ruralnim područjima za cilj ima, uz pregled socioloških, istraživanja, dodatno osnažiti znanstvenu i društvenu relevantnost disertacije. Isticanjem nekih ključnih aspekata i problema koji se ističu u spomenutim dokumentima, omogućuje se stjecanje ispravnije i potpunije slike hrvatskih ruralnih područja iz šire i sveobuhvatnije perspektive. Kako fokus disertacije nije na usporedbi i kritičkoj analizi zakonodavnog i strateškog okvira ruralnog razvoja u Hrvatskoj i EU, u ovom se poglavlju pažnja usmjerila više na pružanje dodatnog uvida i perspektive kao svojevrsne nadopune i obogaćivanja socioloških teorijskih i empirijskih nalaza o ruralnim područjima, a manje na komparaciju svih relevantnih strateških i razvojnih dokumenata.

Sumarno gledajući, hrvatska ruralna područja obilježava izrazita regionalna i razvojna heterogenost i nejednakosti te objektivni, prije svega infrastrukturni problemi koji su posljedica dugogodišnjih modernizacijskih, tehnoloških, društvenih i drugih previranja. Sociološki istraživati hrvatska ruralna područja, posebice s naglaskom na holističko istraživanje kvalitete života i društvene otpornosti, izrazito je važno za usmjeren ruralni i regionalni razvoj usklađen sa stvarnim stanjem, ali i realnim potrebama ruralnog stanovništva u skladu s geografskim, demografskim, ekonomskim, klimatskim i drugim obilježjima tih ruralnih područja. Stoga je kvalitativna perspektiva nužna jer se, uz uzimanje u obzir postojećih statističkih, znanstvenih i demografskih podataka, oslanja na iskustva, znanja i iskaze ruralnog stanovništva koji žive na

prostoru ruralne Hrvatske o kvaliteti vlastitog života i izazovima s kojima se svakodnevno nose uz poštivanje istaknutih i značajnih regionalnih specifičnosti hrvatskih ruralnih područja.

3. KVALITETA ŽIVOTA

Naredna potpoglavlja posvećena su definiranju jednog od dva ključna koncepta na koji se oslanja disertacija, a to je kvaliteta života. Prvo će biti prikazan razvoj koncepta kvalitete života, a zatim će se dati uvid u širok spektar objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života koji se koriste u međunarodnim i domaćim istraživanjima tih dvaju konceptata. Na kraju će se dati pregled radova koji primjenjuju koncept kvalitete života, s posebnim naglaskom na istraživanja ruralnih područja i hrvatskog društva.

3.1. Definiranje koncepta kvalitete života

Kvaliteta života kao koncept prepoznat je još od doba Aristotela koji je dobrim životom smatrao potragu za razboritošću i građanskim vrlinama, a manje za „skupljanjem materijalnog bogatstva i zarađivanjem novca“ (Scott, 2012:4). Definicije ovog koncepta mnoge su i nisu uniformne, a često se dva različita koncepta – blagostanje³ (engl. *wellbeing*) i kvaliteta života (engl. *quality of life*) – isprepliću kada se govori o tome žive li ljudi dobro. To ispreplitanje vidi se u raznim definicijama ovih dvaju konceptata. Prema Karen Scott, „blagostanje je multidimenzionalno i kompleksno, osjetljivo na kulturalne i individualne interpretacije“ (Scott, 2012:12), dok je prema DEFRA-i „blagostanje pozitivno fizičko, društveno i mentalno stanje“ (Scott, 2012: 34), a prema Jelle de Boer, Jan-Willemu van der Rijtu, Johnnyju H., Sørakeru, Pak-Hang Wongu i Phillipu Breyu „ljudsko blagostanje nam govori koliko dobro njegov ili njezin život ide“ (de Boer i sur., 2015:xi). Des Gasper kaže da je „blagostanje termin koji se koristi kada se govori na razini pojedinaca, dok je kvaliteta života orijentirana na zajednice, lokalitete i društva“ (Gasper, 2010:351). Ann Bowling (2005) ukazuje na postojanje različitih objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života te tvrdi da je: „kvaliteta života višeslojni i amorfni koncept, definiran tako da obuhvaća percepcije i zadovoljstvo pojedinaca s fizičkim zdravljem,

³Termin osobnog blagostanja jedan je od dva uobičajena prijevoda engleskog termina *subjective wellbeing*. Drugi prijevod koji se također koristi u društvenim znanostima je *osobna dobrobit* odnosno *dobrobit*, no kako se oba koriste u podjednako mjeri u znanstvenim istraživanjima, u disertaciji će se za koncept *subjective wellbeing* koristiti prijevod *osobno blagostanje*, odnosno *blagostanje*.

psihološkim blagostanjem, neovisnosti, društvenim vezama, društvenim i materijalnim uvjetima te s prirodnim i izgrađenim okolišem“ (Bowling, 2005:232).

U hrvatskoj sociološkoj tradiciji koncept koji se dominantno koristi je kvaliteta života (Grgić i sur., 2010; Karajić, 1994; Klempić Bogadi i sur., 2015; 2016; Podgorelec, 2008; Podgorelec i sur., 2017; Svirčić Gotovac, 2015), dok je koncept blagostanja češće korišten u psihološkim istraživanjima (Brkljačić i sur., 2012; Kaliterna Lipovčan i Brajša-Žganec, 2017). Hrvatski sociolozi definiraju kvalitetu života kao širok koncept koji uključuje i objektivne i subjektivne aspekte života. Vladimir Lay (1991) je za kvalitetu života rekao da je „opće stanje više ili manje zadovoljenih potreba individue ili raznih grupnih entiteta poput klasa, profesionalnih grupa itd.“ (Lay, 1991:3), dok Anđelina Svirčić Gotovac ističe da se radi o „objektivnim ili osnovnim te subjektivnim ili razvijenim potrebama koje sačinjavaju ukupnost kvalitete življenja“ (Svirčić Gotovac, 2015:17). U hrvatskom kontekstu, blagostanje je puno češće korišteno u psihološkim istraživanjima i oslanja se, među ostalim, na pokazatelje poput sreće i zadovoljstva životom (Brkljačić i sur., 2012; Kaliterna Lipovčan i Brajša-Žganec, 2017). Sociološka istraživanja kvalitete života oslanjaju se češće na pokazatelje poput kvalitete stanovanja, prirodnog okoliša, dostupnosti infrastrukture, zaposlenja i zdravstvenih usluga i dr. (Grgić i sur., 2010; Klempić Bogadi i sur., 2015; 2016; Podgorelec, 2008). Iako su u hrvatskoj sociologiji aktualna i istaknuta istraživanja kvalitete života u gradovima i urbanim područjima (Slavuj, 2012a; Svirčić Gotovac, 2015; Zlatar, 2015), sljedeći se dio disertacije fokusira na istraživanja kvalitete života u ruralnim naseljima zbog specifičnih obilježja hrvatskih ruralnih područja i života u njima.

U ovom kratkom prikazu, već je vidljivo kako je koncept kvalitete života izuzetno opširan i definiran na drugačije načine ovisno o istraživačkom području i tumačenju društvenih, ali i znanstvenika prirodnih i tehničkih znanosti. „Kvaliteta života je nejasan i težak koncept za definirati, široko korišten, ali s malo konzistentnosti [...] Blagostanje je još više dvosmislen, apstraktan i nebulozan termin“ (Galloway, 2005:9-10). U suštini, pregledom literature o domenama blagostanja i kvalitete života, jasno je kako su prisutna česta preklapanja ili poistovjećivanja između sadržaja ovih dvaju koncepata posebno u međunarodnoj literaturi socioloških i srodnih područja gdje se pojavljuje jedan i drugi pojam, katkad razdvojeni, katkad kao sinonimi. Odnosno, u istraživanjima blagostanja se nerijetko nalaze domene i pokazatelji koji se isto tako koriste u istraživanjima kvalitete života. U hrvatskoj se znanosti osobno blagostanje češće koristi u psihološkim istraživanjima, a kvaliteta života u sociološkim, no u međunarodnim istraživanjima ta podjela nije toliko jasna. Zbog toga je vrijedno i posebno korisno u disertaciji osloniti se i na istraživanja i radove koji su se bavili blagostanjem jer se

bave širokim spektrom pokazatelja koji pomažu ostvarenju jednog od ciljeva disertacije, a to je holističko shvaćanje i pristup istraživanju kvalitete života. Kako bi se izbjegla konceptualna zavrzlama, u ovoj disertaciji koristi se koncept i termin kvalitete života koji, kako je prikazano u ranijim poglavljima i istraživanjima, uključuje objektivne i subjektivne pokazatelje koji proizlaze iz postojećih istraživanja blagostanja i kvalitete života gdje je to relevantno.

3.2. Dimenzije kvalitete života

Kada se govori o kvaliteti života, ona se često dovodi u izravnu povezanost s materijalnim statusom. „Što imate više novaca, to je vaš život kvalitetniji“ smatralo se univerzalnom istinom (Easterlin, 1974). Međutim, radom Richarda Easterlina i otkrićem tzv. Easterlinovog paradoksa (engl. *Easterlin paradox*) dolazi do zaokreta u promatranju kvalitete života. Glavni Easterlinov nalaz je da kada zemlje dođu do određene razine bogatstva, daljnje povećanje rasta prihoda ne donosi očekivano povećanje prosječne razine sreće i blagostanja njihovih građana (Easterlin, 1974; 1995). Taj nalaz je pokrenuo novi val razmišljanja o kvaliteti života ljudi, pri čemu se bruto domaći proizvod (BDP) postupno prestao smatrati jedinim relevantnim čimbenikom kvalitete života ljudi. S ovom idejom složila se i Europska komisija u 2009. godini kada ističe da „BDP sam po sebi ne govori ništa o tome kako je ljudima i okolišu te je nužna izrada zasebnih indikatora koji nadgledaju društveni i okolišni razvoj“ (Europska komisija, 2009).

Detaljnije o zaokretu nakon Easterlina piše Amartya Sen u knjizi *Commodities and Capabilities* (1987) gdje nastoji dublje analizirati što sve doprinosi kvaliteti života ljudi kroz koncepte funkcija i mogućnosti. Ugrubo rečeno, funkcije Sen objašnjava kao nešto što pojedinac radi, a mogućnosti su potencijal, odnosno nešto što pojedinac može napraviti (Sen, 1987). Kako i sam Sen kaže, termin mogućnosti odabran je kako bi mogao „reprezentirati alternativne kombinacije stvari koje je osoba u mogućnosti napraviti ili biti - različite funkcije koje može postići“ (Nussbaum i Sen, 1993:3). Kako bi se koncept funkcija i mogućnosti jednostavnije prikazao, Sen postavlja sljedeća pitanja koja dočaravaju što sve, uz materijalni status, može biti relevantno u istraživanju kvalitete života: „Je li on bogat? Je li ona sretna? Osjeća li se on ispunjeno? Ima li ona dovoljno slobode? Može li on dobiti ono što želi? Može li ona raditi ono što želi raditi?“ (Sen, 1987:1). Iz ovih pitanja vidljiva je važnost koju Sen stavlja na mogućnosti koje ljudi imaju za pristupanje određenim resursima i aktivnostima koje nisu izravno vezane za materijalni status.

Sličan Senu je i rad Marthe Nussbaum koja definira deset tzv. „središnjih ljudskih mogućnosti“, a to su: (1) život; (2) tjelesno zdravlje; (3) tjelesni integritet, (4) osjetila, mašta i razmišljanja; (5) emocije; (6) praktični razum; (7) pripadanje; (8) druga živa bića; (9) igra; i (10) kontrola nad vlastitim okolišem (Nussbaum, 2003:41-42). Nussbaum detaljnije opisuje svaku od mogućnosti na sljedeći način (Tablica 3):

Tablica 3. Deset središnjih ljudskih mogućnosti (Nussbaum, 2003:41-42; preveo, skratio i prilagodio autor)

Život	Moći živjeti do kraja života normalnom duljinom i bez da kvaliteta života propadne do razine da više ne vrijedi živjeti.
Tjelesno zdravlje	Biti dobrog fizičkog zdravlja i imati adekvatan smještaj i prehranu.
Tjelesni integritet	Biti u mogućnosti kretati se, živjeti u sigurnom okruženju (u naselju i u vlastitom domu).
Osjetila, mašta i razmišljanja	Biti u mogućnosti koristiti osjetila, maštu, razum i razmišljati na „istinski ljudski“ način kroz adekvatno obrazovanje i slobodu izbora bez obzira na religijsko i političko uvjerenje.
Emocije	Biti u mogućnosti ostvariti privrženost stvarima i drugim ljudima.
Praktični razum	Biti u mogućnosti procijeniti što je dobro i planirati za budućnost vlastitog života.
Pripadanje	Biti u mogućnosti živjeti s drugima i iskazivati empatiju te sudjelovati u raznim oblicima društvene interakcije (npr. udruge). Pripadati zajednicama bez diskriminacije po bilo kojem kriteriju (rasa, spol, seksualna orijentacija, etnicitet, religija, itd.)
Druga živa bića	Živjeti brinući se o i u suživotu sa životinjama, biljkama i prirodnim svijetom.
Igra	Biti u mogućnosti smijati se, igrati i uživati u rekreacijskim aktivnostima.
Kontrola nad vlastitim okolišem	<p>A. Kontrola nad političkim okolišem - učinkovito participirati u političkim odabirima s utjecajem na osobni život sa zajamčenim političkim pravima i slobodom govora.</p> <p>B. Kontrola nad materijalnim okolišem - imati vlasništvo nad nekretninom i pokretninom; jednaka prava zaposlenja, jednaka prava kao i drugi ljudi na radnom mjestu i općenito.</p>

Ovih deset Nussbaumčinih središnjih mogućnosti poslužile su mnogim autorima za isticanje širokog spektra neekonomskih čimbenika kvalitete života. No, treba imati na umu da iako sve više radova o kvaliteti života ističe važnost i drugih čimbenika, materijalni status nije prestao biti relevantan te je i dalje važan čimbenik koji može imati značajan, a katkad i presudan učinak na percepciju osobne kvalitete života.

Nastavno na rad Easterlina, Sena i Nussbaum je knjiga Karen Scott *Measuring Wellbeing* (2012). Scott u knjizi također ističe istraživanja kvalitete života (Offer, 2000; Veenhoven, 1996) koja su utvrdila kako je „uski fokus na ekonomski rast neodrživ te da je BDP neadekvatan indikator društvenog razvoja“ (Scott, 2012:3). I iz Scottinčinog rada je vidljivo da smatra kako simplificiranje kvalitete života isključivo na ekonomsku dimenziju predstavlja središnji problem, na kojeg nova istraživanja nastoje pružiti odgovor odmicanjem od dominantne ekonomske paradigme. Potaknuta spomenutim autorima, Scott provodi studiju slučaja u jednoj općini u Velikoj Britaniji (Blyth Valley) iz koje konstruira sedam ključnih domena onoga što ona naziva osobnim blagostanjem koje su, u usporedbi s Nussbaum, puno preciznije i adekvatnije operacionalizirane za sociološka istraživanja. Te domene su: (1) osobne kvalitete (tko smo); (2) zdravlje (kako smo); (3) aktivnosti (što radimo); (4) prihodi (kako se financijski snalazimo); (5) društveni svijet (kako se međusobno odnosimo); (6) fizički svijet (iskustvo našeg okruženja); i (7) sloboda/izbor/kontrola (koliko smo slobodni) (Scott, 2012:142). Domene kako ih objašnjava Scott sadržavaju sljedeće indikatore onoga čega ona naziva blagostanjem (Tablica 4):

Tablica 4. Domene blagostanja i indikatori (Scott, 2012:142)

Domene blagostanja	Indikatori
Osobne kvalitete (tko smo)	Pozitivan/zahvalan stav prema životu; Osjećaj sreće i zadovoljstva životom; Motivacija itd.
Zdravlje (kako smo)	Fizičko zdravlje; Mentalno zdravlje; Kvaliteta liječnika obiteljske medicine i zdravstvenih usluga; Podrška za starije; Uživanje u prirodnom i mirnom okolišu itd.
Aktivnosti (što radimo)	Dostupnost poslova; Kvaliteta poslova; Kvaliteta obrazovanja; Dostupnost sadržaja itd.
Prihodi (kako se financijski snalazimo)	Aдекватni prihodi; Ekonomska sigurnost; Kontrola nad dugom itd.
Društveni svijet (kako se međusobno odnosimo)	Brižan odnos s obitelji i prijateljima; Briga za druge i mogućnosti volontiranja; Duh zajednice; Prijateljska atmosfera područja u kojem žive; Dobre međugeneracijske veze itd.
Fizički svijet (iskustvo našeg okruženja)	Čistoća vode, zraka i tla; Osjećaj mira i tišine; Ljepota i raznolikost izgrađenog i prirodnog okoliša; Stambena sigurnost; Priuštivo stanovanje; Kvaliteta prijevoza i mobilnosti; Odlaganje otpada; Sigurno susjedstvo itd.
Sloboda/izbor/kontrola (koliko smo slobodni)	Sloboda od diskriminacije; Jednakost prilika; Participacija i utjecaj na donošenje odluka itd.

Navedenih sedam domena, u usporedbi s radom Sena i Nussbaum, mnogo su precizniji instrument za mjerenje kvalitete života s razjašnjenim indikatorima koji se daju jednostavnije operacionalizirati i istražiti kvantitativnim i kvalitativnim metodama. Također, ove domene ukazuju na objektivne (npr. čistoća vode, zraka i tla, dostupnost poslova, dostupnost i kvaliteta liječničkih usluga, itd.), ali i na subjektivne (npr. osjećaj sreće i zadovoljstva životom, brižan odnos s obitelji i prijateljima; ekonomska sigurnost) pokazatelje kvalitete života.

Zaključno rečeno, ovakav širi, sveobuhvatan pogled na složenost koncepta kvalitete života pruža važnu podlogu za istraživanja ruralnog načina života, posebice zbog potrebe uzimanja u obzir ranije spomenute posebnosti i specifičnosti obilježja ruralnih područja (Cifrić, 2003; Durkheim, 1933; Rye, 2006; Scott, 2012; Shucksmith i Brown, 2019a; 2019b; Tönnies, 1887; Wuthnow, 2018) koja su tema ove disertacije.

3.3. Kvaliteta života u ruralnim područjima

Gledajući međunarodna istraživanja kvalitete života u ruralnim područjima i tu su vidljive rasprave i promišljanja oko individualnih i društvenih, odnosno subjektivnih i objektivnih pokazatelja kvalitete života, kao i ranije spomenuto preklapanje u tumačenju konceptata blagostanja i kvalitete života. Antonio José López López (2015) u istraživanju kvalitete života ističe kako kvalitetu života sačinjava fizički i materijalni okoliš kojeg naziva društvenim blagostanjem te psiho-socijalni okoliš kojeg naziva psihološkim blagostanjem (López López, 2015:186). Rezultati njegova istraživanja o kvaliteti života mladih u ruralnim područjima govore o važnosti koju mladi pridaju nedostatku prilika kao ključnom negativnom obilježju te naglašava kako upravo oni sami predstavljaju ključne aktore za poboljšanje vlastite kvalitete života i blagostanja (López López, 2015:211-213).

Kvantitativno istraživanje Leile Ardestani, Shahle Choobchian, Hassana Sadighija, Hosseina Azadija, Ants-Hannesa Viire, Vjekoslava Tanaskovik i Alishira Kurbana (2021) u Iranu paralelno predstavlja objektivne i subjektivne pokazatelje kvalitete života kroz četiri grupe čimbenika: socio-kulturni, fizičko-prostorni, ekonomski i okolišni (Ardestani i sur., 2021). Autori istraživanja ističu da su ruralnim stanovnicima najvažniji bili okolišni i socio-kulturni čimbenici te infrastrukturna opremljenost naselja i kućanstava (Ardestani i sur., 2021:687-691). Okolišni pokazatelji predstavljali su većinom procjene o čistoći i kvaliteti prirodnog okoliša, infrastrukturni pokazatelji govorili su o kvaliteti javnog prijevoza te dostupnosti zdravstvenih i

drugih usluga, dok su socio-kulturni obuhvaćali širok spektar čimbenika poput osobnog zdravlja, dostupnosti sadržaja i obrazovanja, sigurnosti, zadovoljstva međuljudskim odnosima i želje za ostankom u mjestu stanovanja (Ardestani i sur., 2021:680-684). Na temelju tih rezultata autori zaključuju da „ruralni stanovnici imaju dovoljno ekonomskih, društvenih, kulturnih i okolišnih uvjeta kako bi dostigli blagostanje za sebe i za svoje obitelji“ (Ardestani i sur., 2021:683).

Nadalje, Lucia Zanabria Ruiz (2015) u svojem istraživanju fokus stavlja na kvalitativno istraživanje kvalitete života u ruralnim i urbanim područjima. Glavni nalazi tog istraživanja govore o važnosti koju ruralni stanovnici pridaju zajednici i okolišu za kvalitetu života u ruralnim područjima, ali i o problemima dostupnosti društvenih usluga, poslova i općenitih prilika za ruralno stanovništvo (Zanabria Ruiz, 2015:170-174).

Zatim, u kvantitativnom istraživanju Marka Shucksmitha, Stuarta Camerona, Tanye Merridew i Floriana Pichlera (2009), glavni rezultati o kvaliteti života na razini Europske unije fokusiraju se na materijalne aspekte, primarno na zaposlenje, stanovanje, prihode, razinu obrazovanja i dostupnost usluga, poslova i sadržaja (Shucksmith i sur., 2009). Rezultati pokazuju da nema značajne razlike u dostupnosti poslova, usluga i sadržaja između urbanih i ruralnih područja na temelju duljine putovanja do mjesta rada, obrazovanja, sadržaja i usluga na razini Europske unije (Shucksmith i sur., 2009:1283). Dodatno, rezultati također govore kako su stanovanje i stambeno pitanje veći problem u urbanim nego u ruralnim područjima bez obzira na ekonomsko bogatstvo zemlje te kako neki subjektivni pokazatelji kvalitete života, poput uzgoja vlastite hrane i zadovoljstva životom, mogu utjecati na kvalitetu života u ruralnim područjima (Shucksmith i sur., 2009:1280, 1287-1288).

Ova istraživanja pružaju okvirnu sliku kako se kvaliteta života tumači u međunarodnim istraživanjima. Često, s jedne strane, stoje objektivni, društveni pokazatelji, a, s druge strane, subjektivni, individualni pokazatelji. Dodatno, prisutno je i tumačenje da pokazatelji kvalitete života sačinjavaju ili doprinose osobnom blagostanju. Slično se vidi i u teorijsko-metodološkim pregledima istraživanja kvalitete života gdje Miguel Ángel Verdugo, Robert L. Schalock, Kenneth D. Keith i Roger J. Stancliffe (2005) govore da domene kvalitete života sačinjavaju osobno blagostanje te da istraživanje i indikatori kvalitete života služe i maksimiziranju blagostanja (Verdugo i sur., 2005:709). Oni u svojem radu ističu sljedeće ključne domene kvalitete života koje su, uz do sada navedene radove, poslužile za odabir domena i pokazatelja kvalitete života kojim se ova disertacija služi. Tako su „najčešće odabrane domene kvalitete

života sljedeće: međuljudski odnosi, društvena inkluzija, osobni razvoj, fizičko blagostanje, samoodređenje (engl. *self-determination*), materijalno blagostanje, emocionalno blagostanje, prava, okoliš (dom/mjesto stanovanja/stambena situacija), obitelj, rekreacija i slobodno vrijeme, i sigurnost“ (Verdugo i sur., 2005:709).

3.4. Istraživanje kvalitete života u ruralnoj Hrvatskoj

Gledajući ključna istraživanja kvalitete života u ruralnim područjima, prvo valja istaknuti sljedeća istraživanja koja su se u većoj mjeri fokusirala na objektivne pokazatelje kvalitete života. Jedan primjer takvog tipa istraživanja je rad Seferagić (1992) koji se većinski fokusirao na kvalitetu stanovanja, opremljenosti i veličinu stana/kuće te kvalitetu prirodnog okoliša. Glavni nalazi tog istraživanja ukazuju na istaknuto slabiju kvalitetu stanovanja u ruralnim naspram urbanih područja u opremljenosti kućanstva, dok ruralna područja raspolazu većom površinom stambenog prostora (Seferagić, 1992:194-195). Dodatan objektivni pokazatelj kvalitete života kojeg ovo istraživanje također mjeri jesu ekološki uvjeti, odnosno zagađenje prirodnog okoliša. U tom aspektu su ruralna područja u izrazito pozitivnijem i boljem položaju u usporedbi s urbanim područjima (Seferagić, 1992:198).

Nadalje, Nenad Karajić u svom istraživanju o kvaliteti života (1994) specificira šest aspekata kvalitete života na temelju kojih se izradio instrument za provedbu istraživanja. To su bili: ekonomski, ekološki, socijalni, kulturni, politički te sigurnosni aspekt kvalitete života (Karajić, 1994:246). Istraživanje je također obuhvatilo stanovanje i materijalna dobra kao najbitnije dimenzije kvalitete života, ali također je i obuhvatilo, barem u nekoj mjeri, osobne želje, aspiracije i planove ispitane populacije u čemu se vide sličnosti s pristupom „mogućnosti“ kako ga ranije definira Amartya Sen (1987).

O stanovanju i materijalnom statusu, kao važnim objektivnim pokazateljima kvalitete života, u hrvatskim ruralnim područjima i općenito za kvalitetu života pišu Gordana Berc, Damir Ljubotina i Slavica Blažeka (2004). U ovom se istraživanju pokazalo kako razlike između urbanih i ruralnih stanovnika u zadovoljstvu stanovanjem i stambenim aspektom života čak i nema u značajnoj mjeri. Glavni uvidi govore o visokom zadovoljstvu stambenom sigurnosti i opremljenosti stambenog prostora kod ruralnog i kod urbanog stanovništva (Berc i sur., 2004:36). Dodatno zanimljiv uvid vezan je za rezultat da čak 96% ispitanih iz ruralnih područja žive u kućama, a samo njih 4% u stanovima (Berc i sur., 2004:37) što se pokazuje pozitivnim

objektivnim aspektom stanovanja u ruralnim područjima. Dodatni objektivni pokazatelj kojeg ovo istraživanje kvalitete života istražuje vezano je za dostupnost usluga i infrastrukturne opremljenosti okolice gdje su ispitanici iz ruralnih područja ostvarili slabije rezultate nego oni iz urbanih (Berc i sur., 2004:38-40).

Na tragu istraživanja Berc i suradnika (2004) je i rad Anđeline Svirčić Gotovac o kvaliteti stanovanja u mreži naselja Hrvatske (2006). Fokus rada Svirčić Gotovac bio je na ispitivanju kvalitete života unutar Hrvatske kroz analizu specifičnih aspekata o dimenzijama stanovanja i opremljenosti kućanstva (Svirčić Gotovac, 2006:121). U ovome su se istraživanju, osim kvalitete samog stambenog objekta i opremljenosti kućanstva, istraživali i objektivni pokazatelji kvalitete života vezani za opremljenost susjedstva, odnosno naselja, bazirani na blizini i dostupnosti različitih usluga (poput vrtića, trgovina, ambulanti, ljekarni, osnovne škole i sl.) (Svirčić Gotovac, 2006:120-121). Ključni rezultat ovog istraživanja ukazuje na posebno nepovoljnu poziciju ruralnih područja naspram urbanih kada se u obzir uzmu istaknuti objektivni pokazatelji kvalitete života. Glavna iznimka je u slučaju kvalitete stanovanja i opremljenosti kućanstva gdje ruralna naselja ostvaruju podjednake i ponekad bolje rezultate nego što je to slučaj u urbanim naseljima (Svirčić Gotovac, 2006:122).

Uz navedena istraživanja, potrebno je istaknuti jedno sveobuhvatno istraživanje infrastrukturne opremljenosti hrvatskih ruralnih naselja Milana Župančića (2005). U tom se radu detaljno istražuje izuzetno širok spektar ključnih objektivnih pokazatelja kvalitete života u ruralnim područjima. U sklopu tog se rada istražila dostupnost „komunalne opremljenosti naselja; uslužno-trgovački i poslovni sektor; financijsko poslovanje i komunikacije; obrazovne institucije; kulturne ustanove; zdravstvene ustanove i socijalnu skrb; sportske sadržaje; prometnu povezanost; ustanove zabave i dokolice; upravno-pravosudne institucije [...] djelovanje nevladinih organizacija“ (Župančić, 2005:634-635). Glavni nalazi ovog istraživanja ukazali su na to kako je u ruralnim područjima posebno istaknuta nedostupnost zdravstvene infrastrukture, kulturnih ustanova, društvenih i drugih sadržaja te je izražena neadekvatnost prometne infrastrukture i povezanosti (Župančić, 2005:636-651). Ovakvo istraživanje, u kombinaciji s trenutnim strateškim i razvojnim dokumentima (NN 75/2017; NN 84/2017), pomaže stvoriti sliku i dojam o jednom od ključnih izazova suvremenih ruralnih područja, a to je prisutnost velikih infrastrukturnih nedostataka i generalne nedostupnosti osnovnih usluga koje predstavljaju važne aspekte kvalitete i zadovoljstva životom u ruralnim područjima kao što su zdravstvena zaštita i prometna povezanost.

Navedena su se istraživanja kvalitete života u ruralnim područjima primarno oslanjala na objektivne pokazatelje kvalitete života. Uključenje subjektivnih pokazatelja u istraživanja kvalitete života predlaže Dušica Seferagić u istraživanju *Kvaliteta življenja u selu u tranziciji* (2000). Njen rad predstavlja primjer istraživanja kvalitete života koje ističe važnost uključivanja subjektivnih pokazatelja u proučavanje kvalitete života. Vođena time, glavni rezultati njenog istraživanja o kvaliteti života, utemeljenoj na četiri studije slučaja ruralnih i urbanih naselja pokazala su kako je kvaliteta života izuzetno složena i isprepletana te kako globalni razvojni procesi, šira ekonomska situacija te posljedice ratnih razaranja mogu imati utjecaj i na objektivne i na subjektivne aspekte života (Seferagić, 2000:142-143). Uz to, u istraživanju Seferagić pokazuje prisutnost širokog spektra relevantnih objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života kao što su (ne)zadovoljstvo lokalnom samoupravom, kvaliteta stanovanja i komunalne infrastrukture te nedostatak društvenih i kulturnih sadržaja kao objektivnih pokazatelja te važnost zajednice i međuljudskih odnosa, bliskih odnosa s lokalnom samoupravom i važnost aktivne participacije, načina provođenja slobodnog vremena i osobnog zdravlja kao subjektivnih pokazatelja kvalitete života (Seferagić, 2000:110-111).

O važnosti kombiniranja objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života piše i Lana Slavuj koja posebno ističe da su „istraživanja potvrdila da zajednička primjena obje vrste pokazatelja znatno obogaćuje poznavanje kvalitete života stanovnika nekoga geografskog područja“ (Slavuj, 2012b:73). Gledajući recentnija istraživanja, vidljiv je porast učestalosti uključivanja objektivnih i subjektivnih pokazatelja u istraživanjima kvalitete života u ruralnim područjima. Stoga je neophodno istaknuti istraživanje Đurđice Žutinić, Damira Kovačića, Ive Grgića i Jerka Markovine (2010) koje se, kao i ranije istaknuta istraživanja, većinski fokusira na objektivne pokazatelje kvalitete života u ruralnim naseljima. Ključna razlika i važnost ovog istraživanja leži u tome da se, osim stanovanja i infrastrukturne/komunalne opremljenosti ruralnog naselja istraživala mogućnost zaposlenja, prometna povezanost i kvaliteta prirodnog okoliša kao dodatni objektivni pokazatelji kvalitete života u ruralnim područjima (Žutinić i sur., 2010:137). Osim navedenoga, Žutinić i suradnici u istraživanju ispituju i kvalitetu međuljudskih odnosa kao subjektivni pokazatelj kvalitete života (Žutinić i sur., 2010:149) što ukazuje na rastuću važnost uključivanja i objektivnih i subjektivnih pokazatelja u svrhu boljeg razumijevanja i opisivanja kvalitete života u ruralnim područjima. Tako su i u istraživanju Ive Grgića, Tite Žimbreka, Miroslava Tratnika, Jerka Markovine i Josipa Juračaka (2010), osim već učestalih objektivnih pokazatelja kvalitete života (infrastrukturne opremljenosti, prilika za zaposlenje, dostupnost i kvaliteta usluga i slično), uključeni i poneki subjektivni pokazatelji

kvalitete života kao što su kvaliteta međuljudskih i susjedskih odnosa u ruralnim naseljima (Grgić i sur., 2010: 656-657). Ukratko rečeno, glavni nalazi oba ova istraživanja govore o ključnim negativnim aspektima života u ruralnim područjima, a to su izrazito slabe prilike za zapošljavanje i infrastrukturni problemi (Grgić i sur., 2010:653; Žutinić i sur., 2010:137). Međutim, ono što oba istraživanja također zaključuju, a posebno je važno za holističko razumijevanje kvalitete života u ruralnim područjima, jesu izuzetno pozitivno percipirani subjektivni pokazatelji kvalitete života. U rezultatima ovih dvaju istraživanja, bliski međuljudski odnosi i povezanost s prirodnim okolišem predstavljali su ključne pozitivne aspekte koji doprinose općenitom zadovoljstvu i kvaliteti života u hrvatskim ruralnim područjima.

Ukratko rečeno, istraživanja koja ističu kvalitetu života uglavnom se oslanjaju na objektivne pokazatelje poput materijalnog statusa, kvalitete stanovanja, stambenog prostora i infrastrukturne opremljenosti ruralnih naselja. Međutim, u nekima od tih istraživanja uključeni su bili i subjektivni pokazatelji kvalitete života kao što su kvaliteta međuljudskih odnosa i generalna povezanost i važnost prirodnog okoliša za općenito zadovoljstvo i kvalitetu života. Stoga se može reći kako su, iako dominantno prisutni objektivni pokazatelji, u istraživanjima kvalitete života subjektivni pokazatelji počeli imati važnu ulogu što odgovara i istaknutim idejama Seferagić (2000) i Slavuj (2012b) o potrebnom integriranju i obuhvaćanju objektivnih i subjektivnih pokazatelja u empirijskim istraživanjima kako bi se kvaliteta života adekvatno razumjela i objasnila. U sljedećem dijelu ovog odjeljka slijede prikazi empirijskih radova koji su u većoj mjeri ukomponirali subjektivne pokazatelje u istraživanja kvalitete života u hrvatskim ruralnim područjima.

Kao jedno od rijetkih sveobuhvatnih istraživanja kvalitete života hrvatskih ruralnih područja s naglašenom kvalitativnom dimenzijom knjiga je Sonje Podgorelec *Ostarjeti na otoku* (2008). Autorica u knjizi detaljno analizira kvalitetu života starijeg stanovništva triju hrvatskih otoka u zadarskom priobalju (Ugljan, Dugi otok i Iž) (Podgorelec, 2008). Podgorelec u istraživanju obuhvaća sljedeće pokazatelje kvalitete života: socioekonomski status (zanimanje, stambeni uvjeti), društvena integracija i međugeneracijski odnosi, način provođenja slobodnog vremena, dostupnost i kvaliteta zdravstvene zaštite i formalne skrbi, prometna povezanost otoka s kopnom te zadovoljstvo životom (Podgorelec, 2008). Glavni nalazi njenog istraživanja govore o nezadovoljstvu dostupnom osnovnom zdravstvenom zaštitom, problemima prometne povezanosti otoka s kopnom te važnosti koju dobri međuljudski odnosi i društvena integracija imaju za kvalitetu života starijih otočana (Podgorelec, 2008:18, 81) što su i ranije istaknuta

istraživanja (Grgić i sur., 2010: 656-657; Žutinić i sur., 2010:149) prepoznala kao važan aspekt kvalitete života u ruralnim područjima.

Uz navedeno, rad Helene Pupak i Tijane Trako Poljak (2021) recentan je primjer empirijskog istraživanja koje uključuje i objektivne i subjektivne pokazatelje kvalitete života. Istraživanje se bavi iskustvima mladih obiteljskih poljoprivrednih gospodarstvenika (OPG-ovaca) te njihovom kvalitetom i zadovoljstvom životom. Njihovo istraživanje uključilo je već spomenute objektivne pokazatelje kao što su infrastrukturna opremljenost, dostupnost usluga i sadržaja, prometna povezanost te subjektivne pokazatelje poput zadovoljstva životom u ruralnom području te način provođenja slobodnog vremena (Pupak i Trako Poljak, 2021:230-233). Glavni rezultati pokazali su da su mladi OPG-ovci generalno zadovoljni životom u ruralnom području, životnim standardom i prirodnim okolišem (čistoća okoliša i osjećaji mira i tišine) te da slobodno vrijeme provode konzumirajući različite kulturne i društvene sadržaje, u sportskim aktivnostima te u druženju s obitelji i prijateljima i da su posebno nezadovoljni infrastrukturnom opremljenosti ruralnog naselja (nedostatak zdravstvene i obrazovne infrastrukture, loša prometna infrastruktura) (Pupak i Trako Poljak, 2021:239-241).

Nadalje, studija slučaja i radovi Sanje Klempić Bogadi, Sonje Podgorelec i Monike Šabijan (2015; 2016; 2017) o kvaliteti života u općini Gornja Rijeka, također su obuhvatili širok spektar objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života kao što su zadovoljstvo životom u ruralnom naselju, razlozi napuštanja ruralnog naselja, kvaliteta prirodnog okoliša, kvaliteta i dostupnost društvene i komunalne infrastrukture, ali i problemi nemogućnosti zaposlenja i pristupa zdravstvenim uslugama. Glavni rezultati te studije slučaja ističu važnost formalnih društvenih odnosa i razvoja aktivne političke participacije i aktivnog sudjelovanja ruralnog stanovništva u procesu donošenja odluka (Klempić Bogadi i sur., 2015:158; 2016). Osim navedenoga, u njihovoj studiji posebno se ističe način provođenja slobodnog vremena kao važne subjektivne dimenzije kvalitete života (Podgorelec i sur., 2017). Glavni nalazi tog istraživanja ukazali su na postojanje pet dimenzija načina provođenja slobodnog vremena (urbana, tradicionalna, društvenost, hobiji, medijska), ali i da zadovoljstvo načinom provođenja slobodnog vremena doprinosi ukupnoj kvaliteti i zadovoljstvu životom u ruralnim područjima (Podgorelec i sur., 2017:207-213, 216-217). Spomenute dimenzije dobivene su kvantitativnim istraživanjem i metodom analize podataka te su uključivale 14 nepoljoprivrednih aktivnosti provođenja slobodnog vremena: „odlaska u restorane, kina, na izlete i internet (urbana); posjećivanja prijatelja i rođaka (tradicionalna), odlaska u crkvu i kafiće te sport (društvenost); hobije poput pletenja i šivanja, lova i ribolova i čitanje novina i knjiga (hobiji); te gledanje TV-

a i slušanje radija (medijska dimenzija)“ (Podgorelec i sur., 2017:207). Ukupno gledajući, radovi proizašli iz studije slučaja Klempić Bogadi, Podgorelec i Šabijan ukazali su na važnost objektivnih i subjektivnih pokazatelja koji na različite načine doprinose kvaliteti života u ruralnim područjima te o potrebi da se u sveobuhvatnim istraživanjima uključi što je više moguće pokazatelja u svrhu stjecanja dubinskog uvida i razumijevanja života u ruralnim područjima općenito.

Sličan rezultat kao što je i kod Klempić Bogadi i suradnica (2015; 2016) o važnosti aktivne političke participacije za kvalitetu života istaknut je i u istraživanju Ljiljane Kaliterna Lipovčan i Andreje Brajša-Žganec o kvaliteti življenja, sreći i životnom zadovoljstvu u Hrvatskoj i zemljama EU (2017). U tom se istraživanju posebno ističe izrazito niska razina povjerenja prema lokalnoj samoupravi te se potiče jačanje mogućnosti aktivne participacije i podizanja kvalitete lokalnih političkih struktura u svrhu poboljšanja kvalitete života i općenitog zadovoljstva životom (Kaliterna Lipovčan i Brajša-Žganec, 2017:149). Dodatni zaključak kojeg autorice ovog rada navode za općenito poboljšanje kvalitete života provođenje je „istraživanja koja bi omogućila regionalne usporedbe, a ona su najpotrebnija upravo sada kada se očekuju reforme u različitim javnim sektorima, od zdravstva do obrazovanja“ (Kaliterna Lipovčan i Brajša-Žganec, 2017:150). S obzirom na istaknutu važnost ovo empirijsko istraživanje, koje holistički istražuje kvalitetu života u svim hrvatskim regijama, čini se osobito relevantnim, a njegovi rezultati mogu poslužiti za informiranje budućih regionalno i ruralno specifičnih razvojnih strategija.

Važno je uz do sada istaknuta istraživanja kvalitete života u ruralnim područjima istaknuti i rad Anđeline Svirčić Gotovac i Jelene Zlatar (2007) koje su se uhvatile u koštac s jednim specifičnim subjektivnim pokazateljem kvalitete života, a to je prehrana i zdravlje u mreži naselja Hrvatske. Kvaliteta prehrane, dostupnost raznovrsne prehrane te prehrambene navike neke su od ispitivanih dimenzija, dok je u sferi zdravlja fokus bio na dostupnosti liječničkih usluga, osobnoj procjeni zdravstvenog stanja te najčešće zdravstvene poteškoće koje su ispitanici imali u prethodnih 12 mjeseci (Svirčić Gotovac i Zlatar, 2007:49). Fokus ovog istraživanja odstupa od dosada često istaknutih objektivnih pokazatelja kvalitete života poput kvalitete stanovanja, infrastrukturne opremljenosti i prilika za zaposlenje u ruralnim područjima. Glavna smjernica ovog istraživanja okrenuta je prema osobnom zdravlju, međuovisnosti zdravlja i prehrane te njihovoj povezanosti s kvalitetom života. Ključni nalaz njihovog istraživanja je taj da je dostupnost zdravstvene skrbi neadekvatna u ruralnim područjima, da svijest o konzumiranju nezdrave hrane nije na visokoj razini te da se

prehrambene navike stečene tradicijom teško mijenjaju (Svirčić Gotovac i Zlatar, 2007:46). Neadekvatnost zdravstvene zaštite u ruralnim područjima, osim što je prepoznata u razvojnim strategijama (NN 147/2021), prepoznata je i u ranije spomenutim istraživanjima (Džakula i sur., 2012; Podgorelec, 2008, Župančić, 2005).

Vodeći se spomenutim konceptualnim i teorijskim pomacima u istraživanjima kvalitete života, provedeno je istraživanje osobnog zadovoljstva životom i onoga što se nazvalo subjektivno blagostanje na podacima ESS-a iz 2008. i 2018. godine. Glavni zaključci istraživanja govore kako su zadovoljstvo vladinim uslugama, međuljudsko povjerenje i dob ispitanika ključni i značajni prediktori osobnog blagostanja, dok je tip naselja (ruralno ili urbano) iako značajan, većinom bio slab prediktor za osam zemalja središnje Europe, uključujući i Hrvatsku (Ivanović i sur., 2022). Govoreći specifično za Hrvatsku, rezultati također upućuju da stanovnici u ruralnim područjima ostvaruju statistički značajno niže rezultate od urbanih stanovnika u pogledu osobnog zadovoljstva životom i subjektivnog blagostanja. Takvi se nalazi, razlikuju od onih u ostalim razvijenijim zemljama Srednje Europe poput Njemačke, Češke i Austrije gdje je u 2018. godini ruralno stanovništvo ostvarilo značajno više razine subjektivnog blagostanja i zadovoljstva životom (Ivanović i sur., 2022:406-409).

Iako se već dugi niz godina u studijama kvalitete života ekonomsko, odnosno materijalno stanje, ne smatra jedinim adekvatnim načinom istraživanja kvalitete života, utjecaj i važnost kojeg se pridaje na tu dimenziju vidljiv je u hrvatskim istraživanjima ove teme, dok su preostale teme koje, primjerice, definiraju Scott (2012), Verdugo i suradnici (2005), te Nussbaum (2003) rjeđe uključene. Pozitivan pomak u istraživanju kvalitete života u hrvatskim ruralnim područjima istaknut je u spomenutim istraživanjima, no i dalje su nužna novija i sveobuhvatnija istraživanja kvalitete života kako bi se stekao uvid u kvalitetu života u suvremenim ruralnim područjima.

Ranije spomenutu nejasnoću u definicijama i određivanju domena i aspekata kvalitete života prepoznaje i Susan Galloway (2005) koja ukazuje na postojanje tri glavna oblika/kategorija različitih definicija koncepta kvalitete života (Galloway, 2005:13). Kategorija koju ovo istraživanje koristi je kategorija definicija koja „rastače kvalitetu života u niz komponenata, dimenzija ili domena“ (Galloway, 2005:13) te koja je usko vezana za glavni cilj istraživanja i istraživačka pitanja (engl. *research-specific definition*). Dakle odabrana je definicija koja najviše odgovara glavnom cilju disertacije te koja nastoji integrirati širok spektar domena i aspekata kvalitete života kako bi se ostvario glavni cilj te pružili odgovori na istraživačka

pitanja. Tako je na temelju prikazanih ključnih teorijskih radova i domaćih i međunarodnih istraživanja, odabrana definicija kvalitete života koju pruža Bowling (2005:232; str. 32). Uz ovu definiciju, u odabiru domena i njihovog sadržaja uključeni su i pokazatelji koji su se koristili u istraživanjima kvalitete života (npr. materijalni status, stambena situacija, prilike za zaposlenje, kvaliteta prirodnog okoliša, prometna i zdravstvena infrastruktura i dr.) i u istraživanjima blagostanja (npr. zadovoljstvo životom, osobno zdravlje, zadovoljstvo i kvaliteta međuljudskih odnosa, povezanost i osjećaj zajedništva, bliskosti i suradnje, korištenje prirodnog okoliša, slobodno vrijeme i dr.). U ovom je istraživanju, kao što je to i očekivano, nisu pokrivena sve moguće dimenzije kvalitete života, već one koje su dosadašnja teorijska i empirijska saznanja pronašla relevantnim u sociološkim istraživanjima ove teme s posebnim naglaskom na ruralna područja.

Sukladno tome odabrano je pet domena koje sadržavaju subjektivne i objektivne pokazatelje kvalitete života. Te domene su: (1) društvena i komunalna infrastruktura; (2) osobno zdravlje i zadovoljstvo životom; (3) društveni svijet; (4) fizički svijet; i (5) aktivnosti kojima se ljudi bave. Detaljni pregled objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života u ovim domenama prikazan je u 5. poglavlju o kvalitativnom pristupu i izradi protokola za provedbu intervjua.

4. DRUŠTVENA OTPORNOST

Koncept otpornosti inicijalno je bio korišten u ekologiji kao ekološka otpornost pod čime se podrazumijevala sposobnost ekoloških sustava da se oporave od šokova (Adger, 2000:347), odnosno traumatičnih ili kriznih situacija. Međutim, u društvenim znanostima je, posebice tijekom posljednja dva desetljeća, prepoznata korisnost ovog koncepta za primjenu na pojedince, zajednice i društva. Koncept se tako inicijalno počeo koristiti u ekonomiji, a zadnje desetljeće doživljava pravi uspon u sociologiji i povezanim disciplinama. Adger daje prvu definiciju društvene otpornosti kao „sposobnosti grupa ili zajednica da se nose s eksternim stresorima i ometanjima proizašlim iz društvenih, političkih i okolišnih promjena“ (Adger, 2000:347). Tako definirana otpornost nailazi na kritike da je preapstraktna i teško mjerljiva u različitim društvenim sustavima, uključujući i ruralne (Young, 2019:639). Međutim, to su i sam Adger i suradnici prepoznali kada u kasnijoj definiciji kažu da se „otpornost može zamisliti, ili oblikovati, od dinamičnih struktura sredstava za život, pristupa resursima i društvenim institucijama“ (Adger i sur., 2002:358). Pedro Estêvão, Alexandre Calado i Luís Capucha (2017) u potrazi za sociološkom definicijom koncepta otpornosti uzimaju u obzir „ulogu

društvenih struktura u tome kako se ljudi snalaze s posljedicama velikih ekonomskih i društvenih šokova“ (Estêvão i sur., 2017:10). Ovako definiran koncept otpornosti, kroz prizmu *pristupa* društvenim strukturama, usklađen je i s ranije spomenutim radom Sena (1980; 1987) koji govori *funkcijama* i *mogućnostima*, ali i s njegovim istraživanjem problema siromaštva: „fokus u istraživanju siromaštva ne bi trebao biti samo na uskraćivanju individualnih kapaciteta, već i na nedostatku prilika“ (Sen, 1999, 2009 prema Estêvão i sur., 2017). Upravo je taj nedostatak prilika izuzetno važan društveni element kojeg se mora imati na umu pri istraživanju kvalitete života i društvene otpornosti u ruralnim područjima. Kako bi se prikazala važnost društvenih aspekata otpornosti te opisala mogućnost pristupa resursima i prilikama, niže se ističu doprinosi u konceptualiziranju društvene otpornosti na koje se disertacija izravno oslanja.

Nastavno na Adgerove definicije otpornosti (2000; 2002), Brigit Obrist, Constanze Pfeiffer i Robert Henley (2010) razvijaju koncept *kapaciteta otpornosti*. Kapaciteti otpornosti skup su formalnih i neformalnih društvenih sustava, resursa (financijskih i prirodnih) te mogućnosti (Obrist i sur., 2010:286-289). Na tragu toga, „društvena otpornost se može definirati kao kapacitet aktera da pristupe kapitalima kako bi se mogli, ne samo snaći i prilagoditi nepovoljnim uvjetima, nego i tražiti i stvarati mogućnosti i tako razviti višu razinu sposobnosti nošenja s prijetnjom“ [...] „srž, i ključno pitanje otpornosti je, *što* poboljšava mogućnosti pojedinaca, grupa i organizacija da se adekvatnije nose s prijetnjama“ (Obrist i sur., 2010:289, 291). Nastavno na rad Obrist i suradnika (2010), Keck i Sakdaporlak (2013) razrađuju tri specifična kapaciteta društvene otpornosti kojima pokušavaju dočarati različite mogućnosti pojedinaca da se nose s izazovima socijalne, ekonomske i ekološke prirode. „*Kapaciteti snalaženja* (engl. *coping capacities*) odnose se na to kako se ljudi snalaze i prebrođuju neposredne prijetnje s resursima koji su im neposredno dostupni. *Kapaciteti prilagodbe* (engl. *adaptive capacities*) tiču se primarno preventivnih mjera i resursa koje im pomažu sačuvati trenutno stanje kvalitete života pri suočavanju s budućim rizicima. *Transformativni kapaciteti* (engl. *transformative capacities*) tiču se pristupa resursima i pomoći iz šire društveno-političke arene (npr. od upravnih tijela i civilnog društva) i mogućnosti participiranja u procesu donošenja odluka, i u izgradnji institucija koje ujedno poboljšavaju osobno blagostanje (engl. *individual welfare*) i kultiviraju društvenu robusnost prema budućim krizama“ (Keck i Sakdaporlak, 2013:10-11). Dodatni aspekt kapaciteta društvene otpornosti leži u njihovim očekivanim ishodima, a ono što je ključno je da svaki od njih ima različita obilježja i različite ishode. *Kapaciteti snalaženja* za ishod imaju povratak na trenutno stanje kvalitete života, *kapaciteti prilagodbe* za ishod imaju sigurnost buduće kvalitete života te konačno

transformativni kapaciteti ishod vide u poboljšanju trenutne i buduće kvalitete života (Keck i Sakdapolrak, 2013:10). Distinkciju između ključnih obilježja i ishoda kapaciteta za otpornost Keck i Sakdapolrak opisuju u tablici ispod (Tablica 5).

Tablica 5. Tri kapaciteta društvene otpornosti (Keck i Sakdapolrak, 2013:10)

	Kapaciteti snalaženja	Kapaciteti prilagodbe	Transformativni kapaciteti
Odgovor na ugrozu	<i>ex-post</i> (nakon događaja)	<i>ex-ante</i> (prije događaja)	<i>ex-ante</i> (prije događaja)
Vremenski okvir	kratkoročno	dugoročno	dugoročno
Stupanj promjene	nizak, <i>status quo</i>	srednji, inkrementalne promjene	visok, radikalne promjene
Ishod	povratak na trenutnu razinu kvalitete života i blagostanja	sigurnost buduće kvalitete života i blagostanja	poboljšanje trenutne i buduće kvalitete života i blagostanja

S obzirom da su ishodi kapaciteta društvene otpornosti usko vezani za poboljšanje ili razvoj kvalitete života, povezivanje ovih koncepata čini se primjerenim u svrhu istraživanja društvene otpornosti na temelju subjektivnih i objektivnih pokazatelja kvalitete života.

Definiranje triju kapaciteta može se razumjeti kao svojevrsno postavljanje temelja sociološkog pokušaja proučavanja društvene otpornosti. Kapaciteti su posebno bitni za istraživanje tog fenomena u ruralnim područjima jer donose zaokret u fokusiranju ne samo na reaktivni, već i na „preventativni karakter“ otpornosti (Jehlička i sur., 2018:6). „Taj preventativni karakter društvene otpornosti služi izbjegavanju loših ishoda (Wilson, 2010), a otporne zajednice karakterizira obilje društvenog kapitala“ (Jehlička i sur., 2018:5). Taj kapital se može tumačiti kao mogućnost za djelovanje, odnosno „otpornost ruralne zajednice može biti viđena kao balans između ekonomskih, ekoloških i društvenih potreba ruralnih zajednica [...] Takva otpornost može biti spuštena na razinu kućanstva ili pojedinca i obuhvaća totalitet ekonomskih, društvenih i ekoloških akcija/odgovora unutar ruralne zajednice koji oblikuju otpornost cijele zajednice“ (Wilson, 2010:368). Geoff Wilson dodatno naglašava sposobnost prilagodbe, odnosno otpornost ruralnih zajednica kroz posjedovanje različitih vrsta kapitala: *ekonomskog*, *društvenog* i *okolišnog* (Wilson, 2010:369). Na tragu toga je i jedan od rijetkih teorijsko-konceptualnih radova o otpornosti u hrvatskoj sociologiji koji dovodi u vezu koncept zajednice s kapacitetima otpornosti. Autorice Jelena Zlatar Gamberožić, Sara Ursić i Jana Vukić (2021) ističu kako upravo *zajednica* predstavlja mjesto gdje se otpornost može najlakše smjestiti

(Zlatar Gamberožić i sur., 2021:381-383). Taj nalaz posebno je važno za disertaciju jer, kako je ranije pokazano, upravo je zajednica jedan od ključnih aspekata života u ruralnim područjima (Brown i Schafft, 2019). Slično kao i s teorijskim radovima u hrvatskoj sociologiji, empirijska su istraživanja društvene otpornosti rijetka iako se i to u zadnje vrijeme mijenja (npr. Ančić i sur., 2019; Bokan i Menardi, 2022; Brajdić Vuković i Doolan, 2021; Puđak, 2021).

Oslanjanje na spomenute definicije koncepta društvene otpornosti, a poglavito pokušaj istraživanja kapaciteta otpornosti na temelju pokazatelja kvalitete života ima i svoje izazove. Primarni izazov leži u tome da je to koncept kojeg je teško izravno istražiti u sociologiji. Bilo u kvalitativnim ili kvantitativnim istraživanjima, otpornost je u sociološkom kontekstu izrazito teško izravno istražiti kroz postavljanje pitanja sugovornicima ili ispitanicima. U suštini, društvena otpornost, pa čak i kapaciteti otpornosti predstavljaju latentnu dimenziju koju treba protumačiti i analizirati na temelju prikupljenih podataka jer ona kao takva nije izravno uočljiva. Ova se disertacija stoga oslanja na prethodno navedene radove koji opisuju koncept društvene otpornosti koji uključuje istraživanje stanja na individualnoj razini, ali i na lokalnoj i društvenoj razini (Zlatar Gamberožić i sur., 2021:371). Tu širinu prepoznaju i Zlatar Gamberožić i suradnice (2021) koje govore o socio-prostornom pristupu istraživanju društvene otpornosti kroz uvide koje studije o urbanoj otpornosti pružaju (engl. *urban resilience*). Primjerice, prema Ayyoobu Sharifiju i Yoshiki Yamagati (2016), za stjecanje, zadržavanje i ojačavanje otpornosti postoje određeni elementi koje urbana, ali u kontekstu disertacije i ruralna područja, trebaju sadržavati i raditi na njima. Ta su obilježja sljedeća: robusnost, stabilnost, fleksibilnost, snalažljivost, sposobnost koordinacije, raznolikost, neovisnost, povezanost i međuovisnost, sposobnost suradnje, okretnost, prilagodljivost, samoorganizacija, kreativnost i inovativnost, učinkovitost i kapital (Sharifi i Yamagata, 2016:261 prema Zlatar Gamberožić i sur., 2021:376). Urbana se otpornost također sastoji od različitih dimenzija⁴ od kojih su ključne sljedeće:

1. „*materijali i resursi iz okoline* – kvaliteta, dostupnost, pristupačnost i očuvanje resursa;
2. *društvo i blagostanje* – socioekonomska obilježja, zajednica, sigurnost, kultura i dr.,
3. *ekonomija* – sigurnost, stabilnost i dinamičnost;
4. *izgrađeni okoliš i infrastruktura* – npr. prometna, društvena i komunalna infrastruktura; i

⁴ Iako su ove dimenzije otpornosti kreirane za istraživanje tog fenomena u urbanim područjima, njihova važnost i barem djelomična primjenjivost na ruralna područja postoji pa su tako ove dimenzije relevantne i za svrhu disertacije koja se bavi društvenom otpornosti ruralnog stanovništva.

5. *upravljanje i institucije* – međusobna povezanost ove dimenzije s prethodnima, participacija, upravljanje i dr.“ (Sharifi i Yamagata, 2016:262-272).

Gledajući sadržaj dimenzija urbane otpornosti vidljiva su, ne potpuna, ali izražena preklapanja između njih i ranije istaknutih domena kvalitete života (Nussbaum, 2003; Scott, 2012; Verdugo i sur., 2005; i dr.) te u konačnici s domenama kvalitete života koje su odabrane u ovoj disertaciji. Primjerice, dimenzija *materijali i resursi iz okoline* (Sharifi i Yamagata, 2016) odgovara sadržajno domeni *fizički svijet* (Scott, 2012) te centralnoj mogućnosti *kontrola nad vlastitim okolišem* (Nussbaum, 2003). *Društvo i blagostanje* odgovara domeni *društveni svijet* (Scott, 2012), *međuljudski odnosi i društvena inkluzija* (Verdugo i sur., 2005) te *pripadanje* (Nussbaum, 2003). *Ekonomija te izgrađeni okoliš i infrastruktura* odgovaraju sadržaju u domeni *društvena i komunalna infrastruktura* (Grgić i sur., 2010; Scott, 2012), *materijalno blagostanje* (Verdugo i sur., 2005). Konačno, *upravljanje i institucije* odgovaraju domenama *društveni svijet i aktivnosti kojima se ljudi bave* (Scott, 2012), *prava* (Verdugo i sur., 2005) te *pripadanje* (Nussbaum, 2003). Stoga se ovako koncipirana disertacija, oslonjena na proučavanje društvene otpornosti na temelju pokazatelja kvalitete života, čini kao izuzetno praktičan te prije svega adekvatan pristup kako istražiti taj izuzetno važan i složen fenomen. Dodatna prednost korištenja koncepta kvalitete života je mogućnost oslanjanja na dugogodišnju tradiciju teorijskih i empirijskih istraživanja sociološki provjerenog koncepta što pomaže boljem kontekstualiziranju ključnih rezultata empirijskog dijela disertacije. Osim navedenoga, pregršt istraživanja kvalitete života u ruralnim područjima značajno doprinosi kvalitetnijoj i utemeljenoj diskusiji o kapacitetima društvene otpornosti stanovnika hrvatskih ruralnih područja što dodatno obogaćuje uvide koji se ovakvim teorijsko-konceptualnim okvirom i empirijskim pristupom stječu.

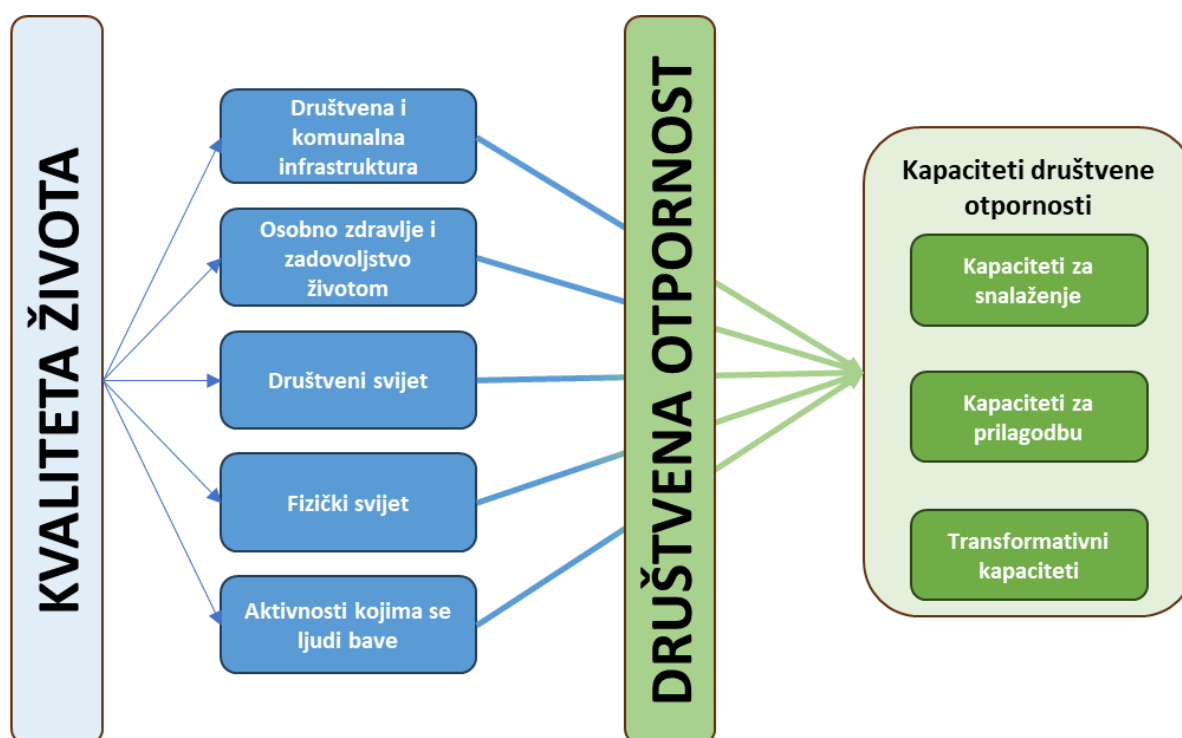
Kako je već spomenuto u prethodnim poglavljima i dosadašnjim teorijskim polazištima, odabrani objektivni i subjektivni pokazatelji kvalitete života odnose se na razne aspekte ruralnog života, poput društvene i komunalne infrastrukture, kvalitete i dostupnosti zdravstvenih usluga, sustava brige o djeci i brige o starijima, zaposlenja i obrazovanja, društvenog i fizičkog svijeta i okoliša i mnoge druge. Ukazivanje sugovornika na (ne)adekvatnost ili (ne)dostupnost pojedinih pokazatelja kvalitete života može uvelike pomoći informirati i utvrditi kojim sve kapacitetima društvene otpornosti raspolažu stanovnici hrvatskih ruralnih područja.

Ukratko, empirijski pristup istraživanju kapaciteta društvene otpornosti hrvatskih ruralnih područja temelji se na pokazateljima kvalitete života i na glavnim definicijama društvene otpornosti (Adger i sur., 2002; Obrist i sur., 2010) kao i teorijski određenim trima kapacitetima društvene otpornosti (*kapaciteti snalaženja, kapaciteti prilagodbe te transformativni kapaciteti*) (Keck i Sakdapolrak, 2013). Ono što je posebno važno istaknuti u kontekstu istraživanja ovog koncepta u ruralnim područjima je uvid kako se „društvena otpornost mora razumjeti kao proizvod interakcije između globalnih i lokalnih utjecaja“ (Keck i Sakdapolrak, 2013:14). Kada se govori o društvenoj otpornosti, ne govori se o otpornosti na nešto isključivo vanjsko i samo ekstremno kako je inicijalno zamišljeno u začecima koncepta u prirodnim znanostima. Društvena otpornost može biti i otpornost na dugogodišnje procese i negativne trendove, ne isključivo na neposredne prijetnje i ugroze. Tako u ruralnim područjima to mogu predstavljati posljedice procesa modernizacije, koji za sobom dovodi, barem u hrvatskim ruralnim područjima, određenu periferizaciju, nejednak razvoj i svojevrsnu zapostavljenost tih područja u usporedbi s urbanim centrima (Akrap, 2002; 2019; Banovac i sur., 2004; Čaldarović, 1989; Kalanj, 1990; 2008, Pejnović, 2004; Rogić, 2000; Štambuk, 2002; Šundalić, 2006). Takvi efekti se također mogu tumačiti kao svojevrsne ugroze kojima su ruralna područja izložena što naglašava važnost ovakvog istraživanja za ta specifična područja i njihovo stanovništvo. Gledajući to u kontekstu utjecaja globalnog procesa i posljedica modernizacije, istraživanje društvene otpornosti koje prepoznaje da kapaciteti za otpornost mogu proizlaziti iz individua i lokalnih aktera, ali i iz globalnih utjecaja i njihovog međuodnosa predstavlja dobar teorijsko-konceptualni okvir za bolje razumijevanje trenutnog stanja kvalitete života. Osim toga, omogućuje i prepoznavanje mogućnosti i prilika stanovnika hrvatskih ruralnih područja da očuvaju i poboljšaju kapacitete društvene otpornosti i samim time vlastitu kvalitetu života, ali i kvalitetu života unutar ruralnih naselja i područja. Dakle, u kontekstu disertacije se istraživanjem objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života koji podrazumijevaju i individualne, ali i lokalne i šire prilike, mogućnosti i resurse kojima ruralno stanovništvo raspolaže te na koje načine rješavaju izazove i probleme s kojima se susreću, nastoji utvrditi koji su im kapaciteti društvene otpornosti raspoloživi.

Međutim, prije nego se pažnja posveti empirijskom aspektu ovog istraživanja, nužno je pojasniti kakav je odnos dvaju ključnih koncepata ove disertacije: *kvalitete života* i *društvene otpornosti*. Kako sam naslov disertacije ukazuje, društvena se otpornost hrvatskih ruralnih područja istražuje *na temelju* objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života. S obzirom na glavne definicije društvene otpornosti, korištenje koncepta *kvalitete života* za istraživanje

društvene otpornosti pokazuje se kao posebno relevantno upravo zato što ovako koncipirana kvaliteta života uključuje i istraživanje sredstava za život, pristup resursima i institucijama (Adger i sur., 2002), ali i određivanje onoga što (Obrist i sur., 2010) je dostupno ruralnom stanovništvu, odnosno što sačinjava otpornost. Na ove koncepte se nadograđuje spomenuti koncept *kapaciteta društvene otpornosti* (Keck i Sakdapolrak, 2013) koji pomaže boljem smještanju pokazatelja kvalitete života u sferu otpornosti. Stoga u ovoj disertaciji koncept društvene otpornosti predstavlja *leću*, odnosno svojevrsnu *prizmu* kroz koju se pokazatelji kvalitete života iz definiranih domena smještaju u teorijski definirana tri kapaciteta za otpornost.

Ovako koncipiran odnos ovih ključnih koncepata, uz ranije istaknuto latentno obilježje društvene otpornosti, ali i ključnih ishoda kapaciteta društvene otpornosti, također je razlog zašto se pristupa istraživanju tog fenomena na temelju objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života. Korištenjem širokog spektra pokazatelja, odabranih na temelju empirijskih i teorijskih radova o kvaliteti života, omogućuje se pristup istraživanju društvene otpornosti koji uzima u obzir individualne, ali i šire lokalne i regionalne aspekte koji mogu biti instrumentalni u razumijevanju društvene otpornosti u hrvatskim ruralnim područjima. U suštini, konačna svrha ovakvog pristupa je utvrđivanje koji su to kapaciteti društvene otpornosti raspoloživi stanovnicima hrvatskih ruralnih područja te iz kojih domena kvalitete života ti kapaciteti proizlaze što je u skladu s glavnim ciljem i trećim istraživačkim pitanjem disertacije. Na shemi ispod (Shema 1) grafički je prikazan odnos ovih dvaju koncepata u disertaciji kako bi se lakše razumjelo na koji način je teorijski i konceptualno zamišljen pristup istraživanju i relaciji tih ključnih teorijskih koncepata. Odnosno, nastoji se prikazati način promatranja domena i pokazatelja kvalitete života kroz leću društvene otpornosti.

Shema 1. Prikaz odnosa teorijskih koncepata *kvalitete života* i *društvene otpornosti*. Izradio autor

Kako je naglašeno nekoliko puta, otpornost je izuzetno teško istražiti u sociologiji i društvenim znanostima općenito. Koristeći ovakav pristup i razumijevanje odnosa pokušaj je disertacije da doprinese boljem razumijevanju odnosa ovih dvaju koncepata te da pokuša pružiti ideju kako potencijalno istražiti kapacitete društvene otpornosti u ruralnim područjima, ali i u sociologiji općenito. Ono što također valja istaknuti je kako shema i odnos ovih dvaju koncepata ne impliciraju korelaciju niti se radi o tzv. prediktorskom sklopu gdje bi društvena otpornost bila „zavisna varijabla“, a kvaliteta života „nezavisna varijabla“. U ovom se slučaju misli isključivo na prikaz zamišljenog odnosa tih teorijskih koncepata u kontekstu disertacije, a ne radi se o klasičnom prediktorskom sklopu gdje je jasan odnos i smjer između nezavisnog i zavisnog sklopa. Odnosno, prikazuje se način na koji se spomenuti koncepti promatraju i analiziraju u teorijskom, a potom kasnije i u empirijskom smislu. Sve to je u svrhu pokušaja boljeg razumijevanja i istraživanja društvene otpornosti u hrvatskim ruralnim područjima. U konačnici, utvrđeni kapaciteti društvene otpornosti pomažu u identificiranju trenutnih i budućih ishoda vezanih za kvalitetu života. Jednostavno rečeno, oni ukazuju na mogućnost održavanja postojeće, sigurnosti buduće te poboljšanja i promjene trenutne, ali i buduće kvalitete života što može poslužiti kao temelj za izradu regionalno specifičnih i informiranih razvojnih strategija

fokusiranih na poboljšanje kvalitete života i jačanja otpornosti stanovnika hrvatskih ruralnih područja o čemu se govori više u diskusijskom dijelu disertacije.

5. KVALITATIVNI PRISTUP I IZRADA PROTOKOLA INTERVJUA

5.1. Kvalitativni pristup istraživanju kvalitete života u ruralnim područjima

U ruralnoj sociologiji je kao i u drugim sociološkim poljima dugo vremena prevladavao kvantitativni pristup u empirijskim istraživanjima. Međutim, gledajući trendove u istraživanju ruralnih područja, Dirk Strijker, Gary Bosworthy i Gosse Bouter (2020) ističu kako je u zadnje vrijeme došlo do pomaka prema sve češćim kvalitativnim istraživanjima ruralnog. U svojem radu ističu da se metodološki pristupi u znanstvenim člancima objavljenim u prestižnim časopisima (*Sociologia Ruralis*, *Rural Sociology* i *Journal of Rural Studies*) razlikuju ovisno o uredništvu tih znanstvenih časopisa (Strijker i sur., 2020:262), ali da gledajući apsolutne brojke u međunarodnoj znanstvenoj zajednici dolazi do porasta kvalitativnih i mješovitih metoda istraživanja (Strijker i sur., 2020:269). Ovakvi trendovi ukazuju na to da sociolozi i drugi društveni znanstvenici sve više prepoznaju adekvatnost i relevantnost kvalitativnih metoda u istraživanjima ruralnih tema. To čini odabir kvalitativnog pristupa i provođenja dubinskih polustrukturiranih intervjua u ovoj disertaciji prepoznatim načinom za istraživanje kvalitete života i društvene otpornosti u ruralnim područjima u skladu s recentnim ruralno-sociološkim metodološkim i empirijskim trendovima.

Razlog za odabir kvalitativnog pristupa istraživanja kvalitete života u ovoj disertaciji proizlazi iz postavljenog teorijsko-konceptualnog okvira te postojećih domaćih i međunarodnih istraživanja o ovoj temi. O važnosti kvalitativnih istraživanja kvalitete života pisale su, primjerice, hrvatske ruralne sociologinje (First-Dilić, 1983; Seferagić, 2000, Podgorelec, 2008) koje zagovaraju korištenje tih metoda kako bi se bolje razumjela kvaliteta života u ruralnim područjima. Seferagić (2000) ističe važnost odmicanja od isključivo kvantitativnih istraživanja kvalitete života koja su dominirala u hrvatskoj sociološkoj tradiciji. „Brojni autori u svijetu puno su više pažnje [...] posvetili subjektivnom značenju kvalitete življenja: uz zadovoljstvo nekim elementima, dodavali su doživljaj, vrijednosti, percepcije, osjećaje, kulturni *background* i sl. Ti elementi uvelike objašnjavaju razlike među povijesnim razdobljima, kulturama i socijalnim slojevima, te napose razlike između sela i grada, a ne da ih samo opisuju“ (Seferagić, 2000:112-113). Dakle, kvalitativna istraživanja omogućuju dublje razumijevanje teme kvalitete

života jer omogućuju uključivanje njenih aspekata koje bi bilo teško operacionalizirati u kvantitativnom pristupu. O važnosti istraživanja subjektivnih obilježja kada se govori o ruralnim područjima iskazuje i First-Dilić (1983) koja govori o tome kako ruralna područja nisu samo skup statističkih i pravnih činjenica već ih sačinjavaju društveni odnosi (First-Dilić, 1983:151). Na tragu toga Podgorelec (2008) svojim istraživanjem kvalitete života starijih na hrvatskim otocima istražuje ukupnost kvalitete života jedne vrlo specifične ruralne populacije tako da se oslonila na iskustva i doživljaje samih sugovornika o njima relevantnim objektivnim i o subjektivnim pokazateljima kvalitete života koristeći metodu *životne priče* (Podgorelec, 2008:18-19). Podgorelec govori kako „pripovijedanjem svoje životne priče pojedinac nam objašnjava vlastito razumijevanje društvenih događanja, promjena u užoj i široj okolini, političkih mijena, ali i kako pojedini članovi skupine, primjerice generacija starih ljudi unutar otočne zajednice, vide određene događaje i promjene u društvu (primjerice iseljavanje s otoka, depopulaciju, ali i moguće putove poboljšanja života otočne zajednice) te kako su te promjene utjecale ili utječu na njihove živote“ (Podgorelec, 2008:62). Ovakvi uvidi ukazuju na važnost istraživanja kvalitete života u ruralnim područjima iz mikroperspektive ruralnog stanovništva. Stoga je važno provoditi kvalitativna istraživanja radi stjecanja dubljih uvida o subjektivnim pokazateljima kvalitete života, ali i doživljajima o objektivnim pokazateljima na temelju iskaza samih ruralnih stanovnika koji se svakodnevno susreću s njima. Uvidi ovih triju znanstvenica koje proučavaju ruralna područja i kvalitetu života u njima potvrđuju odabir kvalitativnog pristupa istraživanju života u hrvatskim ruralnim područjima kako bi se kompleksnost koncepta što dublje objasnila, a ne samo opisala (Seferagić, 2000:112-113).

Međunarodna istraživanja kvalitete života također su bila poticaj za odabir kvalitativnog pristupa kao optimalnog za istraživanje ove složene tematike. Kvalitativna istraživanja poput onog Roberta Wuthnowa u SAD-u (2018) i istraživanja o kvaliteti života mladih u Kolumbiji (López López, 2015) ukazuju na prednosti kvalitativnog pristupa istraživanju ruralne kvalitete života. „Kvaliteta života, viđena kao uočljiva stvarnost od strane ljudi ili zajednica, ima značenja koja se razlikuju od kvalitete života viđene iz makro-društvene perspektive. Takve studije [...] smatraju osobu koja se tradicionalno doživljava objektom, kao subjektom...“ (López López, 2015:186, 187). Drugim riječima, pojedinci i njihove mikroperspektive smatraju se važnijima od makro i statističkih pokazatelja za razumijevanje kvalitete života i za izradu informiranih javnih politika jer se temelje na aspektima života koji su ruralnom stanovništvu, kao ključnim subjektima i akterima, relevantni (López López, 2015:187). Nadalje, Graciela Tonon (2015) ističe kako je bitno uzeti u obzir mikroperspektivu zbog postojanja mnogih i

neujednačenih definicija koncepta kvalitete života i neslaganja oko toga što sve sadržava (Tonon, 2015:14-16). Na temelju toga, Tonon ističe važnost kvalitativnog pristupa jer omogućuje obuhvaćanje širokog spektra objektivnih i subjektivnih pokazatelja kao pokušaja nadilaženja konceptualnih i teorijskih nejasnoća u definiranju kvalitete života (Tonon, 2015:12-14). Nadalje, u metodološko-teorijskom radu o istraživanju kvalitete života Verdugo i suradnici (2005) ističu važnost i veliku ulogu koju imaju subjektivni i objektivni pokazatelji kvalitete života, ali i oslanjanje i na kvalitativni pristup, za kompletno razumijevanje ovog koncepta (Verdugo i sur., 2005:709-710). Takav kvalitativni i fluidni pristup istraživanju ove teme, prema njima, omogućuje veću preciznost i prilagodljivost istraživanja vrlo različitim društvenim i ekonomskim kontekstima u različitim zemljama (Tonon, 2015; Verdugo i sur., 2005). Na tragu toga, uzimajući u obzir ranije opisanu raznolikost hrvatskih regija i posebnost ruralnih područja te složenost tematike kvalitete života koja uključuje širok spektar pokazatelja, koji se još uvijek provjeravaju i u međunarodnim i domaćim istraživanjima, potvrđuje opravdanost korištenja kvalitativnog pristupa u ovoj disertaciji.

Konačno, ovo se istraživanje vodi onime što Wuthnow navodi u istraživanju ruralnog SAD-a: „Percepcija, što počnete shvaćati tijekom razgovora s ljudima, vrijedi podjednako, ako ne i više, kao i sirovi statistički podaci“ (Wuthnow, 2018:45). Omogućavanje ruralnom stanovništvu da sami istaknu aspekte kvalitete života koji su njima važni, koje smatraju pozitivnima i negativnima te gdje detektiraju probleme i neadekvatnosti i kako ih nadilaze, ključni su podaci za istraživanje kvalitete života i društvene otpornosti u hrvatskim ruralnim područjima koji se adekvatno mogu istražiti kvalitativnim pristupom. Pružanje prilike ruralnom stanovništvu da „ispriča svoju priču“ izravno informira znanstvenu i širu javnost o prednostima i nedostacima, prilikama i problemima s kojima se svakodnevno susreću i načina na koji se snalaze i prilagođavaju uvjetima života u ruralnim područjima. S obzirom da je aktivna participacija ruralnog stanovništva u vlastitom razvoju jedna od glavnih niti vodilja strategija ruralnog razvoja u Europskoj uniji i Hrvatskoj (*Zajednička poljoprivredna politika 2023. - 2027.*, ZPP, 2021; NN 22/2023:150), oslanjanje na individualnu percepciju i kvalitativni pristup istraživanju kvalitete života je ključno.

5.2. Priprema i izrada protokola intervjua

Oslanjajući se na prethodne teorijske radove i istraživanja o kvaliteti života, društvenoj otpornosti i ruralnim područjima, s naglaskom na hrvatsko društvo, izrađen je protokol za

provedbu dubinskih polu-strukturiranih intervjua (Prilog 1) na način da pitanja sadržana u protokolu omogućuju sugovornicima širinu odgovora i iskazivanje njima relevantnih aspekata različitih pokazatelja kvalitete života. Koristeći autore kao što su Grgić i suradnici (2010), Klempić Bogadi i suradnice (2015), Nussbaum (2003), Scott (2012), Verdugo i suradnici (2005), Zanabria Ruiz (2015), i druge, na temelju čijih radova su preuzeti i prilagođeni nazivi domena kvalitete života, pristupilo se odabiru pet domena koje se pokazuju ključnima u istraživanjima kvalitete života i društvene otpornosti. Iako su neki od istaknutih autora koristili veći broj domena, u disertaciji se odabralo pet ključnih koja su se u velikoj mjeri preklapala među spomenutim autorima, ali i one koje su empirijska istraživanja, poglavito u ruralnim područjima, koristila i prepoznala kao važnima. Tako se i u odabiru subjektivnih i objektivnih pokazatelja kvalitete života nastojalo uključiti one pokazatelje koji su se u teorijskoj i empirijskoj sociološkoj praksi pokazali kao relevantni u istraživanju kvalitete života. Dodatan aspekt na koji se disertacija fokusirala je korištenje istraživanja i radova vezanih za ruralna područja kako bi se adekvatno i sveobuhvatno pristupilo dizajnu protokola za provedbu dubinskih polu-strukturiranih intervjua. Stoga se među odabranim pokazateljima nalaze oni vezani za važnost zajednice i prirodnog okoliša koji se koriste pri istraživanju kvalitete života u ruralnim područjima (npr. uzgajanje vlastite hrane; povezanost i osjećaj zajedništva, bliskosti i suradnje; bavljenje poljoprivrednim aktivnostima; korištenje prirodnog okoliša; te kvaliteta i čistoća prirodnog okoliša i dr.). Ukratko rečeno, ove domene odabrane su jer obuhvaćaju ključne pokazatelje koji su se koristili za istraživanje kvalitete života u nacionalnim te u međunarodnim istraživanjima.

Pet odabranih domena kvalitete života: (1) Društvena i komunalna infrastruktura; (2) Osobno zdravlje i zadovoljstvo životom; (3) Društveni svijet; (4) Fizički svijet; i (5) Aktivnosti kojima se ljudi bave. Domene i aspekti kvalitete života koji ih sačinjavaju, raspoređeni prema subjektivnim i objektivnim pokazateljima, nalaze se prikazani u tablici ispod (Tablica 6).

Prema domenama kvalitete života i pripadajućim pokazateljima izrađen je protokol za provedbu intervjua u kojem je naglasak stavljen na obuhvaćanje širine uvida o objektivnim i subjektivnim pokazateljima kvalitete života. Tim se načinom nastojalo osigurati stjecanje uvida u ukupnost kvalitete života te u konačnici utvrditi kapaciteti otpornosti kojima ruralno stanovništvo raspolaže. Pod domenom društvene i komunalne infrastrukture podrazumijeva se kvaliteta i dostupnost: obrazovanja, zaposlenja, primarne zdravstvene zaštite, pomoći i skrbi o starijima (formalne i neformalne), prometne povezanosti te vrtića i dječjih igraonica. Uz navedeno, uključeni su i drugi elementi infrastrukture koje stanovnici mogu istaknuti: knjižnica,

telefon/internet, veterinarske stanice, trgovine, pošte, ljekarne, osnovne opskrbe energentima (voda, struja i plin) te odvodnja/kanalizacija. Domenu osobnog zdravlja i zadovoljstva životom sačinjava: zdravlje, fizičko i mentalno, kvaliteta prehrane, adekvatnost prihoda, ekonomska sigurnost, adekvatnost stambenog prostora, zadovoljstvo životom sada, perspektiva budućnosti, želje i razlozi za napuštanjem ruralnog naselja ili ostanak u naselju. U domeni društvenog svijeta uključena je: kvaliteta međuljudskih odnosa (susjedstvo, obitelj), povezanost i osjećaj zajedništva, bliskosti i suradnje unutar ruralnog naselja, neformalna i spontana druženja u ruralnom naselju, dostupnost lokalnih društava (lovačka, šumarska, kulturna, vatrogasna, sportska ili vjerska). Domena fizičkog svijeta podrazumijeva: kvalitetu okoliša, njegovu čistoću, mir i očuvanost, kvalitetu tla, vode i zraka te uzgajanje vlastite hrane. Posljednja, peta domena tiče se aktivnosti kojima se ljudi u ruralnom naselju mogu baviti i to se odnosi na: provođenje slobodnog vremena, zaposlenost, bavljenje poljoprivrednim aktivnostima i aktivno sudjelovanje u radu lokalnih društava i udruga.

Tablica 6. Subjektivni i objektivni pokazatelji kvalitete života prema odabranim domenama.

Izradio autor

Domena	Subjektivni pokazatelji	Objektivni pokazatelji
Društvena i komunalna infrastruktura (Grgić i sur., 2010; Klempić Bogadi i sur., 2015; Verdugo i sur., 2005; Zanabria Ruiz, 2015)	//	Dostupnost prilika za obrazovanje i zaposlenje; Dostupnost primarne zdravstvene zaštite; pomoći i skrbi o starijima; prometne povezanosti; vrtića i druge infrastrukture (trgovine, pošte, ljekarne, voda, struja, plin, kanalizacija, ceste itd.)
Osobno zdravlje i zadovoljstvo životom (Nussbaum, 2003; Nussbaum i Sen 1993; Scott, 2012; Sen, 1980; Verdugo i sur., 2005)	Zadovoljstvo životom općenito; Perspektiva budućnosti; Želje i razlozi za napuštanjem i ostankom u ruralnom naselju; Osobno fizičko i mentalno zdravlje; Kvaliteta prehrane; Sigurnost	Aдекватnost stambenog prostora i prihoda, Ekonomska sigurnost
Društveni svijet (Verdugo i sur., 2005; Scott, 2012; Seferagić, 2000; Zanabria Ruiz, 2015)	Kvaliteta i zadovoljstvo međuljudskim odnosima (susjedstvo i obitelj); Povezanost i osjećaj zajedništva, bliskosti i suradnje; Participacija u lokalnoj samoupravi	Dostupnost lokalnih društava i udruga (lovačka, šumarska, kulturna, vatrogasna, sportska ili vjerska); Dostupnost sadržaja i usluga
Fizički svijet (Scott, 2012; Verdugo i sur., 2005; Žutinić i sur., 2010)	Korištenje prirodnog okoliša; Uzgajanje vlastite hrane	Kvaliteta prirodnog okoliša, tla, vode, zraka; Čistoća prirodnog okoliša
Aktivnosti kojima se ljudi bave (Podgorelec i sur., 2017; Scott, 2012; Verdugo i sur., 2005)	Način provođenja slobodnog vremena; Zaposlenost; Bavljenje poljoprivrednim aktivnostima; Aktivno sudjelovanje u radu lokalnih društava i udruga	//

Na temelju prethodno analizirane teorijske i empirijske građe kreirana su pitanja u protokolu za provedbu intervjua. Vodeći se takvim pristupom, izradila se struktura protokola koji sadržava 25 pitanja o svim navedenim subjektivnim i objektivnim pokazateljima kvalitete života, uz devet pitanja koja su se planirala postaviti samo određenim skupinama sugovornika (npr.

pitanja iz sekcija *Samo za mlade*, *Samo za žene*, *Samo za srednju dob*, *Samo za starije*). Protokol za provedbu intervjua sadržavao je pitanja o svim navedenim subjektivnim i objektivnim pokazateljima kvalitete života, ali i pitanja specifična za ruralna područja. Dodatna su pitanja kreirana na temelju znanstvenih uvida o hrvatskim ruralnim područjima kao što je npr. pitanje 24. o namjeri napuštanja ruralnog naselja te pitanja iz sekcije *Samo za mlade*. Radovi o društvenoj otpornosti i kapacitetima otpornosti ukazuju na važnost mogućnosti aktivne političke participacije, kao i mogućnost pristupa resursima u ruralnim područjima te su u tu svrhu kreirana pitanja poput 22. o mogućnosti participacije u lokalnoj samoupravi te pitanja 15 i 16 o poljoprivrednim i turističkim potencijalima njihovih ruralnih naselja.

Na početku protokola postavljena su osnovna sociodemografska pitanja: dob; završeno obrazovanje; status zaposlenja; bračni status; ime mjesta u kojem žive; duljina života u trenutnom mjestu stanovanja te ukupan broj ljudi koji žive u njihovom kućanstvu. Zatim su postavljena uvodna i dubinska pitanja općenito o zadovoljstvu životom u ruralnim područjima (pitanje 1) te prednostima i nedostacima (pitanje 2 i 3) i dojma o životu u njihovom ruralnom naselju (pitanje 4) bez usmjeravanja sugovornika na određene aspekte kvalitete života kako bi se dopustilo sugovornicima izražavanje osobnog dojma o aspektima života u ruralnim područjima koji su njima posebno važni. Tako postavljena uvodna pitanja omogućuju daljnju provedbu intervjua u skladu s uobičajenom praksom pri provedbi dubinskih polu-strukturiranih intervjua jer se omogućuje sugovornicima da se fokusiraju na njima relevantne aspekte kvalitete života. Drugi dio protokola sadržava polu-strukturirana pitanja, ali isto tako dubinskog karaktera s otvorenim odgovorima kako bi se smanjio utjecaj istraživača na iskaze, odgovore i uvide samih sugovornika. Ta su pitanja usmjerena na specifične subjektivne i objektivne pokazatelje kvalitete života (od pitanja 5 do pitanja 22), ali uz dopuštanje sugovornicima da sami istaknu njima važne aspekte tih pokazatelja (Longhurst, 2009:580), odnosno kako bi se zadržala odabrana metodologija dubinskih polu-strukturiranih intervjua. Primjerice, pitanje 8 o infrastrukturnoj opremljenosti ruralnog naselja odnosi se na zadovoljstvo i dostupnu komunalnu i javnu infrastrukturu, ali se prepušta sugovornicima da sami istaknu koji su elementi infrastrukture njima važni prije nego im se ukaže što se još podrazumijeva pod infrastrukturnom opremljenosti ruralnog naselja. Nadalje, dodatna pitanja u protokolu usmjerena su na iskustva specifičnih skupina ljudi u ruralnim područjima te su ta pitanja klasificirana kao *Samo za mlade*; *Samo za žene*; *Samo za srednju dob* i *Samo za starije*. Iako su pitanja inicijalno zamišljena da se postave samo tim specifičnim skupinama ljudi, odlučeno je ipak postaviti sva pitanja svim sugovornicima kako bi se stekli uvidi i percepcije različitih

skupina ljudi o specifičnim problemima i aspektima s kojima se njihove, ali i druge skupine ljudi susreću. U zadnjem dijelu protokola intervjua postavljena su također otvorena pitanja o pogledu u budućnost te idejama za daljnji razvoj njihovih ruralnih naselja i područja (pitanje 23). Zatim se postavilo pitanje o namjeri iseljavanja iz ruralnog naselja i područja (pitanje 24). U konačnici, protokol je sadržavao i pitanje koje ne spada u potpunosti u navedene domene kvalitete života. Takvo pitanje bilo je vezano za utjecaj pandemije COVID-a 19 na njihov svakodnevni život (pitanje 25). Ovo se pitanje postavilo na kraju samog protokola i intervjua kako bi se izbjeglo „bojenje“ odgovora i iskaza sugovornika tada aktualnim kontekstom pandemije (Prilog 1).

Odabrana je kvalitativna metoda dubinskih polu-strukturiranih intervjua koja, zbog svoje slobodnije strukture, „omogućujeiskusnom istraživaču da modificira stil, brzinu i redosljed pitanja kako bi se izazvali potpuniji odgovori od sugovornika“ (Qu i Dumay, 2011:246). Slobodnija struktura dubinskih polu-strukturiranih intervjua dopušta upravo to kako bi se u tijeku intervjua moglo reagirati na zanimljiv i neočekivan iskaz s potpitanjima te dobiti dublji uvid u temu (Qu i Dumay, 2011:247). S obzirom da se radi o istraživanju otpornosti koju sačinjavaju objektivni i subjektivni aspekti kvalitete života, veliku prednost ima ovakva metoda kako bi sugovornici/ce imali više prostora istaknuti ono što je njima važno i relevantno, uz smanjen utjecaj istraživača na njihove iskaze.

Ukratko, u protokol za provedbu dubinskih polu-strukturiranih intervjua s ruralnim stanovnicima uključeni su ključni elementi i aspekti života u ruralnim područjima te prilike i mogućnosti u kojima mogu ležati kapaciteti društvene otpornosti, a koji su proizašli iz oblikovanog teorijsko-konceptualnog okvira disertacije te postojećih teorijskih i empirijskih radova te statističkih podataka, s posebnim naglaskom na radovima koji su se bavili ovom temom s fokusom na ruralna područja i hrvatsko društvo. Detaljnije o proceduri prikupljanja podataka i ostalim metodološkim aspektima disertacije opisano je u nadolazećem poglavlju *Metodologija istraživanja*.

6. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

6.1. Metoda istraživanja i analize

Inicijalna faza istraživanja uključivala je prikupljanje i analizu relevantne znanstvene literature o teorijskim konceptima kvalitete života i društvene otpornosti te o prethodno provedenim istraživanjima o tim temama, s naglaskom na ruralna područja i hrvatsko društvo. Oslanjajući se na holističko tumačenje kvalitete života Bowling (2005), Nussbaum (1993) i Sen (1987), na definiciju društvene otpornosti i kapaciteta otpornosti Adgera i suradnika (2002) i Keck i Sakdapolraka (2013) te na sociološke klasike poput Durkheima (1933) i Tönniesa (1887) i suvremene ruralne znanstvenike (Cifrić, 2003; Rye, 2006; Scott, 2012; Shucksmith i Brown, 2019a; 2019b; Wuthnow, 2018) koji konceptualiziraju neke od glavnih odrednica ruralnog načina života, došlo se do čvrste teorijske podloge za istraživanje kvalitete života i društvene otpornosti u hrvatskim ruralnim područjima. Oslanjajući se na tu teorijsku podlogu, konceptualizirani su ključni koncepti i njihovi aspekti, koji su potom operacionalizirani za potrebe provedbe empirijskog istraživanja.

Empirijsko istraživanje provedeno je koristeći kvalitativni pristup i metodu dubinskih polustrukturiranih intervjua s punoljetnim hrvatskim ruralnim stanovništvom, pomoću protokola kojeg je konstruirao autor disertacije, a koji je sadržavao pitanja vezana za pet prethodno definiranih domena kvalitete života koje su ispitane kroz pripadajuće objektivne i subjektivne pokazatelje:

1. Društvena i komunalna infrastruktura;
2. Osobno zdravlje i zadovoljstvo životom;
3. Društveni svijet;
4. Fizički svijet; i
5. Aktivnosti kojima se ljudi bave.

Na temelju detaljno istražene postojeće strane i domaće literature vezane za ove teme, najboljim se pokazao kvalitativni pristup metodom dubinskih polustrukturiranih intervjua provedenih licem-u-lice sa sugovornicima iz hrvatskih ruralnih područja čija se kvaliteta života i društvena otpornost istražuje. Glavni razlog za to leži u prirodi dubinskih polustrukturiranih intervjua koji omogućuju istraživanje određene teme, ali uz otvorenost i dopuštanje sugovornika da usmjere intervju prema njima važnim aspektima kvalitete života. „Iako istraživač pripremi popis predodređenih pitanja, dubinski, polustrukturirani intervjui često se odvijaju u

konverzacijskom tonu. Ovakav pristup otvara sugovornicima mogućnosti da istraže probleme koji su njima značajni“ (Longhurst, 2009:580). U prethodnom odjeljku *Kvalitativni pristup i izrada protokola intervjua* dodatno su opisani razlozi odabira kvalitativnog pristupa i metode dubinskih polu-strukturiranih intervjua kao i dijelova protokola kao primjera koji su korišteni za poticanje otvorenih i širokih odgovora i za dopuštanje sugovornicima da podijele svoja iskustva i njima važne aspekte kvalitete života.

Ukratko, kvalitativni pristup odabran je zbog višestruko istaknute važnosti koju prethodna istraživanja kvalitete života u ruralnim područjima pridaju iskustvima samih mikro aktera, odnosno ruralnih stanovnika. Korištenjem kvalitativnog pristupa omogućuje se ruralnom stanovništvu da istaknu njima važne i ključne pozitivne i negativne aspekte kvalitete života u ruralnim područjima. Stoga se idealnim pokazao i odabir metode dubinskog polu-strukturiranog intervjua koji svojom fleksibilnom strukturom i otvorenim te široko postavljenim pitanjima omogućuje stjecanje dubljeg uvida u ključne aspekte kvalitete života i društvene otpornosti iz mikroperspektive stanovnika hrvatskih ruralnih područja uz minimalno usmjeravanje odgovora od strane istraživača.

6.2. Određivanje i obilježja uzorka kvalitativnog istraživanja

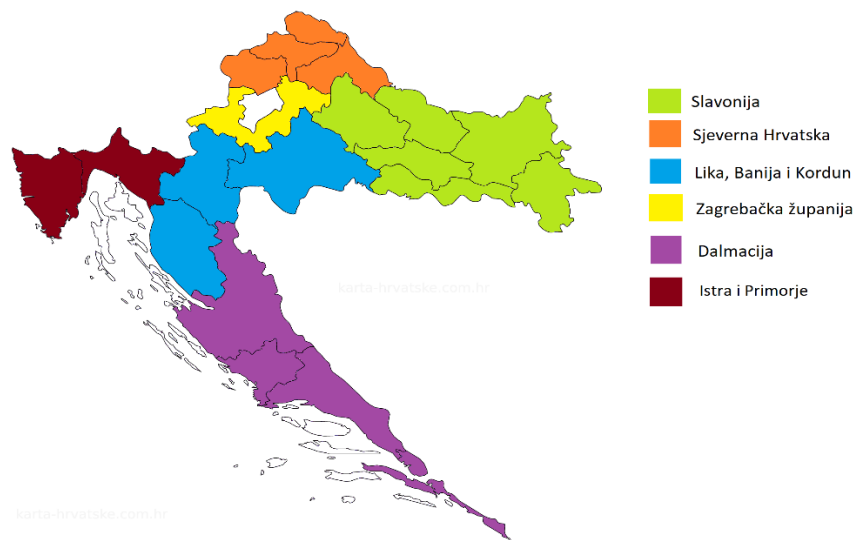
Glavna nit vodilja pri uzorkovanju bila je intervjuiranje ruralnih stanovnika iz svih dijelova Hrvatske (bez otoka) kako bi se postigla što veća heterogenost uzorka. Regionalna podjela inspirirana je ranije spomenutom NUTS-2 nacionalnom klasifikacijom statističkih regija (NN 125/2019). Prema NUTS-2 klasifikaciji, Hrvatska je podijeljena na sljedeće četiri regije: *Panonsku Hrvatsku* koja obuhvaća osam županija (Bjelovarsko-bilogorska, Brodsko-posavska, Karlovačka, Osječko-baranjska, Požeško-Slavonska, Sisačko-moslavačka, Virovitičko-podravska te Vukovarsko-srijemska županija), *Jadransku Hrvatsku* koja obuhvaća sedam županija (Dubrovačko-neretvanska, Istarska, Ličko-senjska, Primorsko-goranska, Splitsko-dalmatinska, Šibensko-kninska te Zadarska županija), *Grad Zagreb* te *Sjevernu Hrvatsku* koja obuhvaća pet županija (Koprivničko-križevačka, Krapinsko-zagorska, Međimurska, Varaždinska, te Zagrebačka županija) (NN 125/2019). S obzirom na značajne regionalne razlike utvrđene ranijim istraživanjima među županijama, dijelom nastale procesima modernizacije i tranzicije (Banovac i sur., 2004; Čaldarović, 1989; Pejnović, 2004; Rogić, 2000; Šundalić, 2006 i dr.) u disertaciji su se regije podijelile na drugačiji način kako bi se istraživanjem zahvatilo što je više moguće različitih regija i njihovih specifičnosti, odnosno,

kako bi se postigla što veća heterogenost uzorka. Osim toga, NUTS-2 regije su izuzetno široke i obuhvaćaju velik broj županija što može umanjiti preciznost istraživanja te empirijskih nalaza s obzirom na grubu podjelu koja otežava razaznavanje izrazito važnih specifičnosti ruralnih područja u različitim dijelovima Hrvatske. Stoga je u disertaciji *Panonska Hrvatska* podijeljena na dvije regije: *Slavoniju* koja obuhvaća šest županija (Bjelovarsko-bilogorska⁵, Brodsko-posavska, Osječko-baranjska, Požeško-Slavonska, Virovitičko-podravska, Vukovarsko-srijemska) te regija *Lika, Banija i Kordun* koja obuhvaća preostale dvije županije iz regije *Panonska Hrvatska* (Karlovačka i Sisačko-moslavačka) uz uključenje Ličko-senjske županije iz NUTS-2 regije *Jadranska Hrvatska*. Dodatan razlog za kreiranje regije *Lika, Banija i Kordun* sličan je povijesni, ekonomski i geografski put tih triju županija koje obilježavaju snažni utjecaji rata i „demografsko izumiranje“ (Pejnović, 2004:713). Na sličan način je i *Jadranska Hrvatska* podijeljena na dvije regije, *Istru i Primorje* koja obuhvaća dvije županije (Istarska i Primorsko-goranska) te na *Dalmaciju* koja je skrojena od preostale četiri županije (Dubrovačko-neretvanska, Splitsko-dalmatinska, Šibensko-kninska te Zadarska). Konačno, regija *Sjeverna Hrvatska* podijeljena je također na dvije regije na način da je Zagrebačka županija odvojena u zasebnu regiju (*Zagrebačka županija*) te su preostale četiri županije sačinjavale regiju *Sjeverna Hrvatska* (Koprivničko-križevačka, Krapinsko-zagorska županija, Međimurska i Varaždinska). S obzirom da su u ovome istraživanju ruralna naselja koja administrativno spadaju pod Grad Zagreb isključena zbog izrazito prisutne centralizacije u Hrvatskoj (Banovac i sur., 2004; Rogić, 2000; Rogić i Čizmić, 2011; Šundalić, 2006) te potencijalno velikog utjecaja glavnog grada na ta ruralna naselja, preostalu NUTS-2 regiju *Grad Zagreb* je u ovome istraživanju takoreći zamijenila regija *Zagrebačka županija*. Razlog zašto je Zagrebačka županija izdvojena iz Sjeverne Hrvatske i ostala izolirana (kao što je u NUTS-2 podjeli Grad Zagreb) leži u njenom geografskom položaju i blizini glavnom gradu, ali i zbog razine razvijenosti s obzirom da, kao i Grad Zagreb, spada u najvišu razvojnu skupinu 4 u koju spadaju još samo tri županije, Istarska, Dubrovačko-neretvanska te Primorsko-goranska. Stoga je Zagrebačka županija, na temelju visokog stupnja razvijenosti i geografske blizine Zagrebu, odvojena u zasebnu regiju kako bi se u istraživanju uzela u obzir regionalna specifičnost te županije zbog širokog utjecaja i mogućnosti koje glavni hrvatski urbani centar pruža svojoj neposrednoj okolini (Pejnović,

⁵ Iako se u nekim istraživanjima Bjelovarsko-bilogorska županija ne pripaja regiji *Slavonija* (Šundalić, 2006:129), ovo istraživanje, vođeno NUTS-2 podjelom, uključuje tu županiju u regiju *Slavonija* kako je inicijalno pripadala regiji *Panonske Hrvatske* te zbog tog razloga nije pripojena regiji *Sjeverna Hrvatska*.

2004:701). Uzevši u obzir navedeno, Hrvatska je za potrebe ovog istraživanja bila podijeljena na šest regija (Slika 3)⁶:

1. Slavonija;
2. Sjeverna Hrvatska;
3. Lika, Banija i Kordun;
4. Zagrebačka županija;
5. Dalmacija; i
6. Istra i Primorje.

Slika 3. Regionalna podjela Republike Hrvatske. Izradio autor

Osim regionalne pripadnosti, koja je predstavljala jedan od kriterija za odabir sudionika u istraživanju, preostali kriteriji i uvjeti bili su sljedeći:

1. Sugovornici/ce su morali biti punoljetni;
2. Sugovornici/ce su morali biti trajno naseljeni u ruralnom naselju u vrijeme istraživanja;

⁶ Podjela po regijama također predstavlja metodološki alat za organizaciju terenskog istraživanja lakše organiziralo i provelo. Važna napomena jest da hrvatski otoci nisu uključeni u disertaciju. Hrvatski otoci, kao i Grad Zagreb, također nisu bili uključeni, ali ne zbog izrazito visoke stope razvoja, već zbog njihovih izrazito specifičnih obilježja i činjenice da se otoci promatraju kao poseban podskup ruralnih područja (Podgorelec, 2008:13). U skladu s time, ovako konstruiran teorijsko-konceptualni okvir i protokol intervjua ne bi bili adekvatni alati za primjereno istraživanje kvalitete života na hrvatskim otocima.

3. Sugovornici/ce nisu smjeli biti iz istog kućanstva;
4. Sugovornici/ce su trebali biti podjednako zastupljeni po spolu;
5. Sugovornici/ce su trebali biti podjednako zastupljeni po dobnim skupinama;⁷ i
6. Sugovornici/ce su trebali bili podjednako zastupljeni po regijama.

Način kontaktiranja i regrutiranja sugovornika i sugovornica za sudjelovanje u istraživanju bio je ostvaren kroz višestruke inicijalne kontakte e-mailom i preko stranica na društvenim mrežama (pretežito Facebook) općina, lokalnih akcijskih grupa (LAG-ova), kulturno-umjetničkih društava (KUD-ova), udruga, zadruga te, u slučaju manjeg dijela intervjua, metodom snježne grude od inicijalno ostvarenih kontakata i putem osobnih poznanstava. Posebna se pažnja posvetila ravnomjernoj raspodjeli sugovornika po regiji, spolu, dobnoj skupini te razvijenosti jedinice lokalne samouprave.

Ukupan broj provedenih intervjua u sklopu ove istraživačke dionice cijelog znanstveno-istraživačkog projekta „SECRRURAL“ u sklopu kojeg je izrađena disertacija bio je 96. Što se tiče same provedbe intervjua, autor je sam proveo sve intervjue za regiju *Slavonija*, Sisačko-moslavačku i Karlovačku županiju te dva intervjua iz regije *Zagrebačka županija* te je ukupno proveo 32 intervjua. Većinu intervjua iz regije *Istra i Primorje* te sve intervjue iz regije *Dalmacija* te iz Ličko-senjske županije proveo je doktorand i suradnik na projektu Bruno Šimac te je ukupno proveo 42 intervjua. Većinu intervjua iz regije *Sjeverna Hrvatska* i preostale intervjue iz regije *Zagrebačka županija* provela je voditeljica projekta izv. prof. dr. sc. Tijana Trako Poljak te je provela ukupno njih 11. Ostali članovi projektnog tima (doc. dr. sc. Mateja Jež Rogelj, izv. prof. dr. sc. Krešimir Žažar) proveli su preostalih 11 intervjua. Sami intervjui provedeni su u 18 županija i u 55 različitih jedinica lokalne samouprave (gradova ili općina, bez otoka i bez Grada Zagreba) te u 80 različitih ruralnih naselja što je omogućilo odabir intervjua za disertaciju iz gotovo svake županije što dodatno doprinosi opravdanosti ovog uzorka u odnosu na ukupni ruralni prostor Hrvatske. Ovo istraživanje također osnažuje potencijalne uvide kojeg ovaj uzorak pruža s obzirom da su intervjui provedeni u ruralnim područjima u gotovo svim hrvatskim županijama što dodatno može pružiti kvalitetnu podlogu za dublje razumijevanje života u hrvatskim ruralnim područjima danas i izradu informiranih razvojnih strategija.

⁷ Mlađa dobna skupina obuhvaćala je sugovornike u dobi od 18 do 34 godine; srednja dobna skupina dob od 35 do 59 godina; starija dobna skupina od 60 godina naviše.

Osvrćući se na samu disertaciju, za njene potrebe dubinski su analizirana 53 intervjua, a prvi uvjet koji se želio zadovoljiti odabirom samo dijela intervjua je *heterogenost uzorka*. Korišteni intervjui bili su odabrani na temelju gore navedenih kriterija uz primarni fokus na podjednaku raspodjelu odabranih sugovornika po regijama, spolu i dobnim kategorijama⁸. Dodatno obilježje o kojem se nastojalo voditi računa pri provođenju istraživanja bio je indeks razvijenosti (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, 2018), odnosno pazilo se da se podjednako, koliko je moguće, intervjuiraju ruralni stanovnici iz potpomognutih i nepotpomognutih jedinica lokalne samouprave (JLS). Međutim, to je bilo otežano dijelom zbog istaknutih razvojnih regionalnih razlika u Hrvatskoj. Tako je od 53 intervjua njih 33 iz JLS-ova spadalo u razvojnu skupinu 4 ili niže (potpomognuta područja), dok je preostalih 20 spadalo u razvojnu skupinu 5 ili više (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, 2018). Od 11 intervjua iz regije *Istra i Primorje*, ni jedan nije iz JLS-a koji spada u potpomognuto područje, dok od 15 intervjua iz regije *Slavonija* njih čak 14 spada u potpomognuta područja što služi kao dobra ilustracija spomenutih regionalnih razlika u razvijenosti. U regiji *Lika, Banija i Kordun* pet od sedam provedenih intervjua bilo je u JLS-ovima koji spadaju u potpomognuta područja; u *Dalmaciji* je to šest od devet; u *Sjevernoj Hrvatskoj* šest od sedam dok su u *Zagrebačkoj županiji* to bila dva od četiri provedena intervjua. Drugi jednako važan uvjet za odabir dijela intervjua proizlazi iz prirode analize kvalitativnih podataka odnosno postizanja nečega što se u kvalitativnoj analizi često naziva *saturacijom* podataka, a prema novijim idejama, u svrhu eliminiranja potencijalnih kritika oko kvantificiranja kvalitativnih podataka, koristi se koncept *snaga podataka* (engl. *information power*) (Braun i Clarke, 2021). „Umjesto preciznih izračuna, poziva istraživača da se reflektivno osvrne na *bogatstvo* prikupljenih podataka i kako se ta građa isprepliće s ciljevima i potrebama istraživanja“ (Braun i Clarke, 2021:28). Koristeći taj koncept i vodeći se glavnim ciljem i istraživačkim pitanjima disertacije, *snaga podataka* ostvarena je i prije nego što je završila dubinska analiza svih 53 intervjua. Odnosno, glavni odgovori na istraživačka pitanja bili su pronađeni i ranije u analizi, ali kako bi se prvi uvjet (*heterogenost uzorka*) ispunio, analiza je zahtijevala uključivanje više intervjua s obzirom na odabrane kriterije (regionalna pripadnost, spol, dob i razvojnu skupinu JLS-ova). Iz tog razloga je dubinska analiza zaustavljena nakon 53 intervjua. Međutim, kako sakupljena građa ne bi ostala neiskorištena, a

⁸ Važan aspekt provedbe terenskog istraživanja kojeg valja istaknuti je kako u sklopu ove disertacije intervjui nisu bili provedeni u dvije županije: Dubrovačko-neretvanskoj i Međimurskoj. Te županije nisu „isključene“ radi nekog zasebnog kriterija, već radi činjenice da se u tim županijama nisu uspjeli provesti intervjui što predstavlja nedostatak ovog istraživanja.

poglavito u svrhu provjere valjanosti nalaza, po završetku kodiranja i deduktivno-induktivne tematske analize 53 intervjuja, preostali nekodirani intervjui bili su iznova pročitani kako bi se osiguralo da među njima nije propušten značajan uvid u do tada neistaknut aspekt otpornosti i kvalitete života u ruralnim područjima. Na ovakav način se osiguralo ostvarenje dvaju uvjeta, heterogenosti i snage podataka, kao i opravdanost uzorka s obzirom na ukupni ruralni prostor i populaciju Hrvatske tako što su se i neodabrani intervjui promatrali u odnosu na odabrane.

Struktura odabranih intervjuja, odnosno uzorka od 53 dubinska polu-strukturirana intervjuja, prema spolu bila je podjednaka te je bilo 28 sugovornica, a 25 sugovornika. Prema dobnim skupinama, mlađih sugovornika (18 do 34 godine) bilo je ukupno 21, od kojih je muškaraca bilo 7, a žena 14. Sugovornika srednje dobi (35 do 59 godina) bilo je 17, od kojih je 10 bilo muškaraca, a 7 žena. Sugovornika starije dobi (60 i više godina) bilo je ukupno 15, od čega je bilo 8 muškaraca i 7 žena. Što se tiče regionalne podjele, iz regije *Sjeverna Hrvatska* (županije: Koprivničko-križevačka, Krapinsko-zagorska i Varaždinska) bilo je 7 sugovornika/ca, iz regije *Slavonija* (županije: Bjelovarsko-bilogorska, Brodsko-posavska, Osječko-baranjska, Požeško-slavonska, Virovitičko-podravska i Vukovarsko-srijemska) 15 sugovornika/ca, iz regije *Istra i Primorje* (županije: Istarska i Primorsko-goranska) 11 sugovornika/ca, iz regije *Lika, Banija i Kordun* (županije: Karlovačka, Ličko-senjska i Sisačko-moslavačka) 7 sugovornika/ca, iz regije *Dalmacija* (županije: Splitsko-dalmatinska, Šibensko-kninska i Zadarska) 9 sugovornika/ca te iz regije *Zagrebačka županija* (županije: Zagrebačka županija) 4 sugovornika/ce. Tablični prikaz regionalne, spolne i dobne strukture uzorka nalazi se ispod (Tablica 7). U samom prikazu ključnih obilježja uzorka nisu prikazana najniža razina samih mjesta u kojima su provedeni intervjui zbog mogućnosti identifikacije sugovornika o čemu se dodatno govori u poglavlju 6.6. *Strategija kodiranja*.

Tablica 7. Regionalna, spolna i dobna struktura uzorka, razvojna skupina i broj stanovnika u JLS-ovima. Izradio autor

Regija	Županije u regiji i njihova razvojna skupina ⁹	JLS (općine i gradovi unutar županija) i njihova razvojna skupina ¹⁰ i oznaka područja od posebne državne skrbi (PPDS) ¹¹	Broj stanovnika u općinama i gradovima u 2021. (DZS, 2021)	Spolna podjela uzorka	Dobna podjela uzorka
Zagrebačka županija (ZŽU)	Zagrebačka županija, 4	Brckovljani, 4	5 876	2 M; 2 Ž	4 mlađe dobi
		Pušća, 7	2 564		
		Grad Zaprešić, 8	24 133		
Slavonija (SLA)	Bjelovarsko-bilogorska, 1	Grad Bjelovar, 6	36 316	7 M; 8 Ž	6 mlađe, 6 srednje i 3 starije dobi
		Sirač, 2 (PPDS)	1 796		
		Veliki Grđevac, 2 (PPDS)	2 316		
	Brodsko-posavska, 1	Bebrina, 2 (PPDS)	2 817		
		Oriovac, 3 (PPDS)	4 770		
		Sibinj, 3	5 730		
	Osječko-baranjska, 2	Staro Petrovo Selo, 1	4 110		
		Darda, 2 (PPDS)	5 427		
		Draž, 1 (PPDS)	1 949		
		Grad Belišće, 4	8 884		
		Petlovac, 1 (PPDS)	1 874		
	Virovitičko-podravaska, 1	Popovac, 1 (PPDS)	1 446		
Sjeverna Hrvatska (SJV)	Koprivničko-križevačka, 2	Voćin, 1 (PPDS)	1 896	7 Ž	3 mlađe, 1 srednje i 3 starije dobi
		Sokolovac, 2	2 789		
	Krapinsko-zagorska, 2	Kumrovec, 4	1 412		
		Oroslavje, 7	5 834		
		Petrovsko, 4	2 270		
Varaždinska, 3	Zagorska Sela, 3 (PPDS)	899			
Lika, Banija i	Karlovačka, 2	Petrijanec, 4	4 553	4 M; 3 Ž	2 mlađe,
		Grad Ozalj, 5	5 837		
		Krnjak, 1 (PPDS)	1 332		

⁹ Skala razvojnih skupina županija varira od 1 do 4; razvojna skupina županija od 1 do 2 označava *potpomognuta područja* (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, 2018)

¹⁰ Skala razvojnih skupina općina i gradova varira od 1 do 8; razvojna skupina JLS od 1 do 4 označava *potpomognuta područja* (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, 2018).

¹¹ Oznaka područja od posebne državne skrbi navedena radi preciznijeg prikaza obilježja korištenog uzorka. U disertaciji se ta oznaka nije koristila u obradi i analizi podataka ni u diskusiji. Informacije o područjima posebne državne skrbi proizašle su iz *Zakona o područjima posebne državne skrbi* (NN 86/2008).

Kordun (LBK)	Ličko- senjska, 1	Grad Gospić, 6	11 502	6 M; 5 Ž	2 srednje i 3 starije dobi
		Vrhovine, 1 (PPDS)	653		
	Sisačko- moslavačka, 1	Grad Petrinja, 4 (PPDS)	19 950		
		Sunja, 1 (PPDS)	4 124		
Istra i Primorje (IPR)	Istarska, 4	Gračišće, 7	1 312	6 M; 5 Ž	3 mlađe, 5 srednje i 3 starije dobi
		Ližnjan, 8	4 087		
		Marčana, 8	4 250		
		Sveta Nedelja, 7	2 898		
	Primorsko- goranska, 4	Grad Delnice, 6	5 135		
		Jelenje, 7	5 096		
		Viškovo, 8	16 084		
Dalmacija (DAL)	Splitsko- dalmatinska, 3	Dicmo, 4	2 805	6 M; 3 Ž	3 mlađe, 3 srednje i 3 starije dobi
		Proložac, 1 (PPDS)	3 112		
	Šibensko- kninska, 2	Rogoznica, 7	2 106		
		Ružić, 2 (PPDS)	1 283		
	Zadarska, 3	Gračac, 1 (PPDS)	3 136		
		Posedarje, 5 (PPDS)	3 430		
		Stankovci, 4 (PPDS)	1 831		

Dodatna sociodemografska obilježja uzorka na koja se nije moglo paziti da budu ravnomjerno raspoređena kroz prigodni uzorak, no koja je za analizu rezultata također važno istaknuti, bila su sljedeća:

Zaposlenje: Od 53 intervjua, zaposlen je bilo 31 sugovornik/ca, od kojih je dvoje bilo zaposlenih studenata, u mirovini je bilo 14 sugovornika/ca, a nezaposleno je bilo 8 sugovornika/ca, od kojih je jedna sugovornica bila studentica;

Broj ljudi u kućanstvu: Sugovornici su rijetko živjeli u samačkim kućanstvima, njih samo 5, 12 sugovornika/ca živjelo je u kućanstvima s ukupno dvoje ukućana, dok je preostalih 36 sugovornika živjelo u kućanstvima s tri ili više ukućana;

Bračni status: U braku ili u vezi bilo je 29 sugovornika/ca, dok 24 sugovornika/ca nije bilo u vezi, a 5 sugovornika/ca su bili udovci/ice;

Završeno obrazovanje: Od 53 intervjua, nisku stručnu spremu ili niže imalo je 9 sugovornika/ca (8 razreda osnovne škole ili manje), srednju stručnu spremu (završen 3. ili 4. razred srednje škole) imalo je 29 sugovornika/ca, dok je višu ili visoku stručnu spremu imalo je njih 17 (više škole, prvostupničke diplome ili više).

6.3. Metoda prikupljanja podataka u kvalitativnom istraživanju

Podaci su bili prikupljeni metodom dubinskih polu-strukturiranih intervjua provedenih licem-u-lice u vremenskom razdoblju od siječnja 2022. godine do srpnja 2022. godine. Istraživanje je prethodno dobilo pozitivno mišljenje Povjerenstva za prosudbu etičnosti Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu (broj odluke: 02-2021/2022) (Prilog 2). Prosječno trajanje intervjua je bilo oko 44 minute, s time da je duljina intervjua varirala od 15 do 105 minuta. „Vrijeme trajanja dubinskog polu-strukturiranog intervjua u prosjeku je jedan sat (ali ovo može jako varirati)“ (Longhurst, 2009:581). S obzirom na to da dubinski polu-strukturirani intervjui mogu značajno vremenski varirati, što je, uz način konstrukcije pitanja otvorenog tipa, dodatna mjera koja ukazuje da su provedeni intervjui u skladu s metodološkim naputcima te da je korištena metoda dubinskog polu-strukturiranog intervjua adekvatno provedena u disertaciji, prosječno trajanje intervjua oko 44 minute ne predstavlja nepremostiv metodološki problem. No, svakako treba napomenuti da neki od kraćih intervjua nemaju nužno jednaku dubinu zbog svojeg kraćeg trajanja što može predstavljati svojevrsni ograničavajući čimbenik i potencijalni nedostatak kojeg treba biti svjestan i kojeg se ovdje ističe.

Intervjui su provedeni u prostorima po odabiru i preferenci sugovornika i sugovornica te su bili snimani diktafonom. Prije početka intervjua, sugovornicima je predan ili pročitani informirani pristanak kojim im se zajamčila anonimnost (Prilog 3) nakon čega su usmenim putem izrekli pristaju li sudjelovati u istraživanju. Unatoč zamolbi da se intervjui provode s jednom osobom, u nekim situacijama bili su prisutni članovi uže obitelji (npr. supružnici) što su sugovornici željeli te koji su katkad uskakali i pružali svoje uvide, što je označeno u prikazu rezultata u disertaciji. Snimke su po završetku prikupljanja podataka transkribirane verbatim od treće strane, agencije koja je potpisala službeni dokument zaštite podataka te nakon obavljene transkripcije uništila sve audio snimke i transkripcije.

6.4. Pozicija istraživača

Važnost refleksivnosti istraživača u kvalitativnim istraživanjima naglašena je u metodološkim naputcima vezanim za kvalitativnu analizu podataka. O refleksivnosti i važnosti isticanja pozicije istraživača u kvalitativnim istraživanjima piše Linda Finlay kada govori o „istraživaču kao središnjoj figuri koja utječe na prikupljanje, odabir i interpretaciju podataka“ (Finlay,

2002:531). Uz Finlay, Virginia Braun, Victoria Clarke (2021:19) i Tonon (2015) također ističu kako je refleksivnost istraživača kontinuiran proces te ga kao takvog treba biti svjestan od samog početka istraživanja, počevši od odabira istraživačke teme, konstrukcije protokola, provedbe samih intervjua, njihove analize pa do samog izvještavanja o prikupljenim rezultatima.

S obzirom na važnost uloge istraživača, u svakom dijelu kvalitativnog istraživanja, a poglavito u interpretaciji podataka, važnim se smatra istaknuti osobne stavovske i političke pozicije autora koje su pretežito liberalne te feministički orijentirane. Autorova pozicija kao istraživača je takva da je muškarac, pripada nacionalnoj većini, govori hrvatski standardni jezik te dolazi iz dvoroditeljske obitelji srednjeg ekonomskog statusa, diplomirani je sociolog i doktorand na Poslijediplomskom doktorskom studiju sociologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Zadnjih sedam godina živi u Zagrebu, a ostatak života proveo je u Brckovljanima, ruralnom naselju udaljenom 30-ak kilometara od glavnog grada Zagreba. Srednjoškolsko i fakultetsko obrazovanje stekao je u Zagrebu, tako da mu se život od četrnaeste godine kreće oko najvećeg urbanog područja u Hrvatskoj. Uz navedeno, u ranijem istraživačkom radu bavio se usporedbama kvalitete života između ruralnih i urbanih područja Hrvatske u kojima se prikazuje koji prediktori značajno doprinose osobnom blagostanju s fokusom na uspoređivanje ruralnih i urbanih područja (Ivanović i sur., 2022). Geografska i životna povezanost s ruralnim i krajnje urbaniziranim područjima, kao i raniji istraživački rad, činjenice su na koje je izrazito pazio i kojih je bio svjestan u svakoj fazi ovog istraživanja. Svoja osobna uvjerenja i preference autor je isključio iz cjelokupnog procesa tako što je, što je bilo dosljednije moguće, slijedio uvriježene sociološke znanstvene metode prikupljanja, obrade i analize te interpretacije podataka.

Dodatno je važno istaknuti da je ova disertacija nastala u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta „SECRURAL“ na kojem autor nije bio jedini istraživač koji je provodio ove intervjue s ruralnim stanovništvom. Preostali istraživači bili su članovi i članice projektne tima te imaju iskustva i upoznati su s načelima struke u sferi provedbe intervjua. Intervjue koje nije samostalno proveo, detaljno je preslušao kako bi se s njima upoznao. Sve daljnje korake u analizi i obradi podataka radio je samostalno.

6.5. Tematska analiza

Tematska analiza vrlo je često korištena metoda u društvenim znanostima za analizu kvalitativnih podataka. „Tematska analiza pruža pristupačnu i snažnu metodu za razvijanje, analiziranje i interpretiranje obrazaca kroz kvalitativni skup podataka, koja uključuje sistematičan proces kodiranja podataka i razvoja tema – tema koje su krajnja svrha analize“ (Braun i Clarke, 2021:4). Proces analize prikupljenih kvalitativnih podataka oslanja se na sljedećih šest koraka:

1. Upoznavanje s podacima;
2. Stvaranje inicijalnih kodova;
3. Traganje za temama;
4. Pregled pronađenih tema;
5. Definiranje i imenovanje tema; i
6. Pisanje izvješća (Braun i Clarke, 2006:35).

Iako proces tematske analize izgleda vrlo rigidno, naizgled kvantitativno, zapravo je u praksi izuzetno fleksivan. Nije neuobičajeno da se od generiranja inicijalnih kodova do pisanja izvješća kontinuirano, u duhu fleksivnosti, istraživač vraća i nekoliko koraka unazad kako se sve više podataka analizira kako bi se što preciznije kodirala velika količina podataka (Braun i Clarke, 2006; Braun i Clarke, 2021). Kako se teorijska podloga ovog istraživanja oslanja na holistički pristup istraživanju kvaliteti života, velika prednost u korištenju tematske analize, koja ne samo da dopušta, već i snažno potiče dubinsku analizu kvalitativnih podataka i pronalazak obrazaca, leži u pronalasku višestrukih ishoda, odnosno „istina“ (Braun i Clarke, 2021). S obzirom da „teme obuhvaćaju nešto važno o podacima u odnosu na istraživačko pitanje te reprezentiraju neku razinu obrazaca ili značenja unutar skupa podataka“ (Braun i Clarke, 2006:82), tematska analiza adekvatan je odabir za pružanje bogatih i punih odgovora (Tonon, 2015; Zanabria Ruiz, 2015) na glavna istraživačka pitanja.

Pri tome je korištena *deduktivno-induktivna tematska analiza* koja „uključuje proces kodiranja podataka bez pokušaja da se rezultati smjeste u već postojeći okvir kodiranja“ (Braun i Clarke, 2006:83). *Deduktivno-induktivna tematska analiza* podrazumijeva kodiranje i razvijanje tema vođeno i usmjeravano podacima (Braun i Clarke, 2021:10). Provođenje *deduktivno-induktivne tematske analize* kao analitičke metode ne znači da se zaboravlja i napušta teorijsko-konceptualni okvir disertacije. Kako same Braun i Clarke kažu: „ovaj oblik tematske analize je vođen podacima. Međutim, važno je istaknuti, kako je spomenuto i ranije, kako se istraživači

ne mogu osloboditi vlastitih teorijskih i epistemoloških obaveza i podaci nisu kodirani u epistemološkom vakuumu“ (Braun i Clarke, 2006:83-84). Glavna relevantna distinkcija između induktivne i deduktivne tematske analize je ta da deduktivna tematska analiza ulazi u proces kodiranja i razvoj tema ulazi s teorijski konstruiranim okvirom (Braun i Clarke, 2021:10, 286). Induktivna tematska analiza s druge strane je više utemeljena na podacima i iskazima pojedinaca nego s prethodnim objašnjavajućim ili političkim teorijama, ali položaj i meta-teorijske pretpostavke istraživača su neizbježne (Braun i Clarke, 2021:289). S obzirom na navedeno, te na istaknut kvalitativni pristup istraživanju i važnost pronalaska višestrukih istina, kombiniranje deduktivne i induktivne tematske analize predstavilo se kao idealan analitički pristup za istraživanje ove teme. Deduktivni aspekt tematske analize omogućio je odabir relevantnih domena kvalitete života, sukladno tome i kreaciju protokola za provedbu intervjua, kao i smještanje pronađenih rezultata u teorijski definirane kapacitete za otpornost. Induktivni aspekt tematske analize svrhu ima u istraživanju osobnih perspektiva i razumijevanja ljudi te nastoji uhvatiti istinu i stvarnost kako ju se tumači u prikupljenim podacima (Braun i Clarke, 2021:10) što, uz ranije istaknute regionalne razlike (Banovac i sur., 2004; Čaldarović, 1989; Pejnović, 2004; Šundalić, 2006; 2010 i drugi) predstavlja izuzetno važan aspekt ove disertacije. Traženje samo jedne „istine“ i jedinstvenog odgovora o kvaliteti života u ruralnim područjima bilo bi neopravdano te bi umanjilo stvarnosti i složenosti života ruralnog stanovništva. Upravo zbog toga je odabrana deduktivno-induktivna tematska analiza kako bi se pronašle glavne teme vezane za kvalitetu života i društvenu otpornost u hrvatskim ruralnim područjima utemeljene u podacima, odnosno iskazima i iskustvima sugovornika koji svakodnevno žive u tim područjima. Deduktivni elementi u tematskoj analizi odnose se u najvećoj mjeri na određivanje ključnih domena kvalitete života, te na *kapacitete društvene otpornosti*. Točnije rečeno, teorijski koncept kapaciteta društvene otpornosti predviđa postojanje triju različitih kapaciteta koji su predodređeni te u koje se podaci smještaju deduktivno u diskusiji. „Dedukcija povlači za sobom predodređeni teorijski obrazac 'testiran prema opažanjima, dok indukcija počinje s opažanjima i traži obrasce unutar njih' (Babbie, 2010:52)“ (Proudfoot, 2023:311). Dodatno, Kevin Proudfoot govori kako u tematskoj analizi, bilo induktivnoj ili deduktivnoj, dolazi do svojevrsnog „zamagljivanja – na primjer, čista indukcija, gdje su sve predodžbe i/ili prethodno znanje u potpunosti isključene nije izvediva; slično, čista dedukcija u smislu potpunog objektivnog, logičnog zaključivanja također nije izvediva“ (Proudfoot, 2023:311). Stoga je *deduktivno-induktivna tematska analiza* pristup koji se koristi u ovoj disertaciji i koji, prateći korake koje su predstavile Braun i Clarke (2006), je i dalje iterativan i refleksivan proces koji se u analitičkom procesu oslanja dominantno na podatke za kodiranje, traženje obrazaca

značenja te u konačnici tema (Braun i Clarke, 2006; 2021; Fereday i Muir-Cochrane, 2006:83, Proudfoot, 2023), ali je također prisutna svijest o nemogućnosti apsolutne indukcije i ateorijskog položaja istraživača i o načinu na koji su se kreirala pitanja u protokolu za provedbu dubinskih polu-strukturiranih intervjua.

6.6. Strategija kodiranja

Prije početka kodiranja, kako transkripcija intervjua nije bila provedena samostalno od strane autora, intervjui su bili iznova preslušani. U procesu ponovnog preslušavanja intervjua, prepravljani su neki propusti i pogreške u inicijalnoj transkripciji, što je dodatno poslužilo za dubinsko upoznavanje s podacima, u skladu s prvim korakom u procesu tematske analize. Transkribirani intervjui uneseni su u računalni program za obradu kvalitativnih podataka NVivo 12 Plus. Cijeli proces kodiranja napravio je samostalno autor disertacije. Nadalje, proces kodiranja rađen je u više navrata od kolovoza 2022. godine do prosinca 2022. godine te se iterativno nastavio do ožujka 2023. godine. Dodatnu provjeru valjanosti kodova i identificiranih tema (Vučković Juroš, 2022:255, 263) izvršila je mentorica i voditeljica projekta izv. prof. dr. sc. Tijana Trako Poljak.

U procesu prikupljanja podataka vođene su bilješke koje su služile kao način dokumentiranja procesa provedbe intervjua te inicijalnih dojmova i uvida istraživača s terena. Glavne bilješke vodili su autor i suradnik Bruno Šimac koji su proveli većinu intervjua (74 od 96). Bilješke su vođene na način da su se ručno zapisivali inicijalni dojmovi i uvidi za vrijeme i neposredno nakon provedbe samih intervjua. S obzirom da se bilješke nisu vodile za vrijeme provedbe intervjua, kako bi se ostvario odnos povjerenja i opuštenosti u provedbi samih intervjua sa sugovornicima, zapisivanje kratkih crtica s inicijalnim dojmovima te važnim situacijama i kontekstima rađeno je nakon samog intervjua. Na primjer, bilješka nakon provedena četiri intervjua u Virovitičko-podravskoj županiji govori o, do tada neistaknutom ili rijetko istaknutom problemu, nedostupnosti sportskih i drugih sadržaja za djevojčice i za žene u ruralnim naseljima što je omogućilo novi uvid u aspekt rodni nejednakosti u hrvatskim ruralnim područjima¹². Na sličan način zabilježene su bilješke u situacijama kada je bitan kontekst lokacije, odnosno prostora u kojem se provodio intervju, ali i uvidi i percepcije samih sugovornika oko nekih izazova. Primjerice, u više intervjua se javlja bilješka kako javni

¹² Ova bilješka nastala je u 22:30h, 22.06.2022. u automobilu u povratku s provedbe intervjua.

prijevoz nije adekvatan, ali da sugovornicima to ne predstavlja najveći i glavni problem. Dodatno, bilješke su također omogućile da se označe intervjui koji nisu provedeni u potpunosti „jedan na jedan“ već su oko sugovornika bili prisutni drugi članovi obitelji koji su mogli/ili jesu utjecali i uključivali se u proces provedbe intervjua. Razmjena bilješki i rasprava o ključnim iskustvima s terena odrađena je po završetku provedbe svih intervjua (srpanj 2022. godine) te u više navrata kroz proces kodiranja i analize kvalitativne građe kroz sastanke uživo s mentoricom i suradnikom Brunom Šimcem. Diskusija o ključnim uvidima s terena bila je poglavito vezana za intervjue koje autor osobno nije provodio, odnosno primarno za iskustva i dojmove s intervjua iz regija *Dalmacija* te *Istra i Primorje*. S mentoricom i voditeljicom projekta se kroz proces pisanja disertacije vodila rasprava i razmjena uvida o intervjuiima iz regije *Sjeverna Hrvatska* u kojoj autor također nije osobno provodio intervjue, ali i općenito o vlastitim bilješkama i uvidima s provedbe terenskog istraživanja.

Unatoč prethodno uspostavljenom teorijsko-konceptualnom okviru, zbog velike količine i raznolikosti prikupljenih podataka, induktivni pristup kodiranju imao je veliku prednost nad deduktivnim u ovome istraživanju. Induktivni pristup vođen je podacima te dopušta da podaci informiraju koje kategorije i aspekte kvalitete života ruralno stanovništvo doživljava kao njima važne, što analizu i interpretaciju čini bližima stvarnosti (Flick, 2009; Saldaña, 2015:75). Važno je istaknuti kako je kodiranje vođeno dominantno induktivnim pristupom, ali prepoznaje da je apsolutna indukcija nemoguća (Fereday i Muir-Cochrane, 2006; Proudfoot, 2023) pogotovo uzevši u obzir deduktivnu prirodu izrade protokola intervjua, definiranja ciljeva i kreiranja istraživačkih pitanja u disertaciji. Stoga se analizi podataka, dakle kodiranju u prvom i drugom krugu, pristupa dominantno induktivno, uz svijest da su prethodni koraci nužno deduktivni i uz razumijevanje da se određeni elementi deduktivnog zaključivanja ne mogu u potpunosti iskorijeniti iz procesa analize kvalitativne građe.

Nakon prikaza općeg pristupa analizi kvalitativne građe, u ovom se odjeljku ukazuje na specifične metode kodiranja koje su se koristile u procesu deduktivno-induktivne tematske analize. U prvom se krugu kodiranja koristila miješana metoda kodiranja, koristeći metode *deskriptivnog*, *in vivo* te *versus* kodiranja. Kako deskriptivno kodiranje svoju primarnu funkciju u kvalitativnoj analizi ima u organizaciji podataka, uz smanjenu mogućnost dubljeg uvida u materiju, bilo je nužno koristiti i druge metode kodiranja (Saldaña, 2015:78). Veći fokus u pronalasku značenja dobiven je kroz korištenje *in vivo* metode kodiranja koje se oslanja na korištenje verbatim iskaza sugovornika/ca u kreaciji kodova. „Kada nešto u podacima izgleda istaknuto, primijenite to kao kôd“ (Saldaña, 2015:108). Za određene dijelove intervjua

korišteno je i *versus* kodiranje (Saldaña, 2015:137-140) kako bi se ukazalo na postojanje višestrukih i oprečnih pozicija o kvaliteti života u ruralnim područjima. Jedan takav primjer nalazi se u temi društvenog života u ruralnim područjima, specifično u podtemi međuljudskih odnosa u ruralnim područjima. Među sugovornicima su bili prisutni oprečni stavovi pri čemu jedni, s jedne strane, velik i pozitivan naglasak stavljaju na pozitivne aspekte društvenog života (međusobno druženje, bliskost i poznavanje svih sumješтана), dok, s druge strane, drugi sugovornici ističu negativne aspekte društvenog života u ruralnim naseljima (jal, zavist i nedostatak privatnosti). Kakva i jest priroda kvalitativnih istraživanja, a i samog života, ovo nisu jedine dvije kategorije u koje su se odgovori svrstavali ili dvije odvojene „istine“. Isti sugovornici mogu, a često i jesu, odgovarali u obje kategorije, u čemu i leži snaga kvalitativnog pristupa u istraživanju koji omogućuje pružanje uvida u kompletnost života u ruralnim područjima.

Prije prelaska u drugi krug kodiranja izvršilo se svojevrsno okrupnjivanje kodova, odnosno rekodiranje podataka nakon prvog kruga kodiranja radi stjecanja novih uvida kroz sažetiji prikaz i strukturiranje kodove i teme. Zatim se, kako bi se došlo do odgovora na istraživačka pitanja te pronašlo šire teme, obrasce i značenja o kvaliteti života i otpornosti ruralnih područja, prešlo se u drugi krug kodiranja, gdje je korištena metoda *kodiranja obrazaca* (engl. *pattern coding*). Metoda kodiranja obrazaca odabrana je kako bi se iz različitih tema i aspekata kvalitete života mogla pronaći dublja značenja, interpretacije i što više mogućih odgovora na istraživačka pitanja. Kodiranje obrazaca „prigodno je za razvijanje glavnih tema iz podataka, potragu za pravilima, uzrocima i objašnjenjima u podacima; ispitivanjem društvenih mreža i obrazaca međuljudskih veza“ (Saldaña, 2015:296). S obzirom da u dubinski analizirana 53 intervjua ima velika količina podataka, *kodiranje obrazaca* pokazalo se izrazito korisnim jer „spaja puno materijala dobivenog iz prvog kruga kodiranja u značajne i sažetije jedinice analize“ (Miles i sur., 2014:89). Induktivni pristup kodiranju podataka omogućuje prilagodbu i izradu novih istraživačkih pitanja kroz proces kodiranja podataka što je u skladu s naputcima o pravilnoj provedbi deduktivno-induktivne tematske analize (Braun i Clarke, 2006:12).

U predstavljanju rezultata analize, a kako bi se zaštitila anonimnost, odnosno povjerljivost sugovornika i njihovih iskaza u disertaciji, proveden je proces deidentifikacije intervjua (Vučković Juroš, 2022:259) i transkriptata intervjua. U transkriptima intervjua sugovornika/ca svi spomeni potencijalno identificirajućih informacija, poput točnog mjesta stanovanja, imena lokalnih udruga i poslodavaca, kao i točne dobi, uklonjeni su u potpunosti ili su deidentificirani (npr. ako sugovornici/ce spominju mjesto stanovanja, općinu ili obližnji grad u kontekstu da ih

se može identificirati, taj naziv biva stavljen u uglatu zagradu; npr. „idem na posao u [ime obližnjeg većeg grada]“ umjesto „idem na posao u Rijeku“). Sukladno tome se i uzorak se prikazuje skupno kako bi se eliminirala svaka mogućnost prepoznavanja i identificiranja sugovornika. Bitno je naglasiti da se u prezentaciji rezultata, diskusiji i zaključku disertacije uglavnom koristi muški rod imenica „sugovornik/sugovornici“ u neutralnom smislu kako bi tekst bio lakše čitljiv. Ženski rod koristi se tamo gdje se rodna pripadnost želi posebno istaknuti i gdje je relevantna (npr. u iskazima o položaju žena u ruralnim područjima). Nadalje, kreirane su šifre intervjuja koje sadržavaju oznaku regije, županije, spola i dobne skupine sugovornika/ca. Dodatno, nigdje se u disertaciji ne spominje općina i ruralno naselje iz kojeg dolazi sugovornik/ca (npr. šifra *DAL, SD02, M, Starija dob* znači da je sugovornik iz regije *Dalmacija (DAL)*, iz općine koja potpada pod *Splitsko-dalmatinsku županiju*, to je drugi intervju po redu u toj županiji (*SD02*), *muškog spola (M)* te sugovornik pripada *starijoj dobnoj skupini* (više od 60 godina)). Konačno, u iskazima sugovornika nekad stoje i postavljena potpitanja od strane istraživača i u tom slučaju su iskazi istraživača označeni sa „I:“, dok su iskazi sugovornika označeni sa „S:“. Dodatno, u slučaju da se u javio/la drugi sugovornik/ca, poput supružnika/ce, u citatima su označeni brojkom i zagradom (npr. S1 (Suprug); S2 (Supruga); itd.).

7. REZULTATI

U ovom poglavlju disertacije prvo će biti predstavljen opći pregled rezultata provedenog kvalitativnog empirijskog istraživanja metodom dubinskih polu-strukturiranih intervjuja dobivenih deduktivno-induktivnom tematskom analizom. Zatim slijede poglavlja i potpoglavlja koja odgovaraju pronađenim temama i podtemama, a u kojima se dobiveni rezultati prikazuju potkrijepljeni iskazima sugovornika koji ih najbolje reprezentiraju te analiziraju u odnosu na dostupne statističke podatke te postojeće radove o istraženim aspektima kvalitete života u hrvatskim ruralnim područjima, pri čemu je šira rasprava rezultata ostavljena za sljedeće poglavlje *Diskusija*.

7.1. Opći pregled rezultata

Deduktivno-induktivna tematska analiza podataka dobivenih metodom dubinskih polu-strukturiranih intervjuja otkrila je tri glavne teme i 16 pripadajućih podtema (Tablica 8). Pregled

pronađenih tema te njihovo definiranje i imenovanje odgovaraju četvrtom i petom koraku u prethodno opisanom postupku tematske analize kvalitativnih podataka (Braun i Clarke, 2006).

Tablica 8. Pregled tema i podtema istraživanja. Izradio autor

TEME	PODTEME
Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja	Zadovoljstvo prometnom infrastrukturom Zadovoljstvo zdravstvenom infrastrukturom Zadovoljstvo sadržajima i uslugama Zadovoljstvo materijalnim statusom i prilikama za zaposlenje Zadovoljstvo stanovanjem Zadovoljstvo okolišem
Ruralni način života	Društvena kohezija i duh solidarnosti Način provođenja slobodnog vremena Rad formalnih društvenih struktura – lokalne udruge, društva i samouprave Važnost prirodnog okoliša za subjektivni osjećaj zadovoljstva životom Aspekti uzgoja domaće hrane i osobno zdravlje Samodostatnost
Promjene u životu i radu u ruralnim područjima	Promjene u poljoprivredi Promjene u međuljudskim odnosima Rodni odnosi i nejednakosti Pogled u budućnost

U prvoj temi *Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja* prikazuju se podteme vezane za zadovoljstvo, i nezadovoljstvo, različitim, sugovornicima ključnim, aspektima života u hrvatskim ruralnim područjima. Druga tema *Ruralni način života* fokusirana je na specifičnosti života u ruralnim područjima koje sugovornici ističu kao jedinstveno *ruralnima*, sa svojim pozitivnim i negativnim stranama. Konačno, treća tema *Promjene u životu i radu u ruralnim područjima* govori o uvidima sugovornika o njima važnim uočenim promjenama u hrvatskim ruralnim područjima, kao i njihovim idejama i strategijama poboljšanja vlastite kvalitete života kao i budućnosti samih ruralnih naselja i njihovih zajednica. S obzirom na prirodu kvalitativnog istraživanja, definirane teme i podteme nisu u potpunosti isključive kategorije već je očekivano i uobičajeno da se određene podteme preklapaju s drugima u ostalim temama i obrnuto. Dodatno, u rezultatima prisutno je više različitih pogleda i iskustava o istoj

podtemi što je istaknuto i u metodološkom dijelu disertacije kao ključan aspekt kvalitativne, a poglavito deduktivno-induktivne tematske analize (Braun i Clarke, 2021).

7.2. Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja

U prvoj temi *Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja* podteme su dominantno vezane za iskustva i doživljaje sugovornika o objektivnim uvjetima života u hrvatskim ruralnim područjima. Važnost osobnog iskustva i doživljaja o objektivnim aspektima kvalitete života bitno je, uz subjektivne pokazatelje kvalitete života, za holističko istraživanje kvalitete života te kapaciteta otpornosti kojima ruralni stanovnici raspolažu. Do podtema unutar ovih domena došlo se na temelju grupiranja iskaza o sugovornicima važnim iskustvima i iskazima vezanim za objektivne pokazatelje kvalitete života. Tako su u sklopu ove teme pronađene podteme vezane za prometnu, zdravstvenu i društvenu infrastrukturu (dostupnost sadržaja i usluga), prilike za zaposlenje te stanovanje u hrvatskim ruralnim područjima i općenito zadovoljstvo životom. One se pojavljuju i u postojećim istraživanjima o kvaliteti života u hrvatskim ruralnim područjima, što omogućuje usporedbu u diskusiji rezultata. Slijede iskazi i doživljaji vezani za navedene podteme te su posebno istaknuti aspekti specifičnih podtema koja nisu bila izravno pitana protokolom za provedbu intervjua poput načina i strategija nadilaženja objektivnih nedostataka.

7.2.1. Prometna infrastruktura u ruralnim područjima

U ovoj će se podtemi prikazati iskazi sugovornika o problemima, nedostacima i njima važnim aspektima prometne infrastrukture u ruralnim područjima. Podtema je većinom ispitana pitanjem 8. *Koliko ste zadovoljni infrastrukturnom opremljenošću sela (ako im je teško odgovoriti, navesti: struja, voda, plin; kanalizacija, javna rasvjeta, televizijski i internetski prijem; prometnice/ceste; javni prijevoz)*. Uz ovo pitanje, sugovornici su o prometnoj infrastrukturi i samostalno odgovarali kada su pitani uvodna tri pitanja: 1. *Jeste li zadovoljni svojim životom u ovom mjestu? S čime ste posebno zadovoljni, a s čime ne?*; 2. *Koje su po vama prednosti života na selu?*; te 3. *A koji su nedostaci života na selu?*. Sumarno gledajući, odgovarajući na ova pitanja, sugovornici su većinom govorili o vlastitim iskustvima s kvalitetom i dostupnošću javnog prijevoza u hrvatskim ruralnim područjima. Prvi aspekt kojeg većina sugovornika ističe generalno je nezadovoljstvo javnim prijevozom u njihovim ruralnim

naseljima, kao i problemi koji iz toga proizlaze. Drugi aspekt prometne infrastrukture vezan je za načine snalaženja i nadilaženja tog problema. Konačno, treći aspekt proizlazi iz iskaza manjeg dijela sugovornika koji su zadovoljni javnim prijevozom u ruralnim područjima.

Nezadovoljstvo javnim prijevozom

Prvi aspekt oko kojeg se grupiraju odgovori sugovornika vezano za podtemu o prometnoj infrastrukturi tiče se nezadovoljstva javnim prijevozom.

Sugovornici prije svega navode autobusne linije kao oblik javnog prijevoza pri čemu ističu nezadovoljstvo. Glavni je razlog prorijedenost autobusnih linija jer smanjuje mogućnost korištenja javnog prijevoza.

Što se tiče infrastrukture je ok, ali su jako razrijedili autobusnu liniju. Znači javni prijevoz je trenutno malo kritičan. (ZŽU, ZŽ01, M, mlađa dob)

Ukinuli su nam više i taj prijevoz nemamo toliko redovnih linija prema [obližnjem manjem gradskom središtu], [obližnjem većem gradskom središtu] uopće. (SJV, KZ01, Ž, mlađa dob)

Drugi aspekt nezadovoljstva javlja se u određenom broju ruralnih naselja i tiče činjenice da je školski autobus nerijetko jedina dostupna opcija javnog prijevoza. Osim što školski autobus predstavlja jedinu opciju javnog prijevoza, dodatni problem sugovornici vide u tome što školskih autobusa nema za vrijeme školskih praznika, posebice ljeti. Stoga, uz to što je javni prijevoz prorijeden, u nekim ga naseljima u barem nekim dijelovima godine jednostavno nema.

Dakle, kad nema škole, nema autobusa. Znači, ko nema vozačku, ko nema auto, izgorio je. (SLA, OB01, Ž, mlađa dob)

Pa nedostaci jer smo u biti za sve smo vezani sa većim središtima oko nas, tako da nužno je imat vozačku i nužno je imat auto jer znači javni prijevoz je nikakav. Ajde kad je škola postoje dva autobusa, ali inače nema nikako. (IPR, IS02, Ž, mlađa dob)

Osim nezadovoljstva autobusnim linijama, dvoje sugovornika iz regije *Sjeverna Hrvatska* i *Slavonija* iskazala su nezadovoljstvo vezano za prorijedene vozne redove ili uopće nepostojanje željezničkog prometa u njihovim ruralnim naseljima.

Trenutno mislim da je željeznica kod nas veliki problem, jer nam bi bilo najjednostavnije sjest na vlak, i posjest dijete danas sutra ako ode u [obližnje gradsko središte] ili [obližnje veće

gradsko središte], pa se vrati doma, a ovako nam djeca, zbog nedostatka prometne povezanosti odlaze često na školovanje u [obližnje gradsko središte]. (SJV, KZ02, Ž, srednja dob)

Ja ne znam koliko često idu uopće taj vlak za Daruvar i to. Prije smo imali puno više vlakova. (SLA, BB02, Ž, mlađa dob)

Negativne posljedice koje neadekvatnost javnog prijevoza može imati za kvalitetu života ruralnog stanovništva ističu kada govore o ograničenom pristupu sadržajima i uslugama. Također, ta posljedica pogađa određene skupine ruralnog stanovništva jače nego druge. To je osobito vidljivo za skupinu ruralnih mladih koji se nalaze u posebno nepovoljnoj situaciji zbog problema neadekvatnog javnog prijevoza. Naime, mlađim sugovornicima koji još nemaju vozačku dozvolu ili vlastiti automobil dodatno je ograničen pristup sadržajima, uslugama, izvannastavnim aktivnostima te sportovima i hobijima.

Nikako. Znači to. To mi je bilo najgore jer ne može. Upisala sam glazbenu školu, morala sam odustati, nisam mogla putovati nikako, jer poslije škole ako mi bus ode ništa, moji nisu mogli dolaziti po mene. I to je bilo to. (LBK, KA01, Ž, mlađa dob)

Nedostaci evo navela sam da smo kao blizu, da nam je sve blizu, a blizu je ako ste već veći, i ako imate položeno i sve, a tipa kroz srednju, kroz osnovnu kad možda nisi imao svoj auto, nije imao položeni, udaljena su bila neka mesta, ne znam, kino, kazalište i tako te neke di se mladi zabavljaju. (DAL, SD01, Ž, mlađa dob)

Ovisnost i nužnost posjedovanja osobnog automobila za pristup različitim sadržajima i uslugama u ruralnim područjima predstavlja i dodatno financijsko opterećenje u obliku troškova održavanja i goriva potrebnog za svakodnevno korištenje osobnog automobila za odlazak izvan vlastitog mjesta.

Ako nemaš spremljenih do [najbližeg grada] sad 200 kuna nećeš ići. Kad si me već zvao sad nema veze, sad neću ti ja pričati historiju o Josipu, Đuri, Peri nego kako jeste, ako nemaš 200 kuna do [najbližeg grada], crkni, krepaj, i doviđenja. (DAL, ZA02, M, srednja dob)

Dijelu sugovornika neadekvatnost javnog prijevoza u ruralnim područjima ne predstavlja veći problem jer su našli načine da ga nadiđu posjedovanjem osobnog automobila, o čemu se više govori u sljedećem odjeljku o načinima snalaženja. Međutim, ono što je zanimljivo je da su oni i dalje svjesni i ističu kako taj problem utječe na živote njihovih sumještana. Svjesni su kako nisu svi stanovnici njihovih ruralnih naselja u istoj poziciji te unatoč tome što neadekvatan javni prijevoz za njih osobno nije velik problem, u iskazima pokazuju razumijevanje za svoje

sumještane i izazove s kojima se oni susreću. Takvi uvidi ukazuju na prisutnost solidarnosti i razumijevanja između sumještana u ruralnim naseljima, o čemu se detaljnije piše u temi *Ruralni način života*.

Jedan od problema ta možda bolja povezanost. Ja osobno sam vozač i vozim nije mi problem. [...] Oni ljudi koji žive uz mene, imaju malu dicu, malo je problem, ovisni su o autobusu i mala je mogućnost zapošljavanja tih ljudi u svom okruženju. (DAL, ŠK04, M, starija dob)

Iskazi sugovornika o prometnoj infrastrukturi uvelike odgovaraju nalazima prijašnjih istraživanja o kvaliteti života u hrvatskim ruralnim područjima gdje se neadekvatni javni prijevoz često isticao kao jedan od glavnih nedostataka i problema, uz smanjenu mogućnost zaposlenja i nedostatak sadržaja (Grgić i sur., 2010; Pupak i Trako Poljak, 2021; Župančić, 2005; Žutinić i sur., 2010) pa se tako stvara situacija određene ovisnosti i nužnosti osobnih automobila, što opet nosi sa sobom svoje izazove. Primjerice, svakodnevno korištenje i oslanjanje na osobne automobile predstavlja nezanemariv financijski teret koji neupitno utječe na osobnu kvalitetu života ruralnog stanovništva. Dodatni problem neadekvatnog javnog prijevoza i ovisnosti o osobnim automobilima ima veći utjecaj na određene skupine stanovništva pri čemu su se u ovom istraživanju posebno istaknuli ruralni mladi koji ili ne posjeduju osobni automobil ili nemaju vozačku dozvolu. Njihove su potrebe za mobilnošću velike jer uključuju pristup školovanju, poslovima te društvenim i kulturnim sadržajima i uslugama, dok istovremeno ovisnost o roditeljima ili drugim članovima ruralne zajednice nije nešto što preferiraju zbog rastuće potrebe za samostalnošću i privatnošću.

Snalaženje i smanjena potreba za javnim prijevozom

U ovom će odjeljku biti posebno izdvojeni načini nadilaženja percipiranog neadekvatnog javnog prijevoza koji su analizirani na temelju iskaza sugovornika o ovoj podtemi. Kako bi premostili navedene probleme i nedostatke javnog prijevoza u ruralnim područjima sugovornicima korištenje i oslanjanje na osobne automobile predstavlja način snalaženja s tim nedostacima u prometnoj infrastrukturi. O oslanjanju na osobne automobile sugovornici su odgovarali i u drugim pitanjima, ne samo onima vezanim za infrastrukturu i javni prijevoz (primjerice, u pitanjima 6. i 7. koja su se ticala dostupnosti i kvalitete zdravstvenih i drugih usluga te u pitanju 14. o zadovoljstvu prilikama za zaposlenje). Čak i u naseljima gdje na raspolaganju imaju javni prijevoz, sugovornici se češće oslanjaju na osobne automobile za pristup i ostvarenje osnovnih potreba. Glavni razlog za to je brzina i fleksibilnost da mogu biti

tamo gdje trebaju u točno određeno vrijeme, odnosno činjenica da ne moraju ovisiti o dnevnom rasporedu javnog prijevoza koji obično nije učestao. Ovo se posebno vidi u iskazima sugovornika srednje i starije dobi za koje neadekvatan javni prijevoz ne predstavlja veću prepreku. Kao glavni razlog navodi se činjenica da je tim sugovornicima posjedovanje i korištenje osobnog automobila postalo uobičajen dio njihove svakodnevice. Drugi razlog koji navode tiče se neke vrste prihvaćanja da problemi s prometnom infrastrukturom i javnim prijevozom predstavljaju „normalnost“ za ruralna područja.

Primjerice, koriste osobne automobile i odlazak u obližnja gradska središta kako bi obavili kupovinu za opremu kućanstva ili pristupili zdravstvenim i drugim uslugama i sadržajima koji nisu dostupni u njihovim ili obližnjim ruralnim naseljima.

Dobro je, ne bih rekla da je loše u tom smislu, recimo [obližnje gradsko središte] je nama blizu, nekih 10 minuta, dobro opet ti treba auto, ali dobro, većina ljudi sad ima auto, ja gledam po selu, većina ljudi ima i dva auta, tako da ono, mislim, nije to sad kao što je bilo prije. (SLA, OB04, Ž, mlađa dob)

Ako baš konkretno o [mom mjestu prebivališta] govorim..... relativno je blizu [obližnjeg gradskog središta], desetak minuta autom, šta god ti treba, ono bolnica, dućani i neki drugi sadržaji šta ja znam bazen, teretana šta već....blizu ti je. (SLA, BB01, M, mlađa dob)

Unatoč problemima s kojima se suočavaju na individualnoj razini, sugovornici su također iskazali razumijevanje o kompleksnosti problema javnog prijevoza u ruralnim područjima. Neki su tako svjesni da se problem javnog prijevoza u ruralnim područjima ne može jednostavno razriješiti. Pokazuje se uvažavanje pozicije autobusnih prijevoznika kojima se zbog sve manjeg broja ljudi u ruralnim naseljima i sve više osobnih automobila financijski ne isplati uvoditi kvalitetniji i/ili učestaliji javni prijevoz.

... kad svatko ima svoje auto. Štaš ti danas, što kažu, veli, gužva ovih auta u [obližnjem gradskom središtu]. Slušaj, znaš šta veli, u stanu ima tri, i sva tri idu svojim autom. Šta će ti autobusi, počeli su, oni su povezivali. Nema, nema, dva putnika, tri putnika. [...] Ne isplati mu se, ako mu se ne isplati, on ne ide. Ne ide takav posao. To ti je to. (LBK, LS02, M, starija dob)

Sugovornici navode i dodatni aspekt snalaženja koji je vidljiv u praksi da „netko nekoga poveže“ koja ukazuje na prisutnost međuljudske solidarnosti kroz oslanjanje na nekoga tko posjeduje automobil što se pogotovo vidi u pružanju pomoći starijim sumještanima (o čemu se detaljnije piše u temi *Ruralni način života* te u poglavlju *Diskusija*).

Tako da nužno je imat vozačku i nužno je imat auto jer znači javni prijevoz je nikakav. (IPR, IS02, Ž, mlađa dob)

Auto imamo, što nam treba odemo. Pomalo i taj sav narod ovdje, pomalo se tako snalazi. Onaj ko nema auta, ima nekoga. (LBK, LS02, M, starija dob)

Taksi se kao oblik javnog prijevoza nije spominjao, odnosno nisu ga isticali kao mogućnost dostupnog oblika javnog prijevoza. Od svih 53 sugovornika u istraživanju, samo jedna sugovornica je spomenula da se koristi taksi prijevozom i to vjerojatno zbog toga što živi u ruralnom naselju koje je dobro spojeno s obližnjim gradom. Sugovornica je istaknula kako joj je taksi praktično rješenje za pristup uslugama i sadržajima u obližnjem gradu s obzirom da se autobusni vozni red prorijedio. S obzirom da većina ipak živi u ruralnim naseljima koja su udaljena od urbanih središta, mogućnosti za korištenje taksija su vjerojatno ograničene ili nepostojeće. Također se treba naglasiti i moguća skupoća ovakvog oblika prijevoza ukoliko se radi o prijevoznicima koji, u slučajevima da ih uopće ima, zasigurno ne bi imali veću konkurenciju što bi moglo utjecati na visinu cijena.

Uz sve istaknute nedostatke javnog prijevoza u ruralnim područjima, slično kao i u istraživanju Klempić Bogadi i suradnica (2015; 2016), nekim sugovornicima rijedak, nepouzdan ili nepostojeći javni prijevoz ne predstavlja toliko velik problem za njihovu kvalitetu života zbog toga što sve više ljudi posjeduje i koristi osobne automobile. Istaknuti primjeri snalaženja i prilagodbe, odnosno otpornosti ruralnog stanovništva spram problema neadekvatnog javnog prijevoza, dodatno potvrđuju prisutnost već spomenutog smanjenja važnosti javnog prijevoza u ruralnim područjima danas. Unatoč tome, važno je istaknuti taj aspekt kvalitete života i otpornosti kao ono što jest, a to je privremeno rješenje kojem su sugovornici doskočili i koje trenutno funkcionira. Toga su svjesni i oni sami kada govore da su bez pristupa osobnom automobilu i određenim financijskim sredstvima u izrazito nepovoljnoj situaciji u ruralnim područjima.

Zadovoljstvo javnim prijevozom

Osim do sada istaknutih iskustava nezadovoljnih sugovornika javnim prijevozom u ruralnim područjima i načinima nadilaženja tih nedostataka, u istraživanju je prisutan manji dio iskaza koji opisuju zadovoljstvo dostupnim javnim prijevozom u svojim ruralnim naseljima. Te razlike između nezadovoljstva javnim prijevozom kao gotovo univerzalnog iskustva sugovornika i

rjeđe iskazanih, ali ipak pronađenih pozitivnih iskustava, vezane su uglavnom za regionalne specifičnosti.

Zadovoljstvo javnim prijevozom iskazuje se kroz dobru i čestu povezanost (primarno autobusima) s obližnjim gradovima i urbanim središtima. Takvo zadovoljstvo većinom ističu sugovornici iz turistički razvijene regije *Dalmacija*.

Javni prijevoz nam je kroz naselje, nemamo određeno, imamo samo za djecu za škole, pošto ima udaljena škola u [obližnjem mjestu] i to, a za javni prijevoz imamo za linije koji idu iz Sinj-Split povezane pa onda kroz taj jedan, onda smo s tim kao pokriveni, a one su ok. Najbitnije su za školu i to i za zaposlene, ali ima svako malo tipa po ure, 25 minuti. (DAL, SD01, Ž, mlađa dob)

To je dobro pokriveno. Promet Split je pokriven s tim mi tu imamo kroz naselje naše 10 linija za Split koje prolaze ovde za Split. (DAL, ŠK01, M, mlađa dob)

Dodatni aspekt zadovoljstva javnim prijevozom sugovornici vide u međugradskom autobusnom prijevozu koji u svojoj trasi staje u ruralnim naseljima na putu između drugih dijelova Hrvatske. Takve trase međugradskih autobusa omogućuju ruralnom stanovništvu dodatne mogućnosti i djelomično olakšavaju oslanjanje na osobne automobile.

Imamo mi te zagrebačke autobuse koji silaze neke isto, recimo „Flixbus“, pa onda ima par autobusa što idu iz [većeg grada], pa onda valjda svi sa te glavne se spuštaju u selo. A imamo i [ime autobusnog prijevoznika] koja nas može prevesti u grad. Recimo ja sada idem sa dicom u grad, idem u 15 do 1 na autobus, do četiri i po na svakih sat vremena imaš autobus za vratit se nazad. Tako da je to dobro. (DAL, ZA03, Ž, starija dob)

Željeznički promet bio je rijetko naveden primjer javnog prijevoza u iskazima sugovornika. U situacijama kada je željeznički promet bio spomenut, nekoliko sugovornika iz regija *Like*, *Banije* i *Korduna* te *Slavonije* istaknulo je zadovoljstvo blizinom i dostupnošću vlakova u njihovim ruralnim naseljima.

Imamo vlak, mi smo na lijepom položaju. Ovo je glavna cesta nekada dok nije bilo autoputa, bila je glavna cesta Zagreb Beograd. Tak da je i pruga blizu, a sad i autocesta nam je blizu, na lijepom smo mjestu. (SLA, BP04, M, starija dob)

Odličan, što se tiče vlaka, mi smo na 13 minuta do [obližnje veliko gradsko središte]... Jako blizu. [...]jeftin je, 22 kune je povratna karta, dok recimo autobus ide puno rjeđe, ali je i skuplja karta, u jednom pravcu je 35 kuna. (SLA, OB02, M, srednja dob)

Kada se ovi nalazi usporede s istaknutim zaključcima *Strategije prometnog razvoja Republike Hrvatske (2017. - 2030)* (NN 84/2017) vidljiva je sličnost u kontekstu da određene ekonomski razvijenije regije imaju manje problema s neadekvatnim javnim prijevozom i općenitom prometnom povezanošću. Prepoznata je i važnost osobnih automobila, odnosno smanjene potrebe za javnim prijevozom u hrvatskim ruralnim područjima (NN 84/2017). No, kada se gledaju načini adresiranja tih problema u spomenutoj strategiji, predložene mogućnosti i načini nadilaženja tih nedostataka nisu bili primijećeni među sugovornicima. Odnosno, načini i smjerovi nadilaženja problema neadekvatnog javnog prijevoza u hrvatskim ruralnim područjima, nisu prepoznati od strane sugovornika jer ne postoje ili su vezani za samo neka određena ruralna naselja, poput onih u neposrednoj blizini većih i razvijenijih urbanih središta.

7.2.2. Zdravstvena infrastruktura u ruralnim područjima

U ovoj će podtemi biti prikazati rezultati vezani za zdravstvenu infrastrukturu i zadovoljstvo sugovornika kvalitetom i dostupnošću zdravstvenih usluga kao drugog važnog objektivnog pokazatelja kvalitete života u ovom istraživanju. Iskazi sugovornika o ovoj podtemi proizlaze primarno iz pitanja 6. *Kako ste zadovoljni s dostupnošću i kvalitetom zdravstvenih usluga?*, a neki specifični uvidi proizašli su i iz odgovora na pitanje iz dijela protokola *Samo za žene: Kakav je položaj žena u ovom mjestu?* Iskazi sugovornika podijeljeni su prema pozitivnim i negativnim aspektima vezanima za zdravstvenu infrastrukturu. Prvo će biti prikazani i analizirani razlozi za nezadovoljstvo sa zdravstvenom zaštitom u ruralnim područjima i posebno izdvojen problem nedostupnosti ginekološke zaštite za žene. Zatim slijedi prikaz iskaza zadovoljnih sugovornika te specifična pozitivna iskustva sugovornika sa zdravstvenim djelatnicima u ruralnim područjima.

Nezadovoljstvo dostupnošću i kvalitetom zdravstvene zaštite

Negativna se iskustva oko polovice sugovornika fokusiraju primarno na objektivne aspekte zdravstvene infrastrukture, odnosno na nedostupnost ili u nekim slučajevima nepostojanje osnovne zdravstvene zaštite. To je prije svega vezano za nedostupnost osnovnih¹³, ali i specijalističkih zdravstvenih usluga. Navedeno ruralnim stanovnicima predstavlja zdravstveni

¹³ Primarna ili osnovna zdravstvena zaštita obuhvaća opću/obiteljsku zaštitu, dentalnu zaštitu te ginekološku zaštitu.

rizik, ali i vremenski i financijski teret jer su sugovornici primorani putovati u obližnja veća gradska središta kako bi dobili osnovnu zdravstvenu zaštitu.

U biti unutar mjesta gdje jesam, tamo ne postoji ni doktor, ni zubar, tako da sve u biti moramo putovati dalje. To je u biti, u mojem slučaju je to [obližnji manji grad], tako da to je jedino problem. Vjerujem da je to problem pogotovo starijim osobama koji možda i nemaju vozački. (IPR, IS02, Ž, mlađa dob)

Ono što je također važno istaknuti jest da u više iskaza sugovornici govore o tome kako u posljednjih nekoliko godina dolazi do smanjene dostupnosti osnovne zdravstvene zaštite i zdravstvenih usluga iz nekoliko razloga: zatvaranje lokalnih domova zdravlja, ambulanti i ljekarni; rada liječnika u više ambulanti i domova zdravlja u različitim ruralnim naseljima; te radi prorjeđivanja radnog vremena liječnika (primjerice, rad samo nekoliko puta tjedno u njihovoj/lokalnoj ambulanti).

S(suprug): *Prije je bilo super, a sad unatrag, pa ima jedno 5 godina...*

S(supruga): *Pa ima možda i više.*

S(suprug): *Mi pripadamo općini [naziv općine], veliko selo. Bile su tri ambulante i tri liječnika.*

I: *A sad?*

S(suprug): *Sad nemamo ni jednog. (SLA, BP04, M, starija dob)*

Nemamo ovdje u selu ni ambulantu, ni ništa. Znači, sve moramo otići u [općinsko središte]. [...] ili za [obližnji makroregionalni centar], ovisi od situacije. [...]. Znači, nemamo mi tog u mjestu. (SLA, OB01, Ž, mlađa dob)

Ambulanta je najbliža 3 km odavde u mjestu [obližnje ruralno naselje] imamo. Doktorica radi u utorkom i četvrtkom tu. Parne dane radi prijepodne, neparne poslijepodne. (SLA, OB03, M, srednja dob)

Dodatni problem javlja se u situacijama kada su sugovornicima (ili njihovim bližnjima) potrebni specijalistički pregledi koji su nerijetko manje dostupni od osnovne zdravstvene zaštite i usluga u ruralnim područjima. Sugovornici također ističu kako se za bilo koju „nestandardnu“ pretragu treba otići u veće gradove s obzirom da se u hrvatskim ruralnim područjima generalno nalaze skoro isključivo zdravstvene usluge primarne zdravstvene zaštite. Uz navedeno, neki sugovornici ističu i kako se javlja potreba za oslanjanjem na privatne zdravstvene usluge koje se, kao i bolnice, nalaze primarno u urbanim središtima. Promatrajući to kroz prizmu infrastrukturnih nedostataka s javnim prijevozom i nužnost osobnih automobila za život u

ruralnim područjima, potreba za „nestandardnim“ pretragama i specijalističkim zdravstvenim uslugama stavlja ruralno stanovništvo u dvostruko nepovoljniju situaciju.

Pa općenito, ja evo osobno s djecom što god obavljam idem za Zagreb. Tako da sada imamo samo doktoricu opće prakse. Čak niti nije ni pedijatrica, nego, ono, doktorica opće prakse. I sve tipa neke pred-preglede obavimo kod nje, a za dalje moramo ići dalje, eto. (SJV, KZ01, Ž, mlađa dob)

[...] naše besplatno zdravstvo jednostavno nema smisla jer uopće nije besplatno zato što se na kraju sve si plaćamo privatno tak da. (SLA, BB02, Ž, mlađa dob)

U ranijoj analizi ove teme istaknut je problem javnog prijevoza kojeg sugovornici povezuju s ograničenim pristupom sadržajima i uslugama u ruralnim područjima. Povezan s tim je i problem dostupnosti zdravstvenih usluga kojeg neadekvatan javni prijevoz dodatno izražava. Problem specijalističkih zdravstvenih pregleda, putovanja u veće bolnice i gradska središta za te zdravstvene usluge, naravno nije problem isključivo ruralnih područja. Međutim, kombinacija veće geografske udaljenosti, problema s prometnom infrastrukturom i javnim prijevozom, a katkad i potpunog izostanka osnovnih, a pogotovo specijalističkih, zdravstvenih usluga u ruralnim područjima, ostavlja dojam o više razina izazova i prepreka s kojima se ruralni stanovnici susreću. Ti izazovi i prepreke predstavljaju dodatan financijski i vremenski teret što može imati negativan utjecaj na kvalitetu života, ali i na kapacitete otpornosti ruralnog stanovništva s obzirom da im je dodatno ograničen pristup zdravstvenim uslugama.

Nedostupnost osnovne zdravstvene zaštite za žene

Dodatni aspekt nezadovoljstva osnovnom zdravstvenom zaštitom vezan je za nedostupnost osnovne zdravstvene zaštite za žene. Sugovornicama je ginekološka zaštita rijetko kada bila dostupna u njihovim ruralnim naseljima. U situacijama kada je zaštita bila dostupna, ordinacije su najčešće bile u obližnjim gradovima ili općinskim središtima. Ovisnost o obližnjim gradovima i urbanim središtima, a pogotovo nedostupnost ginekoloških usluga ruralnim područjima dijelu sugovornica predstavlja velik problem. Naime, javljale su se i situacije u kojima je najbliža ginekološka ordinacija udaljena preko 40 kilometara. Nadalje, jedna je sugovornica istaknula kako je unazad dvije godine jedina dostupna ginekološka ordinacija prestala raditi zbog odlaska ginekologinje u mirovinu. Ta ordinacija bila je jedina ne samo na području općine, nego i na području obližnjeg urbanog središta. S obzirom da je ginekološka

zaštita jedan od tri elementa osnovne zdravstvene zaštite, njeno nepostojanje predstavlja ozbiljan zdravstveni rizik i problem s kojim se susreću ruralne žene.

Sad si spomenuo ginekologiju znači to nemamo, to nemamo ni u [obližnjem gradu], prije dvije godine je ginekologica kod koje smo mi svi bili, ono sve žene otišla u mirovinu i od tad nemamo ginekologinju. (SLA, BB02, Ž, mlađa dob)

Navedeno, uz ranije istaknute infrastrukturne nedostatke vezane za neadekvatnost javnog prijevoza, čini ginekološku zaštitu manje dostupnom nego ostale elemente osnovne zdravstvene zaštite u ruralnim područjima (obiteljska i dentalna medicina).

Imamo još i dentalnu medicinu, dok ginekologiju nemamo. Ginekolog je u [40 kilometara udaljenom gradskom središtu]. (VP01, Ž, mlađa dob)

O nedostupnosti ginekološke zaštite u ruralnim područjima svjedoče i podaci prema kojima na području općina u Hrvatskoj djeluje samo osam ginekoloških ordinacija (Bokan, 2021:106). Ovakva situacija sa zdravstvenom infrastrukturom u ruralnim područjima prepoznata je i u ranijim istraživanjima kvalitete života u ruralnoj Hrvatskoj (Džakula i sur., 2012; Podgorelec, 2008; Pupak i Trako Poljak, 2021) čije nalaze potvrđuju statistički podaci kao i državni dokumenti i recentne razvojne strategije poput *Nacionalnog plana razvoja zdravstva za razdoblje od 2021. do 2027. godine* (NN 147/2021:13). Prema spomenutom strateškom planu razvoja zdravstvenog sustava, donesenom 2021. godine, u kontekstu neadekvatne zdravstvene zaštite posebno istaknuta hrvatska su ruralna područja: „unatoč znatnom napretku primarne zdravstvene zaštite koja čini okosnicu našeg zdravstvenog sustava, u nekim dijelovima zemlje i dalje bilježimo manjak liječnika, medicinskih sestara i nepopunjene ambulante, naročito u ruralnim područjima i na otocima, te veoma visok prosječan broj osiguranika u skrbi“ (NN 147/2021:13). Osim prepoznatog problema nedovoljnog broja medicinskih djelatnika, u samoj strategiji, kao i u rezultatima ove disertacije, prepoznat je i problem geografske dostupnosti zdravstvene skrbi u ruralnim područjima, a pogotovo starijem ruralnom stanovništvu (NN 147/2021:14). Dodatno, ograničen pristup ginekološkoj zaštiti u ruralnim područjima neraskidivo je povezan i s ranije istaknutim problemom javnog prijevoza te predstavlja jedan specifičan aspekt rodni nejednakosti o kojima se dodatno piše u podtemama o prilikama za zaposlenje i dostupnim sadržajima te dijelom u temi *Promjene u životu i radu u ruralnim područjima*. Takvi odnosi oslikavaju kompleksnost i povezanost različitih pokazatelja kvalitete života i višeslojnost problema s kojima se ruralno stanovništvo susreće. Detaljnije o

implikacijama ovih rezultata i prepoznatih problema sa zdravstvenim sustavom u ruralnim područjima govori se u diskusijskom dijelu disertacije.

Zadovoljstvo blizinom i dostupnošću osnovne zdravstvene zaštite te bliskim odnosom sa zdravstvenim djelatnicima

Zadovoljstvo zdravstvenom infrastrukturom odnosi se na pozitivne uvide oko polovice sugovornika o dostupnosti i kvaliteti različitih zdravstvenih usluga u ruralnim područjima. Među glavnim istaknutim prednostima zdravstvene infrastrukture u ruralnim područjima pokazuje se zadovoljstvo lokalnom osnovnom zdravstvenom zaštitom kada je ona dostupna u ruralnom naselju, što se posebice odnosi dostupnost ordinacija obiteljske medicine.

Pri tome sugovornici ističu prostorno-geografsku blizinu domova zdravlja i ambulanti kada postoje u ruralnim naseljima te dostupnost medicinske usluge bez većih čekanja.

Ak o tom segmentu pričamo nek ne znam kak je u Zagrebu ili u nekim većim sredinama, ali ako pričam tu kod nas tu ja fakat nazovem doktoricu, ona veli dođi za 5 minuta. (ZŽU, ZŽ02, M, mlađa dob)

To sam zadovoljna jako, imamo i doktoricu i ljekarnu koja stvarno radi od jutra do navečer i doktorica isto primi kad god treba i zubara imamo. (ZŽ03, Ž, mlađa dob)

Pa to je isto dosta dobro organizirano, imamo ovdje ambulantu, isto blizu nam je, tako da, ovaj, imamo doktora liječnika, tako da svakodnevno radi, dosta dobro, apoteku smo, ljekarnu smo imali ovdje, bilo je to dosta dobro, pogotovo za ove stare ljude koji ne mogu do grada zbog prijevoza... (LBK, LS01, M, srednja dob)

Dva liječnika imamo, jer, raspoređeno je. Pola kod jedne pola kod druge. Imamo zubara. Mislim da je, ta primarna zaštita prilično dobra. (IPR, PG04, Ž, starija dob)

Dodatnu prednost zdravstvene infrastrukture i usluga u ruralnim područjima vide u ostvarivanju bliskog odnosa s liječnicima obiteljske medicine. Taj odnos sugovornici izrazito pozitivno tumače te cijene razvoj dubljeg i prisnijeg odnosa sa svojim liječnicima i drugim medicinskim djelatnicima. Iskazi upućuju na to da je ovako razvijen odnos s medicinskim djelatnicima kakvim ga sugovornici opisuju specifično obilježje zdravstvenog sustava u ruralnim područjima. Jedan od potencijalnih razloga za mogućnost ostvarivanja takvog odnosa između medicinskih djelatnika i ruralnog stanovništva može se pripisati elementima ruralnog načina

života koji uključuje snažnu društvenu koheziju, solidarnost i bliske međuljudske odnose, o kojima se detaljnije piše u temi *Ruralni način života*.

S: *Što se tiče samoga nas ovdje ima opću medicinu i dalje ideš.*

I: *Imate ambulantu?*

S: *Ambulantu, svog doktora opće medicine. smo nekako vezani, bliže se upoznate (smijeh) nazoveš, nema problema nikakvih. Zadovoljni smo što se tiče mogućnosti ovdje.* (DAL, ŠK02, M, srednja dob)

S: *Naša doktorica tu, domaća u [obližnjem gradu] ambulantu, svako ima svog doktora. To je dobro.*

I: *Znači zadovoljni ste?*

S: *Pa kako ne. Ona pazi na mene više nego možda ja sam sebe. Kako koljena, da li klecaju, odskaku? Ali ona pazi.* (DAL, SD02, M, starija dob)

Bliski odnosi između ruralnih stanovnika i njihovih liječnika ostavljaju dojam povezanosti i suradnje s medicinskim djelatnicima, što sugovornici većinski pozitivno percipiraju. Kako ruralno stanovništvo i u prethodnim istraživanjima ističe važnost bliskih međuljudskih odnosa (Grgić i sur., 2010; Podgorelec, 2008; Rye, 2006; Wuthnow, 2018; Žutinić i sur., 2010) ovakvi rezultati nisu iznenađujući te govore o prisutnosti elemenata društvene kohezije koja je prisutna i u odnosima s zdravstvenim djelatnicima. Ukratko rečeno, u slučajevima kada je sugovornicima osnovna zdravstvena zaštita, posebice obiteljske i dentalne medicine, dostupna u njihovim ruralnim naseljima sugovornici su generalno bili zadovoljni njima. Dostupnost obiteljske i dentalne medicine u ruralnim naseljima predstavlja element zdravstvene sigurnosti za lokalno stanovništvo te može imati posebno važnu ulogu za poboljšanje njihove kvalitete života, kako dijelom zbog istaknute geografske blizine domova zdravlja i ambulanti, tako dijelom i zbog dobre komunikacije te bliskog odnosa s zdravstvenim djelatnicima.

7.2.3. Sadržaji i usluge u ruralnim područjima

Podtema o sadržajima i uslugama u ruralnim područjima govori o zadovoljstvu sugovornika s dostupnošću i kvalitetom javnih usluga, društvenih i kulturnih te ostalih sadržaja i usluga u ruralnim područjima. Iskazi o podtemi proizlaze većinom iz uvodnih pitanja: 1. *Jeste li zadovoljni svojim životom u ovom mjestu? S čime ste posebno zadovoljni, a s čime ne?*; i 3. *A koji su nedostaci života na selu?*, iz pitanja o odgajanju djece i podizanju obitelji (pitanje u

sekciji protokola *Samo za srednju dob*) te iz pitanja o načinu provođenja slobodnog vremena: *17. Imate li dovoljno slobodnog vremena, i ako da, gdje i kako ga najčešće provodite? (Ako ne spomenu, jeste li član nekog udruženja, kulturno-umjetničkog društva ili sl.?).* Prvi pronađeni aspekt ove podteme vezan je za generalno nezadovoljstvo dostupnim sadržajima za djecu, mlade i žene. Drugi aspekt tiče se dostupnosti određenih usluga u ruralnim područjima i problema koje sugovornici u tome vide. Treći aspekt ove podteme govori o iskustvima manjeg dijela sugovornika koji pozitivno opisuju usluge poput pošte i vrtića kada su one dostupne u ruralnom naselju. Konačni, četvrti aspekt koji proizlazi iz iskaza sugovornika odnosi se na važnost koju pridaju djelovanju lokalnih udruga i društava u svrhu nadilaženja nedostatka nekih sadržaja u ruralnim područjima.

Nezadovoljstvo dostupnim sadržajima

U ovom će odjeljku poseban naglasak biti na nezadovoljstvu dostupnošću sadržaja i usluga u ruralnim područjima. Fokusirajući se specifično na društvene sadržaje, sugovornici većinom iskazuju nezadovoljstvo kroz ograničenu dostupnost različitih društvenih i kulturnih, edukativnih i zabavnih sadržaja u ruralnim područjima. To se nezadovoljstvo posebice ističe kada govore o dostupnosti tih sadržaja za djecu i mlade. Drugim riječima, sugovornici većinom ističu kako u ruralnim naseljima mladi i djeca imaju izrazito sužen izbor izvannastavnih, kulturnih, obrazovnih i sportsko-rekreativnih sadržaja. Dodatni aspekt te ograničenosti vide u opetovanoj ovisnosti o gradskim središtima za pristup takvim sadržajima za djecu i mlade. Uz ranije istaknut problem javnog prijevoza i ovisnosti o osobnim automobilima, sugovornici to prepoznaju i opisuju kao neizbježan vremenski i financijski teret.

Možda sam malo manje zadovoljna ponudom kulture, umjetnosti i svega onoga što nedostaje u ruralnim sredinama i zapravo nemogućnosti odlazaka na izvannastavne aktivnosti, izvanškolske za svoju djecu jer za sve treba koristiti svoj automobil da bismo došli do nekakvih aktivnosti u kojim bi naša djeca mogla napredovati u znanju, mudrosti i nekim rekreativnim, možda aktivnostima. (SJV, KZ02, Ž, srednja dob)

S obzirom da dijete ima neke razne aktivnosti i ja moram svaki drugi dan sjest u auto i vozit u grad, znači mi nemamo na ovom prostoru neke dodatne aktivnosti za djecu mislim. (IPR, IS04, Ž, srednja dob)

Uz nedostatak sadržaja za djecu i mlade, sugovornici ističu kako za njih, bez obzira na dobnu skupinu, društvenih sadržaja i mogućnosti baš i nema. Najčešći, a u nekim situacijama i jedini, izbor sadržaja u ruralnom naselju predstavlja odlazak u lokalni kafić s čime sugovornici u većini slučajeva nisu zadovoljni.

Imamo trgovinu malu i mislim 2-3 kafića čak, al ne znam. Mislim... nemaš kud otići, ako ne ideš u grad stvarno nemaš kaj. (LBK, KA01, Ž, mlađa dob)

Slobodno vrijeme u ovakvim pasivnim krajevima ne znam kako da kažem, ako voliš malo kafić, malo otić među ljude, to ti je to. Da ima neki program, nemaš. (DAL, ZA02, M, srednja dob)

Problem u tome dodatno ističu mlađe sugovornice koje, ukoliko odlaze u lokalne kafiće bivaju izložene tračevima i ogovaranjima, čime ionako ograničene mogućnosti društvenih sadržaja postaju dodatno ograničene za ruralne žene. Limitiranost javnog prostora i društvenih sadržaja za žene u ruralnim područjima predstavlja važan element rodnih nejednakosti koji govori o višestrukoj ograničenosti s kojom se žene suočavaju. Primjerice, prilike za bavljenje sportom za djevojčice u ruralnim naseljima su limitirane. Kada govore o dostupnosti sportskih i rekreacijskih aktivnosti, sugovornici ističu nogomet kao glavnu aktivnost dostupnu za mlađe naraštaje. Problem leži u tome da nogomet predstavlja dominantan sportsko-rekreativni sadržaj i aktivnost u ruralnim naseljima koja, prema iskazima sugovornika, većinom upisuje samo dječake. Osim slabije ponude sportsko-rekreacijskih sadržaja za žene i djevojčice, istaknut je i ranije spomenut nedostatak društvenih sadržaja. Iako postoje kulturno-umjetnička društva u kojima sudjeluju i žene i muškarci, sugovornice navode situacije kada nemaju nikakvih prilika sudjelovanja u društvenim sadržajima u ruralnim naseljima jer su u ruralnom naselju jedino dostupna „muška“ udruženja poput muških klapa ili lovačkih društava.

Za moju dob nema. Ima muška klapa [ime klape] i za ovu dicu nogomet i tako te aktivnosti sportske. A što se tiče mene, ništa. (DAL, ŠK03, Ž, srednja dob)

I: Znači, rekli ste manji kulturnih aktivnosti, jel još nekakvih nedostataka koje bi ste spomenuli?

S: Pa mislim kulturnih evo. Ono što evo nemamo tu negdje, mislim baš nešto u blizini upis za djecu da mi se bave nekim sportom. Evo, ima samo nogomet, evo to. (SJV, KZ01, Ž, mlađa dob)

Ukratko rečeno, u iskazima sugovornika vidljivo je nezadovoljstvo dostupnim sadržajima, posebice vezano za određene skupine ruralnog društva što se vidi kroz značajan nedostatak

kulturnih, društvenih, sportskih, edukativnih i sličnih sadržaja za djecu, mlade i žene što te skupine stavlja u posebno nepovoljan položaj.

Nezadovoljstvo dostupnim uslugama

Govoreći o nezadovoljstvu uslugama u ruralnim područjima, sugovornici većinom ističu škole, poštanske urede i trgovine. Iako su te javne usluge većinom dostupne u njihovim naseljima ili općinskim središtima, uočavaju specifične probleme i opisuju razloge za nezadovoljstvo njima.

Vezano za osnovnoškolsko obrazovanje, sugovornici ističu dva problema. Prvi problem vide u smanjenju broja učenika u osnovnim školama te posljedično u smanjenju broja razrednih odjeljenja što može dovesti do opadanja kvalitete obrazovanja jer se različiti razredi, primjerice prvi i treći razred osnovne škole, spajaju u jedan te se nastava održava skupno djeci na različitim obrazovnim razinama. Tako koncipirana nastava nije prilagođena potrebama učenika različite starosti što može stvarati problem za stjecanje daljnjeg obrazovanja i staviti tu djecu u neravnopravan položaj spram djece iz urbanih naselja.

U osnovnoj školi gdje je bilo puno više djece, gdje je bilo, ne znam, ajde ja kad sam krenuo '88, onda nisu bile dvije smjene, ali do tad su bile, bilo je puno djece za dvije smjene, u stvari je to poslije bila jedna smjena, ali je opet bilo puno djece. Sada postoji osnovna škola od prvog do osmog, ali ima malo djece, ne znam da li ih ima 20 možda i to je to. (LBK, LS01, M, srednja dob)

S1(suprug) *Mislim da društvo na taj način, ne može funkcionirat. [ime djeteta] nije išao u vrtić jer to onda nije bilo vrtića. Nije bilo vrtića, bio predškolski mjesec dana.*

S2(supruga) *Prvi i treći razred su zajedno išli. (SLA, OB03, M, srednja dob)*

Drugi problem vide u nastavničkom kadru koji radi u školama u ruralnim naseljima. Neki sugovornici nisu zadovoljni nastavnicima koji rade u osnovnim školama u ruralnim područjima te ih opisuju kao lošije i manje kvalificirane od onih u gradovima zbog čega smatraju da kvaliteta obrazovanja i učenici pate. Sugovornici to sami objašnjavaju navodeći nekoliko primjera vezano za nastavnički kadar koji radi u ruralnim područjima. Primjerice, ukazuju kako u ruralna naselja dolaze nastavnici koji nisu imali uvjete ili nisu uspjeli pronaći zaposlenje u gradskim školama, pa su vrlo nezadovoljni i nezainteresirani za rad s djecom u ruralnim područjima. To vide i u nezainteresiranosti nastavnika za vođenje i organizaciju izvannastavnih aktivnosti za ruralnu djecu. Nadalje, sugovornici opisuju vlastita iskustva o tome kako

nastavnici djecu koja pohađaju škole u ruralnim naseljima smatraju manje sposobnom od djece u gradovima.

Kod škole je jako bitna stvar. U školu dolaze nestručne osobe, znači koji nisu mogli u [obližnjem većem gradu] da zadovolje neke uvjete, koji dolaze tu i djeca... Znači od matematike, stranog jezika su, kemija i tako neke predmete, kad odu u srednju školu, u [obližnji veći grad] negdje, onda imaju puno puno problema. (SLA, OB03, M, srednja dob)

[...] ali što sam na vlastitoj koži iskusio, u kasnijim razredima ajmo reć od petog do osmog kad bi se stvari trebale malo ozbiljnije shvatiti ima nekih predrasuda od strane profesora. Ajmo reć, a to su djeca sa sela se i onda se recimo ne trude toliko oko prijenosa nekog znanja, jel to sam nekoj visini baš jako zamjerao. [...] Ili učitelji i profesori misle „a tko ih fućka i ovako i onako ne budu oni ne znam šta sad napravili“. Ili jednostavno misle da, da ono da djeca nisu sposobna sama, ne znam kak bi to, kako da to opišem. Da misle da su možda, ružno je reći, ali gluplja nego što jesu, samo zato što su recimo možda sa sela. (SLA, BB01, M, mlađa dob)

[...] mislim da je malo problem što dosta nastavnika i učitelja putuju iz [obližnjeg većeg grada] i iz drugih većih mjesta u [ruralno mjesto prebivališta] radit, mislim da im se onda baš i ne da ostajati, nekakve izvannastavne aktivnosti tu odrađivati, to je neki moj osobni dojam. (SLA, VP01, Ž, mlađa dob)

Iako ova iskustva nisu bila prisutna kod većine sugovornika, njihovo ponavljanje ipak iziskuje pažnju i govori o vrlo specifičnom problemu s kojim se susreću roditelji djece koja nemaju drugi izbor osnovnoškolskog obrazovanja i mladi ljudi koji su kroz taj obrazovni sustav prošli. Problem neadekvatnog nastavnčkog kadra sugovornici vide kao problem koji dodatno diskriminira djecu iz ruralnih područja na način da ih se dovodi u nepovoljne situacije u trenutku upisivanja srednjih škola koje su većinski u obližnjim gradovima. Dodatno, nezainteresiran ili neadekvatan nastavnički kadar u osnovnim školama u ruralnim područjima može smanjiti šanse ruralnoj djeci da steknu obrazovanje i konkuriraju drugoj djeci koja su pohađala gradske škole. Takva iskustva dodatnu posljedicu mogu imati u smislu negativnog utjecaja na želju i namjeru osnivanja obitelji i ostajanja u ruralnim područjima. Drugim riječima, negativna iskustva i percepcija o kvaliteti dostupnog obrazovanja može dodatno pojačati ranije istaknuti važan problem s kojim se susreću hrvatska ruralna područja, odnosno, može intenzivirati ruralni egzodus (Nejašmić i Toskić, 2013; Štambuk, 1988).

Govoreći dalje o uslugama, ističu se poštanski uredi koji, iako dostupni u naseljima većeg dijela sugovornika, imaju skraćeno radno vrijeme (četverosatno radno vrijeme ili rad samo nekoliko dana u tjednu). Uz navedeno, sugovornici također ističu kako je uz skraćenje radnog vremena za poštanske urede u ruralnim naseljima unazad nekoliko godina došlo do poskupljenja cijena u lokalnim trgovinama te do zatvaranja banki, bankomata, restorana i drugih sadržaja i usluga.

Znači dostupne su u biti jedna trgovina mješovitom robom i pošta s tim da pošta ima ograničeno vrijeme radi od 1 do 4 ili tako nešto, od ponedjeljka do petka. Drugi u biti, drugog sadržaja, nema ni bankomata koji je nekad bio, nema ni kafića ni restorana, što je sve ranije postojalo. (IPR, IS02, Ž, mlađa dob)

Dvije manje trgovine, to je možda veći problem jer mislim da u manjim mjestima i te manje trgovine su nešto skuplje, to je možda neki moj osobni dojam, a to baš nije dobro. (SLA, VP01, Ž, mlađa dob)

Banka se sad zatvorila, Pa banke su se sve zatvorile, dućani su općenito slabo opskrbljeni, jer ovaj [ime trgovine] koji je tu, od kad znam za sebe je u dosta lošem stanju. (IPR, PG01, M, mlađa dob)

Gledajući općenito, promjene vezane za poštanske i druge javne usluge se primarno vide u konzistentnom reduciranju dostupnosti zbog zatvaranja, skraćivanja radnog vremena ili poskupljenja takvih usluga i sadržaja u ruralnim područjima. Problemi nedostupnih usluga i sadržaja često su istaknuti kao ključni nedostaci života u ruralnoj Hrvatskoj (uz slabe prilike za zaposlenje) u ranijim istraživanjima o kvaliteti života u Hrvatskoj (Grgić i sur., 2010; Klempić Bogadi i sur., 2015; Žutinić i sur., 2010) što predstavlja specifičan problem za opstojnost ruralnih naselja koji je prepoznat i u ovom istraživanju. To dodatno doprinosi neizbježnoj povezanosti pa čak i ovisnosti ruralnih naselja o gradskim središtima.

Zadovoljstvo dostupnim sadržajima i uslugama

U ovom se odjeljku fokus okreće na iskaze manjeg dijela sugovornika koji su zadovoljni dostupnošću raznih usluga i sadržaja kada su te usluge i sadržaji dostupni na razini naselja ili općine.

Sugovornici pogotovo pozitivno ističu geografsku blizinu različitih usluga poput vrtića, trgovina, ljekarni i pošti. Drugim riječima, sugovornici ističu zadovoljstvo mogućnošću

obavljanja osnovnih poslova (npr. plaćanje računa, odlazak u ljekarnu i/ili u trgovinu) u vlastitom ruralnom naselju ili na razini općine.

[...] *imate tu sve ono što vam je za osnovne potrebe. I ako nema nekog posebnog posla, nemate potrebu otići u [obližnji veći grad], jer imate i dućan i ljekarnu i ambulantu i mesnicu i poštu, znači općina je tamo. Sve je u jednom krugu. Sve što možeš obaviti pješke. I nama, pogotovo tu u [mjestu stanovanja] je sve na dohvat ruke.* (IPR, PG04, Ž, starija dob)

Imamo apoteku, dućan, poštu, imamo ambulantu imamo sve. Tako da ne težim za gradom, meni je tu lijepo. (DAL, ZA03, Ž, starija dob)

Zadovoljstvo blizinom usluga posebno se istaknulo u iskazima sugovornika koji su imali dostupnu uslugu vrtića u vlastitom ruralnom naselju ili na razini općine. Prostorno-geografska blizina vrtića roditeljima pruža financijsko i vremensko olakšanje jer nisu primorani voziti djecu u gradske vrtiće. Osim tog aspekta, prednost vrtića u ruralnim naseljima vide u tome da je, za razliku od situacije u gradovima, cijena niža te da ima dovoljno mjesta zbog čega smatraju da roditelji nemaju većih problema s upisom djece.

[...] *tu naša pokrivenost je dobra sa vrtićima, nisu velike gužve u vrtićima, mislim da je tu velika prednost, ne morate velike novce izdvojiti da bi upisali dijete u vrtić. Dok u gradovima vidim po medijima, ne možete naći vrtić, mislim da je bolje na selu.* (DAL, ŠK01, M, mlađa dob)

Dobra nam je općina. Imamo vrtić, imamo školu, sve doktore, zubare, ginekologa, ljekarnu, pekaru, trgovinu. (LBK, KA02, Ž, mlađa dob)

Ovakvi nalazi govore o važnosti postojanja ovakvih specifičnih aspekata društvene infrastrukture koji imaju skoro isključivo pozitivan utjecaj na osobnu kvalitetu života. Gledajući trendove za udjele djece u ruralnim područjima koja idu u vrtić, kao i ukupan broj općina s dostupnom uslugom vrtića, prema podacima Državnog zavoda za statistiku i prema studiji Bokan (2021:99), posebno je važna uloga vrtića za opstanak i daljnji razvoj ruralnih naselja i područja. Primjerice, trenutno, od 428 općina u Hrvatskoj broj općina bez vrtića pao je sa 108 2012. godine na 82 općine 2018. godine (Bokan, 2021:99). Unatoč tome, udio djece koja pohađaju vrtić i dalje je znatno niži u ruralnim područjima nego u urbanim, što potvrđuju i podaci koji ukazuju kako postoje određene regionalne razlike (Bokan, 2021:100-102) o kojima treba voditi računa, a što se detaljnije raspravlja u poglavlju *Diskusija*. Dodatan aspekt kojeg valja istaknuti vezan je za nedavni kontekst rastućih cijena i nedostupnosti mjesta u vrtićima u

većim hrvatskim gradovima, pogotovo u Zagrebu (Topić, 2023). Stoga otvaranje i postojanje vrtića u ruralnim naseljima treba biti sastavni dio razvojnog smjera svake buduće strategije ruralnog razvoja i revitalizacije ruralnih područja. Na taj se način, barem dijelom, može adresirati jedan važan pokazatelj i aspekt kvalitete života koji bi mogao ublažiti ruralni egzodus i usporiti opću depopulaciju i starenje stanovništva u hrvatskim ruralnim područjima.

Oslanjanje na lokalne udruge i društva za pružanje sadržaja

Konačno, u ovom se odlomku ističu iskazi dijela sugovornika koji opisuju načine nadilaženja ranije istaknutih problema nedostatka društvenih i drugih sadržaja i usluga. Odnosno, prikazuje se važnost koju rad lokalnih udruga i društava ima za ovaj aspekt kvalitete života u ruralnim područjima.

Unatoč dominantno iskazanom nezadovoljstvu dostupnim sadržajima i uslugama u ruralnim područjima, veći dio sugovornika opisuje lokalno organizirana događanja i sadržaje na pozitivan način. Ti sadržaji predstavljaju alternativu i pružaju nešto što njima kao ruralnim stanovnicima, a pogotovo mladima, uvelike nedostaje. Takva događanja većinom organiziraju lokalni KUD-ovi kao i razne udruge i društva koja djeluju na području općine, najčešće kroz suradnju s lokalnom samoupravom. Koliko god da su ti događaji i sadržaji rijetki, sugovornici o njima govore kao o vrlo pozitivnim primjerima koji privlače i širu publiku, a ne samo mještane njihovog ruralnog naselja ili općine. Međutim, sugovornici navode kako takvih događanja, bez obzira na njihovu kvalitetu i generalno zadovoljstvo ljudi njima, u ruralnim područjima ima malo te se nedovoljno često održavaju.

Pozitivni primjeri aktivnosti koje organiziraju lokalni KUD-ovi u velikoj su mjeri vezani za kulturnu baštinu prikazanu kroz folklorne nastupe, tradicionalne narodne nošnje i glazbene koncerte.

Recimo s obzirom da je ruralna sredina, selo, jel, velika smo općina, ali općenito nedostaje nekakvih društvenih događanja u cijeloj općini je najveći događaj [lokalni dvodnevni kulturno-umjetnički događaj] koju kulturno-umjetnička udruga radi i to je ujedno, nije za dan općine, ali je blizu, pa se to nekako spoji i onda bude nekakav koncert i slično, dođu ljudi iz drugih gradova i općina, ali osim toga baš i nema nikakvih događanja. (SLA, VP01, Ž, mlađa dob)

Da sad smo imali prošli četvrtak, petak, subotu i nedjelju, dani općine su bili i bili su KUD-ovi iz Like, iz Vojnića, naš KUD iz [mjesto stanovanja], bilo je više KUD-ova i nastupa i tako i

onda bude seoska olimpijada, trčanje u vrećama, jaje na žlici i ono starinsko iz 90-ih. I preko ljeta non-stop su ti pravoslavni, kao što su kod nas prošćenja, prošćenja, obilježavala tih blagdana, uvijek bude živa muzika i za djecu bude OK. Napuhanci, vrtuljci. (LBK, KA02, Ž, mlađa dob)

U samoj organizaciji tih sadržaja često se ostvaruje suradnja lokalnih KUD-ova i drugih udruženja s lokalnom samoupravom. O važnosti dobrog odnosa lokalnih udruga civilnog društva s lokalnom samoupravom za pružanje sadržaja i adresiranje jednog od često istaknutih nedostataka života u ruralnim područjima piše se u temi *Ruralni način života* gdje se ističu iskustva i doživljaji sugovornika s tim lokalnim akterima.

Zaključno, u dostupnosti sadržaja i usluga u ruralnim područjima, kao i ranije prikazanim iskustvima sa zdravstvenim uslugama i javnim prijevozom, vidljiva je isprepletenost infrastrukturnih problema s kojim se susreće ruralno stanovništvo. Slaba dostupnost različitih sadržaja, pogotovo za djecu, mlade i žene, prepoznata je i u ranijim istraživanjima (Bokan, 2021:133; Grgić i sur., 2010; Klempić Bogadi i sur., 2015; 2016) te je istaknut i nedostatak i smanjivanje dostupnih usluga u ruralnim područjima. Problemi i nedostaci javnog prijevoza dodatno potenciraju nezadovoljstvo i nejednakosti koje ograničen pristup sadržajima i uslugama stvara. Ovakvo stanje i trendovi koje sugovornici opisuju vodi tome da se ruralna naselja još više, u nekim slučajevima čak i neraskidivo, povezuju s obližnjim gradskim središtima u kojima su te usluge i sadržaji prisutni.

7.2.4. Prilike za zaposlenje u ruralnim područjima

U ovoj se podtemi ističu iskazi sugovornika o dominantno negativno percipiranom pokazatelju kvalitete života – prilikama za zaposlenje u ruralnim područjima. Iskustva o problemima za pronalazak zaposlenja sugovornici su većinom davali odgovorima na pitanje 14. *Kako ste zadovoljni s prilikama za zaposlenje u ovom mjestu i u kojoj vrsti zanimanja? Postoje li prilike da se u ovom kraju otvori nešto svoje?*. Dodatne odgovore o ovoj podtemi sugovornici daju na pitanja o poljoprivrednim (pitanje 15) i turističkim potencijalima (pitanje 16) te na pitanja o nedostacima života u ruralnim naseljima (pitanje 3) i posebnim izazovima za mlade (pitanje u sekciji protokola *Samo za mlade*). Glavni aspekt ove pod teme fokusiran je na većinski iskazano nezadovoljstvo prilikama za zaposlenje u ruralnim područjima. U drugom aspektu iskazani su i specifični podaspekti nezadovoljstva prilikama za zaposlenje proizašli iz uvida sugovornika o

posebno nepovoljnom položaju visokoobrazovanih ruralnih stanovnika i žena. Konačno, treći aspekt ove podteme tiče se zadovoljstva prilikama za zaposlenje u kojoj se ističe važnost gradova za pružanje zaposlenja ruralnim stanovnicima, pri čemu su posebno vidljive regionalne i razvojne razlike.

Nezadovoljstvo prilikama za zaposlenje

U ovom se odjeljku navode ključni problemi za koje sugovornici smatraju da su doveli do trenutnog nepovoljnog stanja u kontekstu prilika za zaposlenje u ruralnim područjima. Većina sugovornika svih dobnih skupina i iz svih regija Hrvatske iskazuje opće nezadovoljstvo prilikama za zaposlenje u ruralnim područjima čak i kada su stekli obrazovanje i završili dodatne edukacije.

Znači bez obzira usluga, roba, ono, što god, smatram da općenito, ovoga, zaposlenje, tu je jako teško se zaposliti. (SJV, KZ01, Ž, mlađa dob)

Pa, znači voljela bih da ovdje ima više mogućnosti, što se tiče posla. Npr. evo imam školu, imam puno tečajeva završeno, ne možeš posla nać. Traže ti vozačku dozvolu, znači imam i vozačku dozvolu, onda opet nešto nađu. Nemaš dovoljno radnog iskustva. A ko ima dovoljno radnog iskustva, ili je prestar ili, tak da. Pušiona, kak se kaže (smijeh) (SLA, OB01, Ž, mlađa dob)

Nadalje, kao dodatni razlog za slabe mogućnosti zapošljavanja u ruralnim područjima ističu zatvaranje industrijskih, ali i poljoprivrednih pogona koji su zapošljavali velik broj stanovnika iz njihovih i obližnjih ruralnih naselja. Iako eksplicitno ne specificiraju vremensko razdoblje, sugovornici govore kako je do zatvaranja tih velikih proizvodnih pogona, koji su omogućavali aktivan radni život ruralnom stanovništvu, došlo pogotovo nakon Domovinskog rata te u ranim 2000-tim godinama. Problem kojeg sugovornici vide danas je da većih pomaka u pogledu ponovnog otvaranja radnih mjesta, bilo u poljoprivredi bilo u industriji ili u nekoj trećoj grani, baš i nema.

Znači prije rata, 90-e godine, mi smo u selu imali četiri trgovine, jedna, dvije, tri gostione. Smo imali i Lager pića još bio. Danas je jedna gostiona i to jedva preživljavaju i jedna trgovina isto. Uglavnom, ko imaju aute, idu u trgovačke centre. (SLA, OB03, M, srednja dob)

Htio sam reći znači jednostavno, ti ne možeš znači ništa, tisuću ljudi je bilo zaposleno, tri i po tisuća ljudi je imao [ime naselja] i okolina, da te ne lažem, znači deset kafana, tri tvornice, 9-

10 trgovina, šumarija, u prijevodu nema šta nije bilo. Mislim nije to život od prošlih vremena, i sada jednostavno dođeš na ovo, ja sam došao tu iz Srbije 2003. Tad i sad je neusporedivo. (DAL, ZA02, M, srednja dob)

U iskazima sugovornici govore o nekim dodatnim razlozima koji negativno utječu na prilike za zaposlenje u ruralnim područjima. Primjerice, neki ističu da za pronalazak posla u ruralnim naseljima moraš imati „člansku iskaznicu“ te upućuju na političku podobnost kao presudan faktor u zapošljavanju u ruralnim područjima. Primjerice, stranački se ljudi zapošljavaju na rukovodeće pozicije što dodatno ograničava mogućnosti za „nestranačke“ osobe u ruralnim područjima. Uz to, neki sugovornici općenito sumnjaju u transparentnost i objektivnost procesa zapošljavanja u ruralnim područjima. Takvo stanje sugovornicima predstavlja veliko razočarenje i osjećaj nemoći te smatraju da su im opcije za zaposlenje dodatno ograničene.

Nikakve, Nacionalni park i tu moraš biti podoban da bi ušao. Sad je HDZ, prije je bio SDP, i tako. Kako se koja stranka mijenja, tako se ljudi zapošljavaju. Evo sad domaći jako teško, sad su na parku nešto primali, a to je sve HDZ svoje zagurao. (IPR, PG05, M, starija dob)

U mjestu nikakve. U mjestu nikakve. Jedino ako si član HDZ-a ili ove druge stranke [ime manje stranke] [...], a moraš biti u nekoj stranci, moraš pripadati nekome, jel... da bi dobio nekakav posao dobio. (SLA, OB02, M, srednja dob)

Prilike za zaposlenje sugovornicima jedan su od važnijih objektivnih pokazatelja kvalitete života. Ujedno su prepoznate kao velik nedostatak života u ruralnim područjima u domaćim (Grgić i sur., 2010; Klempić Bogadi, 2016; Žutinić i sur., 2010), ali i međunarodnim istraživanjima (Rye, 2006; Shucksmith i sur., 2009; Wuthnow, 2018). Iskustva sugovornika o prilikama za zaposlenje u ruralnim područjima mogu se svesti i opisati kao generalno nezadovoljstvo tim objektivnim pokazateljem kvalitete života što odgovara navedenim istraživanjima. Razni problemi poput depopulacije, deagrarizacije, ratnih razaranja, gašenja lokalnih industrijskih i poljoprivrednih pogona samo su neki čimbenici i procesi koji su negativno utjecali na dostupnost poslova u hrvatskim ruralnim područjima. O tome svjedoče i recentni podaci o zaposlenima u poljoprivredi, kao i ranije spomenuta istraživanja, koji govore kako se poljoprivredna zanimanja sve više napuštaju (4,5% zaposlenih u poljoprivredi u 2011. godini, DZS, 2012; 3,46% zaposlenih u poljoprivredi u 2021. godini, DZS, 2022). S obzirom na trendove u poljoprivrednim zanimanjima, ali i na temelju spomenutih istraživanja, prilike za zaposlenje u hrvatskim ruralnim područjima i dalje su niske čemu svjedoče mnogi iskazi sugovornika u ovom istraživanju. Načini na koje neki sugovornici smatraju da se taj problem

može nadići jest upravo „uzimanjem stvari u svoje ruke“ i pokretanjem vlastitog posla o čemu se detaljnije piše u temama *Ruralni način života* i *Promjene u životu i radu u ruralnim područjima*.

Zaposlenje visokoobrazovanih

Osim općeg nezadovoljstva prilikama za zaposlenje, u intervjuima se iskazao i specifičan problem vezan za visokoobrazovane ruralne stanovnike i njihove posebno nepovoljne pozicije za pronalazak zaposlenja u ruralnim područjima. Visokoobrazovani sugovornici ističu kako ionako limitirana ponuda poslova u ruralnim područjima, unatoč ili baš zbog završenog visokog obrazovanja, postaje dodatno ograničena. S obzirom da poslova u ruralnim područjima generalno nema napretek, oni poslovi koji jesu dostupni većinom pripadaju primarnoj djelatnosti poput onih u šumariji, drvnoj industriji ili ugostiteljstvu te nemaju veću potrebu za visokoobrazovanim kadrom.

Međutim, sugovornici navode kako problem zapošljavanja visokoobrazovanog kadra nije uvijek povezan s nepostojanjem odgovarajućih radnih mjesta te su njihovi odgovori povezani s prethodno navedenim sumnjama sugovornika u transparentnost procesa zapošljavanja u ruralnim područjima. Primjerice, sugovornica koja se školovala kako bi mogla raditi u izrazito deficitarnom području nije bila u mogućnosti pronaći posao čak ni na razini županije. Zbog te situacije, bila je primorana pokrenuti vlastiti posao i kreirati šansu za sebe kako bi mogla iskoristiti stečeno obrazovanje. Druga sugovornica istaknula je i ranije spomenut problem s korupcijom i zapošljavanjem preko veze koji u slučaju visokoobrazovanih ljudi u ruralnim područjima predstavlja još veći problem zbog ograničenosti poslova i radnih mjesta koja ih zapošljavaju.

Za nekog tko završi ne znam neki fakultet tu baš posla, ja, evo neću reć da ne znam kakvog može bit ali jako slabo, jako slabo. Znači ja, evo ja osobno možemo reći da sam studirala je jedno od najdeficitarnijih zanimanja trenutno u Hrvatskoj. Ja ne da ne mogu tu naći posao, znači ja ga sam jedva našla na području svoje županije, a bila sam stipendist županije, znači morala sam području županije i sad sam se odlučila otvoriti samostalno. Mnogi su mi rekli kak, kao premlada si, ali ja jednostavno, gdje da se zaposlim znači ili ću si sama napraviti tu priliku ili, ili ću jednostavno, ne znam ono, ne radit. (SLA, BB02, Ž, mlađa dob)

Pa neke stvari se mogu promijeniti. Ima nas dosta koji smo završili fakultete pa ne možemo dobiti posao i, a isto neke stvari idu preko veze, ipak i dalje je to tako aktualno. (LBK, KA02, Ž, mlađa dob)

Ovakvi rezultati prepoznati su i u prethodnim istraživanjima koji govore upravo o specifičnom problemu visokoobrazovanih općenito, a pogotovo u ruralnim područjima, koji govore kako je „porazno da zaposlenje teško pronalaze visokoobrazovani, da su oni spremni raditi i niže kvalificirane poslove, te da nerijetko napuštaju Hrvatsku ili su spremni to učiniti ako im se ukaže prilika (Relja i dr. 2015)“ (Klepač, 2021:115). Problem slabih mogućnosti za zapošljavanje u ruralnim područjima visokoobrazovane sugovornike dodatno „tjera“ prema gradskim središtima i, posljedično, napuštanju ruralnih područja.

Zaposlenje žena

U ovom se odjeljku prikazuju uvidi sugovornika o prilikama za zaposlenje žena u ruralnim naseljima, odnosno o specifičnim problemima s kojima se suočavaju. Slično kao i za visokoobrazovane, ograničenost ponude poslova u ruralnim područjima problem je s kojim se posebno suočavaju žene. Sugovornice ističu kako većina dostupne ponude poslova u ruralnim područjima spada u specifične gospodarske grane koje većinom, ili isključivo, zapošljavaju muškarce. Primjerice, sugovornici i sugovornice navode kako su poljoprivreda, šumarstva i drvoprerađivačka industrija u regijama *Lika, Banija i Kordun* te *Slavonija* ili ribarstvo u regijama *Dalmacija* te *Istra i Primorje* najčešće ekonomske grane koje nude radna mjesta u ruralnim područjima.

S: Jedino u birtiji lokalnoj. To je...

I: Ima li nekakva industrija, možda da radi, nekakva drvna industrija?

S: Imamo pilanu, ali to ono većinom muški rade.

I: A ti kao žena, 0 bodova, samo birtija i to je to?

S: To je to. (LBK, KA01, Ž, mlađa dob)

Trenutno je isto razvijena je dosta poljoprivreda i ribarstvo gdje su tu recimo muškarci naravno, tu su grane koje su isključivo muške, ali što se ovih drugih stvari tiče, mislim da je to podjednako. Jedino možda u tim nekim gospodarskim djelatnostima, tim poslovima je vidljivo da su više muškarci, da su tu, aktivni, da nema tu žena i ako negdje i ima, ali većina su muškarci. (IPR, IS01, M, mlađa dob)

S: Pa većina stanovništva i to muška populacija radi u šumariji i na pilanama, ali je malo problematično što se tiče ženske populacije za zapošljavanje, jer ne postoji nekakva tvornica ili neki veći obrt gdje se može zaposliti više žena, baš u samom mjestu, mogu u županiji. On je bio isto prije rata, oni su proizvodili namještaj i u [manjem obližnjem gradu] i u [mjestu prebivališta]. Ali to isto sad ne radi. Postoje drvene konstrukcije na istom mjestu ali puno manje zaposlenika ima i većinom su ja mislim isto muška populacija.

I: Žene ili ne rade ili idu raditi u [obližnji veći grad] ili?

S: Na sezonu i slično. Ništa dugoročno. (SLA, VP01, Ž, mlađa dob)

Drugi problem koji navode sugovornice primoranost je žena na prekarna zaposlenja. Zbog slabih i dodatno ograničenih prilika za zaposlenje naspram muškaraca, ženama se kao privremeno rješenje nameće sezonski rad. Dugoročno gledajući, takav oblik zaposlenja nije pouzdan niti stabilan, što samo dodatno jača nepovoljnu poziciju u kojoj se nalaze ruralne žene kada se govori o mogućnostima zapošljavanja.

Ženama je dosta nepovoljnije ovdje, bar kada je riječ o zaposlenju. A mislim da je to bez obzira na generaciju žena, s tim da se mlađe uvijek snađu pa možda idu na sezone, pa to malo duže traje, nije baš cijela godina. Ali jednako je nažalost. (SLA, VP01, Ž, mlađa dob)

U suštini, kao i u većini prethodnih istraživanja o kvaliteti života u ruralnim područjima, niske mogućnosti za zaposlenje ostaju jedan od ključnih nedostataka i problema s kojima se ta područja suočavaju. Nadalje, statistički podaci, kao i iskazi sugovornika i sugovornica o prilikama za zaposlenje u ruralnim područjima ukazuju na posebno nepovoljnu situaciju za žene. Dostupni poslovi i industrije u ruralnim područjima generalno manje zapošljavaju žene čemu odgovaraju i statistički podaci na nacionalnoj razini. „Tako među zaposlenima u pravnim osobama u 2018. godini za djelatnosti poljoprivrede, šumarstva i ribarstva žena ima svega 27,5 posto, odnosno 28,4 posto 2019. godine (naspram 71,6 posto muškaraca)“ (Bokan, 2021:91).

Zadovoljstvo prilikama za zaposlenje

Kao što je istaknuto u prethodnom odjeljku, prilike za zaposlenje u ruralnim područjima, kao izrazito važan objektivni pokazatelj kvalitete života, slabe su ili nepostojeće. S obzirom na takvo stanje, sugovornici su primorani okrenuti se većim ili manjim urbanim središtima kako bi pronašli zaposlenje. Prilike za zaposlenje variraju ovisno o regionalnoj pripadnosti, odnosno ukoliko se ruralno naselje nalazi u blizini nekog urbanog središta, pogotovo ako je u pitanju

veći grad. Tada prilike za zaposlenje predstavljaju puno manji problem nego što je to slučaj za sugovornike iz udaljenijih naselja. Tako je manji dio sugovornika koji većinom dolaze iz regije *Zagrebačka županija* zadovoljan prilikama za zaposlenje jer u obližnjim gradovima poslova ima dovoljno. Sugovornicima iz te regije zbog prostorno-geografske blizine Zagreba, kao najvećeg urbanog središta u Hrvatskoj čiji utjecaj seže daleko van granica samog grada, dostupno je više prilika za zaposlenje nego što je to slučaj u drugim regijama i ruralnim područjima Hrvatske.

Što se tiče okolnog dijela primjerice [manji obližnji grad] je prvi grad dole na udaljenosti od 12km. Prilike za zaposlenje ima dovoljno, a na kraju krajeva mi smo dosta blizu obilaznice Zagrebačke, imamo do [industrijske zone u drugom obližnjem mjestu] nekakvih 8km tako ni Zagreb nije preko svijeta na nekakvih 25km smo već u industrijskoj zoni, odnosno na Žitnjaku. (ZŽU, ZŽ01, M, mlađa dob)

Drugi dio sugovornika koji iskazuje zadovoljstvo ponudom poslova dolazi iz turistički snažnih i razvijenih regija *Istra i Primorje i Dalmacija*. Sugovornici iz tih područja posebno ističu važnost turizma koji, prema nekima, svima omogućuje posao i mogućnost zaposlenja.

U vidu bavljenja turizmom tu svi imaju posao, ali u vidu drugih ovih nekih gospodarskih grana to ne za sve... tu ili [manji obližnji grad] ili [veći obližnji grad]. Većina ljudi radi u [većem obližnjem gradu] ili ta neka okolna mjesta. (IPR; IS01, M, mlađa dob)

Uz turizam, neki sugovornici su istaknuli važnost prisutnosti različitih industrija na području njihovih općina. Industrije koje imaju svoje pogone, prema iskazima sugovornika, vrlo često zapošljavaju upravo stanovništvo iz lokalnih ruralnih naselja.

Da, mislim sad ako ovako govorimo teoretski o ovom kraju, znači posla ono ima u turizmu, posla ima u industriji. I mislim u principu ko, ko želi raditi nađe posao. (IPR, IS05, Ž, srednja dob)

Prilika ima ako želite raditi, na primjer, u tvornici. Ali nema nešto ako su uredski poslovi to već popunjeno i ko je tu upao vjerojatno neće otići do daljnjega. Tvornice i bauštela i ovo, ono za to uvijek ima posla. (DAL, ŠK01, M, mlađa dob)

Iako je dio sugovornika zadovoljan prilikama za zaposlenje u situacijama kada takvih prilika ima ili su lako dostupne u ruralnim područjima ili obližnjim gradskim središtima, izbor se ipak pokazuje kao ograničen i često je vezan za jedinu tvrtku i/ili granu industrije na području općine sugovornika. Unatoč pozitivnim primjerima i zadovoljstvom prilikama za zaposlenje kod nekih

sugovornika, prometna povezanost i infrastruktura i u ovom aspektu kvalitete života igraju važnu ulogu. Ruralni stanovnici primorani su na neki način doći do obližnjih gradova kako bi mogli pronaći posao. Takva situacija govori o važnosti prepoznavanja regionalnih i socio-ekonomskih nejednakosti i specifičnosti različitih ruralnih područja. Regionalne razlike u ponudi poslova u ruralnim naseljima, ali i obližnjim urbanim središtima također su očite. Razlike u općoj zaposlenosti prepoznaju i statistički dokumenti koji ukazuju kako su sve županije koje spadaju u definirane regije *Lika, Banija i Kordun* te *Slavonija*, ispod prosjeka Hrvatske po udjelu zaposlenih u radnom kontingentu (ispod 55%), odnosno, županije u tim regijama isto tako iskazuju stope nezaposlenosti iznad prosjeka Hrvatske (Račić, 2021:20-22). Ovakvi podaci, kao i rezultati ove disertacije, upućuju na prisutnost važnih regionalnih razlika i snage koju obližnja urbana središta mogu imati, ili čak i imaju, u pružanju prilika za zaposlenje ruralnom stanovništvu i poboljšanju njihove kvalitete života.

7.2.5. Stanovanje u ruralnim područjima

Podtema stanovanja u ruralnim područjima specifična je, za razliku od prethodno istaknutih objektivnih pokazatelja kvalitete života, jer su njome sugovornici većinom bili zadovoljni. Podtema je istražena većinom kroz odgovore na pitanje 9. *Koliko ste zadovoljni uvjetima u kojima stanujete: kvalitetom svoje kuće, veličinom, lokacijom?* te kroz uvodna pitanja o zadovoljstvu životom općenito (pitanje 1) i pitanje o prednostima života u ruralnim naseljima (pitanje 2). Prvi i glavni istaknuti aspekt ove pod teme jesu iskazi većine sugovornika koji govore o prednostima i zadovoljstvu stanovanjem u ruralnim područjima. Drugi aspekt vezan je za nezadovoljstvo manjeg dijela sugovornika koje se ticalo potrebnih ulaganja i renovacije njihovih stambenih objekata. Konačno, treći aspekt fokusiran je na vrlo specifičan regionalni kontekst sugovornika iz Sisačko-moslavačke županije i utjecaja razornih potresa iz 2020. godine.

Zadovoljstvo stanovanjem u ruralnim područjima

U ovom se odjeljku prikazuju iskazi sugovornika koji govore o glavnim razlozima za zadovoljstvo stanovanjem u ruralnim područjima. Stanovanje i stambeno pitanje za velik broj sugovornika u istraživanju ne predstavlja problem. Tako većina pozitivno opisuje svoje stambeno pitanje, a kao razloge navode to što su rijetko u podstanarstvu, često su vlasnici kuće

ili žive u obiteljskoj kući. Vlastite obiteljske kuće sugovornici opisuju kao dovoljno velike, pa čak i prevelike, prostrane, te koje nerijetko imaju okućnicu i vrt uz stambeni objekt. Jedan od razloga zašto kuće u kojima žive smatraju prevelikima jest iseljavanje mlađih članova kućanstva, odnosno sve su rjeđa tradicionalna višegeneracijska kućanstva u ruralnim naseljima. Bez obzira na to, zadovoljstvo ovim aspektom je prisutno.

Solidno i previše. Prije bila mala, a sada je prevelika. Dok su djeca bila mala bila je mala, a sada je prevelika. (IPR, PG05, M, starija dob)

Čak po mojim kriterijima malo prevelika kuća, imamo veliku okućnicu, pa to sad previše malo, ali i sviđa mi mjesto. (ZŽU, ZŽ04, Ž, mlađa dob)

Drugi aspekt zadovoljstva stambenom situacijom u ruralnim naseljima proizlazi iz cijena zemljišta i nekretnina koje su značajno niže od cijena u gradovima u Hrvatskoj. Taj cjenovni aspekt valja imati na umu s obzirom da pruža velik potencijal mlađim generacijama za rješavanje stambenog pitanja uz manje financijsko opterećenje nego što je slučaj u gradovima.

Mislim da sam jako zadovoljan, jer je kuća novogradnja. To je kuća mojih roditelja. S obzirom da je tata pomorac, onda je to sve ovaj, nismo u zaduženjima. Sve ono, čist račun. Tako da praktički kao kućanstvo nismo nešto opterećeni, pa onda time ni ja. Kuća je vrlo prostrana, imamo okućnice sasvim dovoljno za uzgoj. (IPR, PG01, M, mlađa dob)

Pa, mi smo ovu kuću kupili prije osam godina, i ne znam adaptiramo je još uvijek, ne znam, ali zadovoljna sam ovoga, imamo dovoljno mjesta, vodu smo odmah uveli, zadovoljna sam ono. S obzirom da smo mi smo ovu nekretninu kupili za, nekome je smiješno, za 9 tisuća eura, mislim kod nas su nekretnine ispod svake cijene, dobro je. Ovo je bila starija kuća i puno smo mi to. Ovoga, ali smiješno je, mislim ono, kad pogledaš neke druge regije da za 9 tisuća eura ne možeš kupiti ono, komad zemlje ono. (SLA, OB04, Ž, mlađa dob)

Sugovornici u ovom istraživanju nisu imali problema s prostorom i veličinom svojih kuća i okućnica što je u skladu s istraživanjima kvalitete života i stanovanja u hrvatskim ruralnim područjima (Berc i sur., 2004, Klempić Bogadi i sur., 2016). Drugi aspekt zadovoljstva proizlazi iz cijene nekretnina u ruralnim područjima koje su niže u ruralnim područjima, a pogotovo u kontinentalnoj Hrvatskoj, što odgovara medijskim napisima (Sućec, 2019) i službenim razvojnim i strateškim dokumentima (*Pregled tržišta nekretnina Republike Hrvatske 2021.*). „Cijene od 101 do 1.000 kuna po m² postižu se u 119 JLS-ova i tu se najvećim dijelom

radi o jedinicama smještenim u ruralnim predjelima kontinentalnog dijela zemlje“ (Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2021:79).

Problemi sa stanovanjem u ruralnim područjima

U ovom odjeljku ističu se iskustva manjeg broja sugovornika koji su nezadovoljni stanovanjem, odnosno prikazuju se problemi s kojima se susreću vezano za stanovanje u ruralnim područjima. Nastavno na općenito zadovoljstvo sa stanovanjem u hrvatskim ruralnim područjima, bez obzira na riješeno stambeno pitanje i povoljnu cijenu nekretnina, ipak su prisutni neki problemi i nezadovoljstva sa stanovanjem u iskustvima sugovornika u ovom istraživanju.

Problemi sa stanovanjem i stambenom situacijom u ruralnim područjima primarno se svode na potrebna ulaganja i renovacije kuća. Neki sugovornici ističu infrastrukturne probleme izgrađenih kuća poput neprovedenih priključaka i instalacija za osnovne energente (voda, struja ili plin). Glavni razlozi za ta nužna ulaganja i obnavljanje proizlaze dijelom iz starosti kuća, iz nedostatka ulaganja i obnavljanja kroz vrijeme te iz ratnih razaranja.

S: Pa moja obitelj i ja, mi skromno živimo, moji roditelji ne rade, izgradili su onako kako su mogli, ali da ima nedostataka, sad kad je prošlo 13 godina od kako su je izgradili vide se nedostaci. Recimo ja gore nemam još kupaonicu dok u staroj kući postoji mala kupaonica.

I: Imate li još neke problem sa kućom?

S: Pa ima, ima. Krov je recimo užasan, uopće nema nikakvu izolaciju, samo letva i crijep, nema ter papir, pa daska, i ono sve što treba, i na kući bi sada trebala ići betonska deka nego je podaskano, tako da bi moglo se... Tu trebalo biti, da budem realan, oko 10 000 eura, možda malo i jače da bi se to odradilo, i nemam kupaonicu, i nemam vodu u kući, ja nemam jer nemam unešenu vodu još u kući. (SLA, OB02, M, srednja dob)

Pa mislim dobro je, jedino sad malo da je, moralo bi se već malo obnoviti, dosta je prošlo godina, kuća napravita 1972. godine, i tak, ima malo posla oko tog, pa nisam zadovoljan, zadovoljan sam samo eto, moglo bi biti bolje. (SLA, BP02, M, srednja dob)

Jedan sugovornik iz regije *Slavonija* istaknuo je kako još uvijek postoje oštećenja iz rata koje nije uspio obnoviti. Iako je u ovoj disertaciji to iskustvo samo jednog sugovornika čija je kuća pretrpjela oštećenja u Domovinskom ratu, vrlo vjerojatno se ne radi o izoliranom slučaju, pogotovo u regiji *Slavonija*.

Dvi po sto milimetara sam dobio u kuću. Jel, mi smo naprijed imali tri sobe. I udarilo je ovako, u skaline, odnosno u ćošak kuće. Pa je udarilo ovamo u treger. Vidiš gdje je ona sijalica, tu je, e to. (SLA, BP05, M, starija dob)

Iako ovim istraživanjem nije obuhvaćen veći broj sugovornika čije su kuće i nekretnine stradale u Domovinskom ratu, činjenica da i danas postoje ožiljci i efekti ratnih razaranja potvrđuju predviđanje Dušice Seferagić iz 1992. godine. Seferagić je u zaključku svog rada o kvaliteti stanovanja istaknula upravo kako će ratna razaranja i migracije iz ratom pogođenih područja imati posebno negativan utjecaj na stambeno stanje u hrvatskim ruralnim područjima te da će trebati dugogodišnja obnova koja će adresirati taj problem (Seferagić, 1992:199). Osim stambenog problema, predviđanje problema nezaposlenosti kao jednog od ključnih za ruralna područja, uz stambeno pitanje (Seferagić, 1992:199), dijelom se vidi i u rezultatima ove disertacije gdje se vrlo često ističe slaba mogućnost pronalaska zaposlenja. Stoga je zanimljivo promatrati ove rezultate i iskustva sugovornika s ranijim istraživanjima u kojima su se predviđali izazovi za oporavak i razvoj ruralnih područja o čemu se piše više u *Diskusiji*. Nadalje, kako sugovornici ukazuju da problemi sa stanovanjem dobrim dijelom proizlaze iz starosti nekretnina i potrebe za ulaganjem, ranije spomenuti strateški dokument *Pregled tržišta nekretnina Republike Hrvatske 2021.* dijelom i potvrđuje iskustva sugovornika. Primjerice, u županijama koje spadaju u regije *Lika, Banija i Kordun* te *Slavonija*, medijalna starost obiteljskih kuća, a pogotovo stanova, značajno je viša nego u drugim hrvatskim regijama (Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2021:52, 76). Tako su i regionalne razlike u cijeni nekretnina problem nekim sugovornicima. U ruralnim područjima turistički razvijenih regija (*Dalmacija* te *Istra i Primorje*) cijena nekretnina i zemljišta nije toliko povoljna kao u drugim ruralnim područjima zbog velike potražnje za izgradnjom turističkih kapaciteta. Sugovornici iz tih regija prepoznaju to kao specifičan problem koji vide za budućnost njihovih naselja i ruralnih područja o čemu se detaljnije piše u temi *Promjene u životu i radu u ruralnim područjima* i u diskusijskom dijelu disertacije. Iako je u pitanju iskustvo manjine sugovornika u disertaciji, statistički podaci dodatno osnažuju te iskaze i ukazuju na postojeće stambeno stanje i potencijalne probleme s kojima se susreću. Iako je sama cijena kuća i zemljišta niža u ruralnim predjelima kontinentalne Hrvatske nego u urbanim i obalnim predjelima, i dalje je prisutan problem potrebnih financijskih ulaganja i renovacija tih nekretnina. Taj problem nužno je spomenuti, čak i ako je većina sugovornika općenito gledano zadovoljna tim aspektom kvalitete života, kako bi se stekla preciznija slika o kvaliteti i zadovoljstvu nekretnina u kojima živi ruralno stanovništvo.

Potresom pogođena Sisačko-moslavačka županija

Velika iznimka vezano za stanovanje kao objektivan pokazatelj kvalitete života iskustva su sugovornika iz regije *Lika, Banija i Kordun*, odnosno iz Sisačko-moslavačke županije o kojima je riječ u ovom odjeljku. Zbog posljedica razornog potresa krajem 2020. godine, mnoge kuće su nastradale u potpunosti, postojeća infrastruktura je pogoršana, a mnogi ljudi još uvijek žive u kontejnerima, oštećenim ili tuđim kućama. Primjerice, jedna umirovljena sugovornica starije dobi primorana je ostati živjeti u kući koja je proglašena nesigurnom za život, dok jedan sugovornik srednje dobi živi u kući koju je posudio od susjeda koji ne živi u Hrvatskoj jer je nešto manje nastradala od kuće njegove obitelji.

Tražila sam da dođem kući i kad je ova vrata otvorio i gore pogledao on kaže „ja vas ne smijem tu ostavit“. Što veli po tim rupama. Pa tu nema ništa. Znaš da ovo. Ovo su o otkinute daske, odnesene i nije to daleko otišlo. [...] Kad su išli, rekli su da uopće tu ne smijem stanovati, da mi to nije sigurno. (LBK, SM02, Ž, starija dob)

Da, da kuća nastradala. Zato nisam zadovoljan što se tiče države. Još ništa nisu poduzeli. (LBK, SM01, M, srednja dob)

Istaknuta iskustva sugovornika o stanovanju u Sisačko-moslavačkoj županiji nakon razornih potresa krajem 2020. godine (28. i 29. prosinca 2020.) govore o vrlo teškoj stambenoj i životnoj situaciji koja je proizašla nakon te prirodne katastrofe. Primarno se iz njihovih iskaza vidi kako je pomoć iz šire društveno-političke sfere koja bi im barem djelomično pomogla u oporavku spora. Iako su ovo samo iskustva nekolicine sugovornika iz ove specifične županije, s obzirom na sporost obnove i ranije istaknute nedostatke vezane za javni prijevoz, zdravstvene usluge i mogućnosti zaposlenja, položaj ljudi u ovoj županiji i u manje razvijenim ruralnim dijelovima Hrvatske posebno je nepovoljan i zabrinjavajući.

7.2.6. Prirodni okoliš kao objektivni aspekt života u ruralnim područjima

O podtemi prirodnog okoliša sugovornici su ukazivali su na njima ključne aspekte koje im prirodni okoliš nudi a koji su dijelom bili objektivne, a dijelom subjektivne prirode. Većina iskaza o podtemi prirodnog okoliša u ruralnim područjima dolazi iz odgovora na tri uvodna pitanja o općenitom zadovoljstvu životom (pitanje 1), prednostima (pitanje 2) i nedostacima

života u ruralnom naselju (pitanje 3), pitanjem 10. *Sada ću vas pitati možda malo čudno pitanje - a što za vas znači dom, što je po vama potrebno za to da se osjećate da ste doma?*, pitanjem 19. *Koliko ste zadovoljni kvalitetom prirode, prirodnog okoliša (zraka, vode, tla) u vašem mjestu?* Te pitanjem 20. *Ima li nekih problema sa zagađenjem prirode u vašem mjestu i ako da, na koji način se to rješava?* S obzirom da se u ovoj prvoj temi prikazuju iskazi o objektivnim pokazateljima kvalitete života, iz ove će podteme biti analizirani odgovori sugovornika vezani za objektivne aspekte života u ruralnim područjima kao što su kvalitetan i dostupan prirodni okoliš te prednosti koje im prostranost životnog i prirodnog prostora pruža. Uz navedeno, istaknuta je prednost života u ruralnim naseljima, a geografska blizina urbanih središta koja omogućuje pristup svim potrebnim uslugama i sadržajima uz zadržavanje ključnih prednosti prirodnog okoliša i života u manjem naselju.

Zadovoljstvo prirodnim okolišem

Važan objektivni aspekt općenitog zadovoljstva životom u ruralnim područjima sugovornicima je prirodni okoliš. Vrlo često vlastita ruralna naselja opisuju riječima „mirno“, „tišina“, „opušteno“ i „manje stresno“ te pridaju veliku važnost upravo tim obilježjima života u ruralnim područjima o kojima je nešto više riječ u temi *Ruralni način života*. Na tragu spomenute važnosti osjećaja mira, tišine i opuštenosti, sugovornici ističu povezanost prirodnog okoliša s navedenim osjećajima. Zadovoljstvo prirodnim okolišem, njegovom čistoćom, dostupnošću i prostranošću sugovornicima igra važnu ulogu kada govore o prednostima te razlozima za zadovoljstvo životom u ruralnim područjima.

Pa ovako to je sad, što se tiče neke prirode, mira, ja tu jako volim bit, mi imamo kuću na jako lijepom mjestu, imamo šumu iznad kuće, znači to su meni nekak sve prednosti života tu zbog kojeg ja tu stvarno obožavam bit. (SLA, BB02, Ž, mlađa dob)

Posebno sam zadovoljna time što zapravo mogu svoje slobodno vrijeme, u poslijepodnevnim satima provoditi u vrtu, šumi, u šetnji prirodom i u mirnoći svoga kraja. (SJV, KZ02, Ž, srednja dob)

Jesam s ove strane što sam u privatnoj kući, što imam dvorište i imam tu jednu slobodu. (SJV, KZ03, Ž, starija dob)

U suštini, sugovornici su ovaj objektivni pokazatelj kvalitete života većinom pozitivno opisali te su zadovoljni prirodnim okolišem i mirom i tišinom koji im taj okoliš pruža. Drugim riječima,

sugovornici vrednuju prirodni okoliš i život u manjem naselju koji im donosi osjećaje mira i slobode te manji stres (kao subjektivne pokazatelje kvalitete života) kada govore o zadovoljstvu objektivnim aspektima života u ruralnim naseljima.

Blizina urbanih središta

Geografska blizina grada uz prednost života u manjem naselju sugovornicima predstavlja bitan razlog za zadovoljstvo životom u ruralnom području. Blizina gradova i urbanih središta koji im omogućuju prilike za zaposlenje te dostupnost različitih sadržaja i usluga, uz zadržavanje ranije spomenutih prednosti života u ruralnim naseljima.

Pa to je prednost što živimo na selu, a što nam je grad blizu. Možda vama u Zagrebu u gradu treba 45 minuta od jednog mjesta do drugog, od kuće do posla. A tako je i nama. Ali opet tu je i more, tu je priroda, tu je i ribolov, imate i svoj brod pa idete na more. (DAL, ŠK03, Ž, srednja dob)

Zadovoljna sam. Blizu je grada i eto nemam nekog nezadovoljstva u tom mjestu. Malo je i mirno. (SJV, KK01, Ž, mlađa dob)

Ukratko rečeno, u iskazima se posebno vidi važnost života u manjem mjestu uz zadržavanje prednosti koje blizina urbanog središta donosi. Odnosno, istaknute su mogućnosti nadilaženja urbano-ruralno jaza o kojima govori i Cifrić (2003) što su rezultati ovog istraživanja djelomično i potvrdili, a to je da zbog manjih geografskih udaljenosti između ruralnih i urbanih područja ne bi trebale biti toliko istaknute urbano-ruralne razlike o čemu će se više govoriti u diskusijskom dijelu disertacije.

7.2.7. Zaključno o temi Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja

Prva od tri pronađene teme, *Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja*, sastoji se od šest podtema.

Prva podtema kao objektivni pokazatelj kvalitete života tiče se iskustva sugovornika s *prometnom infrastrukturom* uz primarni fokus na zadovoljstvo i kvalitetu javnog prijevoza. Osvrćući se na javni prijevoz, sugovornici su većinom iskazivali nezadovoljstvo i probleme vezane za javni prijevoz kojeg su karakterizirali kao loš i nepouzdan te u nekim situacijama i nepostojeći. S druge strane, neki sugovornici su se takoreći pomirili i prilagodili te ne

percipiraju javni prijevoz kao značajan problem. Potkrijepili su to mišljenjem da više-manje svi u ruralnim područjima posjeduju osobne automobile te da je potreba ruralnog stanovništva za javnim prijevozom relativno niska. Međutim, neadekvatnost javnog prijevoza mladim sugovornicima predstavlja veću prepreku i problem jer mladima smanjuje mogućnost pristupa sadržajima i uslugama. Iako javni prijevoz sugovornici smatraju problemom kojeg mogu relativno lagano nadići, prisutna je ipak svijest kako to nije lako moguće svima, a pogotovo mladim sumještanima. Osim iskazanog nezadovoljstva i načina nadilaženja tih nedostataka, iz odgovora vidljive su i regionalne razlike pri čemu manji broj sugovornika iz regije *Zagrebačka županija* kao i iz turistički razvijenih regija *Dalmacija* te *Istra i Primorje* češće govore o zadovoljstvu javnim prijevozom. Postojanje tih regionalnih razlika prepoznato je i u državnim razvojnim strategijama, što se pogotovo vidi u *Strategiji prometnog razvoja od 2017. do 2030. godine* u kojoj se ističe kako su „najniža gustoća naseljenosti, kao i najveći pad broja stanovnika, vidljivi u ruralnim područjima i dijelu Republike Hrvatske sa slabom prometnom povezanošću, a to su Ličko-senjska, Primorsko-goranska, Bjelovarsko-bilogorska, Virovitičko-podravska i Požeško-slavonska županija te otoci i područja duž državne granice. Javni prijevoz u ovim dijelovima nije dobro organiziran i preskup je za većinu stanovnika, što ima za posljedicu daljnje propadanje i izoliranje ruralnih područja“ (NN 84/2017:49). Upravo radi toga, unatoč smanjenoj potrebi za javnim prijevozom i sve većim oslanjanjem na osobne automobile, važno je istaknuti kako se daljnje strategije ruralnog razvoja moraju prilagoditi regionalnim specifičnostima.

Druga podtema fokusirana je na *zdravstvenu infrastrukturu* u ruralnim područjima. Što se tiče zdravstvenog sustava, sugovornici ističu nepovoljno radno vrijeme liječnika obiteljske medicine (skraćen dnevni rad ili rad samo nekoliko dana u tjednu) te udaljenost od obiteljske i dentalne zaštite kao glavne nedostatke zdravstvenog sustava u ruralnim područjima. O dostupnosti ginekološke zaštite primarno su govorile mlađe sugovornice te su isticale velik problem udaljenosti ili nepostojanje ginekoloških ordinacija. Iako elementarni dio osnovne zdravstvene zaštite, sugovornice su govorile da ginekološke ordinacije nisu blizu ruralnih mjesta stanovanja, a i kada ih imaju u obližnjem gradskom središtu, to je jedina ginekološka ordinacija za vrlo široko geografsko područje. Sugovornici zadovoljni zdravstvenim sustavom su oni kojima je osnovna zdravstvena zaštita geografski blizu i dostupna, a razlog zadovoljstva je i to što mogu ostvariti bliski odnos s medicinskim djelatnicima. Drugim riječima, u onim slučajevima kada je osnovna zdravstvena zaštita dostupna sugovornicima, uglavnom su njome zadovoljni. Specifičan aspekt tog zadovoljstva nije bio predviđen protokolom i proizašao je iz

iskaza sugovornika koji su istaknuli mogućnost ostvarenja bliskog odnosa s medicinskim djelatnicima u njihovim lokalnim domovima zdravlja i ambulancama, što ostavlja dojam prisutne društvene kohezije između ruralnog stanovništva i zdravstvenog sustava na jednoj neformalnoj razini koja je specifična za ruralna područja.

Treća podtema govori o *dostupnosti sadržaja i usluga*, odnosno primarno o nezadovoljstvu dostupnim sadržajima i uslugama u ruralnim područjima. To nezadovoljstvo sugovornici vide pogotovo kada se govori o nedostatku sadržaja i usluga za djecu, mlade i žene. Često je u iskazima kao jedini oblik dostupnog društvenog sadržaja odlazak u lokalni kafić, dok drugih kulturnih i sličnih sadržaja ima izuzetno rijetko što stavlja mlade, a pogotovo žene u nepovoljan položaj. U većini iskaza dostupne sadržaje povremeno organiziraju lokalne udruge i društva. Aktivnosti i događaje tih udruga i društava sugovornici doživljavaju izrazito pozitivnima te se vidi i velika važnost i uloga koju im pridaju, što nije bilo predviđeno pitanjima u protokolu. U rezultatima se posebno važnim pokazala dostupnost usluge vrtića u ruralnim naseljima. Prema iskazima sugovornika vrtići su povoljniji te nemaju problema s upisom djece kakve vide da su prisutni u gradovima što opisuju kao veliku prednost ruralnih područja i potencijal za daljnji razvoj. Posebno zanimljiva bila su iskustva sugovornika o osnovnim školama. Iako su generalno zadovoljni dostupnošću osnovnih škola u vlastitim ruralnim naseljima, ukazali su na specifičan problem i nezadovoljstvo nastavničkim kadrom. Prema iskazima nekih sugovornika, nastavnici koji rade u školama u ruralnim područjima nisu uvijek zainteresirani za aktivan rad i podučavanje djece što za posljedicu vide u nepovoljnom položaju te djece kada odlaze u gradove na srednjoškolsko obrazovanje. Osim generalnog nezadovoljstva društvenom infrastrukturom, pozitivni primjeri koje sugovornici ističu vezani su za situacije kada su razne usluge (poput ljekarni, trgovina, škola i vrtića) dostupne na razini naselja ili općine, u obližnjim ruralnim naseljima ili gradskim središtima.

Četvrta podtema tiče se problema *prilika za zaposlenje u ruralnim područjima*. S jedne strane, sugovornici ponudu poslova u ruralnim područjima smatraju ograničenom. S druge strane bolju, a nekada i jedinu priliku za zaposlenje vežu za obližnje gradove, što je izraženije u iskazima sugovornika iz regija u kojima se nalaze velika regionalna i makroregionalna središta (Slika 1). Među sugovornicima iz ruralnih naselja oko velikih urbanih središta poput regija *Zagrebačka županija* (Grad Zagreb), *Istra i Primorje* (Rijeka) te *Dalmacija* (Split) problem prilika za zaposlenje nije toliko izražen kao među sugovornicima u drugim regijama ili mjestima udaljenijima od velikih urbanih središta. Dodatno, kada je ponuda poslova prisutna u ruralnim područjima, sugovornici većinom govore o poslovima u granama primarnih djelatnosti

poput poljoprivrede, šumarstva i vezanih industrija. Na to se veže drugi aspekt nedostatka prilika za zaposlenje kojeg većinom ističu sugovornice koje opisuju svoje mogućnosti zaposlenja kao još slabijima u usporedbi s muškim sumještanima. Glavne razloge za to vide u tome što postojeća mjesta zaposlenja u ruralnim područjima zapošljavaju većinom ili gotovo isključivo muškarce. Sličan problem vide i visokoobrazovani ruralni stanovnici koji u tradicionalno ruralnim zanimanjima ne nalaze zaposlenje. Odnosno, trenutna potreba za visokoobrazovanima u ruralnim područjima nije visoka te ih dovodi do iznimno nepovoljnog položaja jer su im ionako ograničene mogućnosti zaposlenja dodatno limitirane.

Peta podtema opisuje *stambeno pitanje i stanovanje u ruralnim područjima* kao jedan od rijetkih objektivnih pokazatelja kvalitete života koji sugovornici opisuju vrlo pozitivno. Većina sugovornika živi u kućama koje su u njihovom osobnom vlasništvu s dovoljno prostora u samom stambenom objektu, ali i u dvorištima. Sugovornici ističu stanovanje, odnosno lakše rješavanje stambenog pitanja kao pozitivan aspekt i svojevrsnu prednost i priliku za život u ruralnim naseljima. Niže cijene zemljišta i kuća te veći dostupni prostor za život pozitivno su percipirani aspekti života u ruralnim naseljima. Manji broj sugovornika, iz dijelova obalne Hrvatske gdje je turizam uzeo maha, govore o problemima porasta cijena zemljišta i smanjenju prostora oko stambenih prostora koji su im na raspolaganju. Drugi problem i nedostatak kojeg također ističe manji broj sugovornika veže se uz potrebna značajnija ulaganja u obnovu kuća u kojima žive, uglavnom zbog starosti nekretnina. U podtemi se također ističu iskazi sugovornika iz Sisačko-moslavačke županije koji imaju dijametralno suprotno iskustvo od većine sugovornika iz drugih područja u Hrvatskoj. Život u kontejnerima bez sanitarnog čvora, adekvatnog grijanja, nesanirana oštećenja od potresa na osobnim kućama i život u tuđim nekretninama samo su neki izrazito negativno percipirani stambeni aspekti života u ruralnim naseljima Sisačko-moslavačke županije.

Konačno, šesta podtema govori o zadovoljstvu prirodnim okolišem u ruralnim područjima. Kao što su i u podtemi stanovanja istaknuli važnost prirodnog okoliša i vrta, tako se i u ovoj podtemi ističe važnost čistog i dostupnog prirodnog okoliša kojeg sugovornici ističu kao glavnom prednošću života u ruralnim područjima te kojeg izrazito pozitivno doživljavaju. Nadalje, drugi aspekt ove podteme geografska je blizina urbanih središta koja omogućuje pristup uslugama, sadržajima i poslovima, a život u manjem i mirnijem ruralnom naselju u kojem imaju pristup čistom prirodnom okolišu kao izrazito važnom i pozitivno percipiranom objektivnom pokazatelju kvalitete života u ruralnim područjima.

7.3. Ruralni način života

Tema *Ruralni način života* obuhvaća razne aspekte subjektivnih pokazatelja kvalitete života koje sugovornici doživljavaju važnima kada govore o životu u ruralnim naseljima. Analiza rezultata je kao relevantne potvrdila gotovo sve domene kvalitete života na temelju kojih je izrađen protokol za intervjue (osim prve domene (1) Društvena i komunalna infrastruktura, što je i očekivano s obzirom da je većina tih nalaza grupirana u prethodnoj temi). Do podtema unutar ovih domena došlo se na temelju grupiranja iskaza o aspektima života i većinom subjektivnim pokazateljima kvalitete života u ruralnim područjima koje sugovornici ističu kao njima relevantnima. Tako su glavne pronađene podteme u sklopu ove teme: kvaliteta i zadovoljstvo međuljudskim odnosima; povezanost i osjećaj zajedništva, bliskosti i suradnje; solidarnost; način provođenja slobodnog vremena; participacija u lokalnoj samoupravi i aktivnostima lokalnih društava i udruga; osjećaj slobode, mira i sigurnosti; način korištenja prirodnog okoliša; te samodostatnost. U narednim potpoglavljima detaljno se prikazuju i analiziraju glavni rezultati prema navedenim podtemama koje sačinjavaju temu *Ruralni način života*, popraćeni iskazima i iskustvima sugovornika o subjektivnim pokazateljima kvalitete života u ruralnim područjima.

7.3.1. Društvena kohezija i duh solidarnosti ruralnim područjima

U ovoj se podtemi ističu ključni iskazi sugovornika o jednoj od glavnih prednosti života u ruralnim područjima – društvenoj koheziji, duhu solidarnosti, pomaganju među sumještanima i generalno bliskim i dobrim međuljudskim odnosima. Uvidi o ovoj podtemi ponajprije dolaze iz odgovora na pitanje o zadovoljstvu međuljudskim odnosima (pitanje 18), te iz uvodna dva pitanja o zadovoljstvu i prednostima života u ruralnim naseljima (pitanja 1 i 2). Ključni aspekt ove podteme vezan je za iskaze većine sugovornika za zadovoljstvo i pozitivno percipiranu bliskost i društvenu koheziju u ruralnim područjima. Drugi aspekt govori o solidarnosti i skrbi za starije i nemoćne u ruralnim područjima. Odgovori sugovornika o formalnoj skrbi za starije i nemoćne proizlaze iz oba pitanja u dijelu protokola *Samo za starije*: „*Kako je organizirana briga za starije i nemoćne?*“; i „*Mislite li da je nekada u prošlosti bio drugačiji odnos prema starijima nego danas i kako?*“. Treći i finalni aspekt govori o iskustvima manjeg dijela primarno

mlađih sugovornika kojima bliski međuljudski odnosi i poznavanje ne predstavljaju prednost, već nedostatak života u ruralnim naseljima.

Bliski međuljudski odnosi i poznanstva

U ovom se odjeljku iznose iskazi sugovornika o njima važnim aspektima dobrih međuljudskih odnosa i na koje se načine ta društvena kohezija manifestira u ruralnim područjima. Velikom dijelu sugovornika, preko polovice, dobri međuljudski odnosi i solidarnost predstavljaju glavnu prednost života u ruralnim područjima. Društvenu koheziju sugovornici opisuju na različite načine, od kojih je pristupačnost i oslanjanje na sumještane među najistaknutijima. Pristupačnost i oslanjanje na sumještane ukazuje na postojanje svojevrsne solidarnosti, potpore i podrške koja im pruža osjećaj pouzdanosti i na koju su izrazito ponosni. Takvi međuljudski odnosi ostavljaju dojam o snažnoj povezanosti koju sugovornici ostvaruju sa sumještanima. Kvalitetne veze i oslonci, osim doprinosa zadovoljstvu i kvaliteti života, sugovornicima mogu doprinijeti jačanju otpornosti jer im omogućuju pouzdan način za nadilaženje raznih izazova i problema s kojima se susreću.

S: Definitivno ljudi nekak žive onak staloženo i da je, da je još uvijek onako svako pristupačan i da mu možeš doć, tak ono...

I: Ako nekome treba pomoć, misliš li da će uskočiti?

S: Pa ja mislim ako ne, ako ne 100 posto njih, 80 posto definitivno, da, bilo materijalno bilo emocionalno, bilo, bilo kako. (ZŽU, ZŽ02, M, mlađa dob)

Ali smo stvarno uvijek kad god je neka potreba, da trebaš nekom pomoći, priskočiti, odraditi nešto, uvijek smo stvarno svi jedni za druge tu, a znamo se, na primjer, ne vidjeti ni preko ograde danima ono, susjed je u svojim brigama i poslovima, ja u svojim, ali ono, kad se vidimo odmah ona na ogradu pa malo popričamo. (SLA, BP03, Ž, srednja dob)

Uz navedeno, dobre međuljudske odnose i bliskost sa sumještanima opisuju kroz druženja, razgovore i održavanje dobrosusjedskih odnosa, što smatraju važnim obilježjem života u ruralnim naseljima. Tradicionalna međususjedska druženja u ruralnim naseljima prisutna su i danas te ih sugovornici opisuju na vrlo pozitivan način.

Zapravo iznenađujuće, da, puno ljudi međusobno pomaže i dalje, druži se. Evo prvenstveno kod mene, svatko od susjeda na kavi, netko dođe pitati treba li nam pomoći, tako su i moji. S tim zaista nema problema. (SJV, KK01, Ž, mlađa dob)

Dobre i kvalitetne međuljudske odnose i društvenu koheziju u ruralnim područjima opisuju kao lakšima za postići nego što misle da je to slučaj u urbanim područjima. Neki od sugovornika ističu važnost međusobnog poznavanja kao pozitivnog preduvjeta koji doprinosi osjećaju bliskosti, povezanosti i generalno kvaliteti međuljudskih odnosa, što smatraju specifičnim aspektom života u ruralnim naseljima.

Pomažemo jedan drugima i druželjubivi smo i lakše ostvarivanje kontakata, nego u urbanim sredinama. To je jedna jako, jako, meni draga stvar, kad vi znate o susjedu i on o vama ono šta možeš znat (smijeh). I onda se vidi ako treba nekome pomoć. To je ta bliskost na selu jako veća ta socijalna druželjubivost međusobna. To je jedna od tih stvari koja je pozitivna. (DAL, ŠK04, M, starija dob)

Daleko od toga ima izuzetaka koji gledaju na...da ne bude dobro, na nesreću i tako, ali mislim da imamo tu povezanost, pogotovo mi među susjedima kad se nešto radi pomaže se jedni drugima, idemo zajedno nekud, znamo si popit kavu, podružiti. Mislim da su nam međuljudski odnosi vrlo dobri općenito svima u selu. (ZŽU, ZŽ04, Ž, mlađa dob)

Zadovoljstvo međuljudskim odnosima sugovornici također opisuju kroz bliskost koja dolazi iz dugogodišnjeg poznavanja, izgradnje dobrih međususedskih odnosa te uspomena na odrastanje i život u istom mjestu.

Znači, ja sam se tu rodio, odrastao. Imam neke ovoga, lijepe doživljaje i ovoga, ja sam navikao. Mada, živjeli smo 10 godina u [većem obližnjem gradu], u stanu. Ipak ovo je kuća i drugačije je, ono, život ovdje. Poznaješ ljude tu. Ovoga, imaš svoju kuću, možeš, u stanu ti je drugačije. (SLA, OB03, M, srednja dob)

Pa evo opisno, znači s obzirom da sam tu 32 godine znači sa ljudima, živim s ljudima koje cijeli život poznam, ne samo što što znam prijatelje, nego znam općenito sve ljude. (ZŽU, ZŽ02, M, mlađa dob)

Iskazi sugovornika o zadovoljstvu i kvaliteti međuljudskih odnosa odgovaraju prethodnim istraživanjima koja također utvrđuju kako je u ruralnim područjima prisutno zadovoljstvo bliskim i kvalitetnim međuljudskim odnosima (Brown i Schafft, 2019; Estêvão i sur., 2017; Grgić i sur., 2010; Rye, 2006; Wilson, 2010; Wuthnow, 2018; Žutinić i sur., 2010). Općenito, sugovornici u ovoj podtemi ukazuju na tri ključna elementa društvene kohezije. Prvi element proizlazi iz povjerenja i mogućnosti za oslanjanje na sumještane u slučaju potrebe. Drugi element dolazi iz održavanja bliskih odnosa kroz druženje i pomaganje sumještanima. Treći

element dolazi iz percipirane lakoće ostvarivanja bliskog odnosa među sumještanima. Elementi koje sugovornici ističu pružaju uvid u temelje društvene kohezije u hrvatskim ruralnim područjima koja prožima gotovo sve sfere i aspekte kvalitete života. Stoga se u narednim odjeljcima iskazuju specifični primjeri te društvene kohezije na načine na koje se ona manifestira u različitim aspektima karakterističnima za ruralni način života.

Formalna skrb za starije i nemoćne

U ovom se odjeljku prikazuju iskazi sugovornika temeljeni na njihovim iskustvima, doživljajima i dojmovima koje su stekli u susretu s formalnim oblicima skrbi za starije i nemoćne u ruralnim područjima. Specifičan aspekt društvene kohezije i spomenutog duha solidarnosti u ruralnim područjima vidi se u odnosima i brizi prema starijim i nemoćnim članovima zajednice. Duh solidarnosti sugovornici najviše opisuju kroz pomaganje starijima i nemoćnima oslanjajući se na formalne i neformalne kanale pomoći i skrbi. Formalni kanali skrbi tiču se primarno staračkih domova, ali sugovornicima važniji i pozitivniji primjer te skrbi predstavljaju aktivnosti različitih udruga i projekata poput projekta *Zaželi* (HZZ, 2022). Projekt *Zaželi* (2014.-2022.) je za vrijeme svog trajanja zapošljavao *gerontodomačice*, odnosno žene koje, kako su neke sugovornice i istaknule, teže pronalaze zaposlenje u ruralnim područjima. One su se brinule o starijim i nemoćnim članovima u svojim i drugim ruralnim naseljima kroz obavljanje svakodnevnih kućanskih poslova, vožnju na zdravstvene preglede, fizičke poslove oko kućanstva i slično. Projekt *Zaželi* vrlo pozitivno doživljavaju svi sugovornici koji su ga u iskazima spomenuli bez obzira na ruralno područje sugovornika ili sociodemografska obilježja. Sugovornici projekt opisuju ističući iznimno velike i široke prednosti koje taj projekt ima za kvalitetu života, ne samo starijeg stanovništva, odnosno korisnika projekta, već i za *gerontodomačice* kojima se omogućuje zaposlenje i izvor prihoda. Dodatno, projekt ima velike prednosti za obitelji koje zbog modernog načina života i aktivnog radnog odnosa u nekim situacijama nisu u mogućnosti brinuti se o starijim članovima obitelji. Gledajući specifične prednosti za starije članove ruralnih naselja i korisnike ovog projekta, sugovornici nisu štedjeli na riječima hvale za *gerontodomačice*. Primjerice, sugovornici opisuju kako su *gerontodomačice* pomagale tako što su obavljale kupovinu, plaćale račune ili donosile stvari. Osim fizičke pomoći starijima, možda čak i važnija, društvena i psihološka pomoć i doprinos za njihovu kvalitetu života proizlazila je iz dolaska *gerontodomačice* u ta staračka kućanstva. U navedenim iskazima korisnice projekta *Zaželi* ističu kako im je taj dolazak u kuću jako puno

značio i opisuju ga kao nešto „prekrasno“. Gotovo identično iskustvo prenosi i sugovornik koji je pomagao koordinirati projekt *Zaželi* te ističe kako je samo čin ulaska u kuću i omogućavanja starijim ljudima da popričaju s nekime i popiju kavu značio nekima od korisnika više od konkretne fizičke pomoći. Jedini problem vezan za projekt *Zaželi* kojeg sugovornici ističu je nesigurnost u to hoće li se projekt nastaviti.

S: Je, ja sam imala tri godine. Ja sam imala.

I: Kako je to bilo?

S: To je bilo prekrasno. Dva puta tjedno mi je dolazila ta žena i tako smo malo. I znam ako mi baš niko taj dan ne otvori vrata, ona će doći. Makar ako mi ne treba ništa, popićemo kavu. I tako mi je bilo jako dobro. Isto mi je htjela, ako šta treba ili donest od nekud ili nešto ili u trgovinu i ako nešto... evo tako da. Jako dobro. (SLA, OB05, Ž, starija dob)

Doduše, sad su, ovaj počeli oni projekti s europskim sredstvima, pomoć starijima u kući. Ja sam recimo, zahvaljujući, hm zahvaljujući, imala pomoć jedne gospođe koja je dolazila k meni jedan tjedan tri puta, drugi tjedan dva puta i tako naizmjenice. Puno mi je to značilo, puno mi je to značilo. (SJV, KZ03, Ž, starija dob)

Imaš ti i bakica koje žive same, djeca su im vani, ne mogu da vjerujem, ko da su ih zaboravili, i njima ništa ne moraš poraditi, samo je dovoljno da uđeš u kuću i popiješ kavu sa njima, i ona bude toliko sretna. Onda moja [suradnica] i ja odemo u provjeru da vidimo da li su žene bile, dva puta ne možeš izaći iz kuće, ne znaju što bi ti dali, plaču od sreće jer im je neko bio u kući. Strašno, Vladimire, strašno. E sad kažu, ne znam za ovu godinu, cure su kao nešto načule da neće ići, a ja bih tako volio, ja bi tako volio. Važno je. (SLA, OB02, M, srednja dob)

Još jedan pozitivan aspekt projekta *Zaželi* i njegovog sveobuhvatnog utjecaja na kvalitetu života i otpornost ne samo korisnika, već i šire ruralne populacije vidljiv je u iskustvima sugovornika čiji su stariji članovi obitelji bili korisnici tog projekta. Primjerice, u iskazu sugovornice detaljno se vidi u kakvoj situaciji se nalazi današnja „prosječna“ obitelj koja se mora brinuti o starijem članu obitelji. Svi članovi obitelji su zaposleni, a starijem članu obitelji nužna je adekvatna i gotovo svakodnevna briga i skrb. Unatoč volji i želji za brigom i skrbi o svojim najbližima, životni uvjeti i primoranost rada onemogućuju obitelji da se skrbi o svojim starijim članovima.

*E bilo je zadnje dvije, tri godine kroz ono program *Zaželi*, da. I mi sad imamo osobno evo baš problem s tim jer imam baku koja ima 94 godine i ta žena koja njoj dolazila kroz taj program je sad, sad više ne dolazi. Mi smo nju htjeli ovako platiti, [...] ali mi sad nemamo koga za naći*

baki da se brine o njoj. Znači ja sad dok ne radim ja svako jutro idem kod bake, radim joj doručak, radim kavu, brinem se o njoj, ali kad sam ja na poslu, mama je na poslu, tata je na poslu, ona je sama i mi njoj, evo nemamo koga da joj nađemo da bi sad nju htio obilaziti, to, to nam je problem, to je zaista imamo pro... Puno je starijih i ovaj program je bio izvrstan za sve te starije. (SLA, BB02, Ž, mlađa dob)

Neki su sugovornici pozitivno istaknuli rad lokalnih udruga koje se brinu o starijim članovima zajednice na način da za njih obavljaju razne poslove i usluge kako bi im olakšali život. Primjerice, usluge koje udruge obavljaju za starije sumještane i korisnike su: čišćenje kuća, pranje rublja, kuhanje obroka, cijepanje drva, vožnja na zdravstvene preglede, plaćanje računa itd.

Tako da tih udruga ima, pa se jedna udruga uveže sa drugom i podučava ove, tako da tu je jako fino. Nema nezbrinutih u ovom mjestu. Baš je bila danas jedna žena i ona ono, normalno obilazi, nudi uvijek treba li što, oprati prozore. (DAL, SD02, M, starija dob)

Da, da, pa to je super organizirano, projekat je krenuo 2008 godine, to je bio u početku pilot projekat ministarstva branitelja, to je tad bilo [ministarstvo] Obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, ovaj, tako da je to odlično organizirano, i dan danas to funkcionira [...] mi smo tako radili do 2014. i onda smo osnovali svoju ustanovu, [...] tako radim ja i rade tri gerontodomačice koje obilaze svakodnevno. Kupuju namirnice, čiste, plaćaju račune, to je to, prijevoz do liječnika, pomoć pri obavljanju poslova pri institucijama, tako da dosta. (LBK, LS01, M, srednja dob)

S druge strane, sugovornici ističu kako starački domovi nisu toliko pozitivna rješenja skrbi za starije i nemoćne. Nekoliko ključnih aspekata staračkih domova za ruralne sugovornike predstavlja problem cijena s obzirom na izrazito niske mirovine. Dodatni problem staračkih domova u ruralnim područjima manjak je državnih te otvaranje privatnih domova, čija je cijena također izrazito visoka i često nedostižna starijim i potrebitim ruralnim stanovnicima.

Imamo...privatne domove u [mjestu prebivališta], imamo ih nekoliko, ali su jako skupi, tu si siromašni ne mogu priuštiti pa su ostavljeni sami sebi dok su djeca u Austriji i Njemačkoj. (SLA, OB02, M, srednja dob)

Čujte, svake godine je sve gore, slabo je to, male su mirovine ostale, a oni su podigli silno. Jako teško i ko bi htio možda, ne može platiti si. (SLA, OB05, Ž, starija dob)

Treći razlog za negativnu percepciju odnosi se na tradicionalno obilježje ruralnog načina života, koji je uključivao brigu članova obitelji za starije. Kada govore o odlasku starijih ljudi u staračke domove, sugovornici većinom o tome govore kao o zadnjoj i nesretnoj opciji u slučajevima kada obitelj nije u mogućnosti brinuti se za starije. Također, kada govore o promjeni odnosa prema starijima u ruralnim društvima u smislu smanjenja i nestanka poštovanja prema starijima kao primjer navode da se djeca više ne brinu o svojim roditeljima te ih „šalju“ u staračke domove.

S: *Nema, sve je na obitelji.*

I: *Znači obitelj se zapravo brine o starijima?*

S: *Ko može. ko ne može, nažalost ide u dom i to je to.* (DAL, ZA01, M, mlađa dob)

Prije se izdržavala obitelj sama. [...]. Da je dužnost da svoje roditelje do kraja života. Danas je već socijalne službe i bilo šta i starački domovi. [...] Jer su većinom te osobe ostale, a ljudi su bili u Njemačkoj, ljudi su stekli mirovinu, ali to opet sve ide za socijalu, znači da djecu ne košta ništa, ali ljubav koju je pružio tvoj roditelj, nisi je uzvratio. (DAL, SD02, M, starija dob)

Generalni dojam i iskustva o staračkim domovima, kao obliku formalne skrbi za starije i nemoćne u ruralnim područjima, nisu pretjerano pozitivno percipirani od strane sugovornika. Sve manje državnih, a sve više skupljih privatnih staračkih domova predstavlja jedan od glavnih nedostataka koje sugovornici ističu kada govore o ovoj tematici, pogotovo uz izrazito male mirovine kojima umirovljenici raspolažu. Dodatni, itekako važan aspekt staračkih domova kao oblika formalne skrbi, tiče se promjene odnosa prema starijima u ruralnim područjima. Veći dio sugovornika, kada im se postavilo pitanje „*Mislite li da je nekada u prošlosti bio drugačiji odnos prema starijima nego danas i kako?*“ (iz dijela protokola *Samo za starije*) ističe promjenu upravo u kontekstu smanjenog poštivanja prema starijim članovima obitelji i zajednice. Taj manjak poštovanja sugovornici povezuju i opisuju kroz iskustva i dojmove da sve više djece u ruralnim područjima vlastite roditelje ne uzdržava niti im pomaže nego ih smještaju u staračke domove. Nasuprot staračkih domova stoji projekt *Zaželi* koji je predstavljen kao izrazito važan za održavanje i povećanje kvalitete života skoro svim članovima ruralne zajednice te je naizgled važniji, ili barem bolje prihvaćen, oblik formalne skrbi za starije u ruralnim naseljima. Od pružanja izravne pomoći kroz fizičke poslove čišćenja, kuhanja, spremanja i obavljanja zadataka (plaćanje računa, kupovina, itd.) sve do društvene i psihološke podrške kroz razgovor i druženje sa starijima i nemoćnima, projekt je pokrивao jako širok spektar skrbi o starijima i nemoćnima. Kao što je spomenuto ranije, projekt pruža teže zapošljivoj populaciji, ženama

srednje i starije dobi u ruralnim područjima, zaposlenje i vlastiti izvor prihoda i jača njihove kapacitete otpornosti. Dodatni benefit imaju obitelji čijim je starijim članovima potrebna pomoć i skrb jer im se na ovaj način omogućuje i olakšava da nastave biti zaposleni, znajući da je pritom njihovim najbližima osigurana briga i skrb koja im je potrebna. Na tragu svega navedenoga, projekt *Zaželi* ima izrazito opipljive, vidljive i pozitivne utjecaje na kvalitetu života barem tri različite društvene skupine u ruralnim područjima: starijim i nemoćnim članovima u ruralnim područjima, njihovim obiteljima te ženama srednje i starije dobi. Ovome svjedoče i službene brojke koje su ukazale da se u sklopu trajanja projekta zaposlilo preko 22 tisuće žena koje su pružale usluge skrbi za skoro 130 tisuća starijih ili nemoćnih osoba u ruralnim područjima (Ministarstvo rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike, 2023).

Neformalna skrb za starije i nemoćne

Odmičući se od formalne skrbi o starijima i nemoćnima, neformalna skrb u ruralnim područjima većinom se provodi od strane obitelji te sumještana. Slično kao i u spomenutim formalnim oblicima skrbi, neformalnu skrb o starijima i nemoćnima prakticira se tako da se pomažu obavljati razni svakodnevni i povremeni poslovi. Primjerice, plaćanje računa i obavljanje usluga u obližnjim gradovima te fizički rad.

Ona dođe, susjeda, ja idem u [obližnji grad], oćete da vam platim račune? I to je meni jako puno značilo. Jer desi se da nešto ne mogu, ako mi je pogotovo vezano za datum, kad moram, onda ja njoj dam. Ona meni plati i to. Tako to. (SLA, OB05, Ž, starija dob)

Sugovornici govore o pomoći i skrbi o starijim sumještanima kao o praksi koja je „normalna“ za ruralna naselja, odnosno, da mlađi sumještani pomažu potrebitim članovima zajednice bez obzira na obiteljsku povezanost. Iako veći dio sugovornika govori kako je došlo do promjene u odnosima prema starijima u ruralnim područjima, poglavito u poštivanju dugovječnijih članova zajednice, manji dio sugovornika govori kako je i dalje prisutna solidarnost i otvorenost za pomoć starijima. Takva iskustva ukazuju na prisutnost i važnost međugeneracijske solidarnosti u ruralnim naseljima koja ruralnim sugovornicima još uvijek predstavlja normalne i očekivane te cijenjene obrasce ponašanja u njihovim zajednicama.

Često pomažem nekom nešto odnijeti, to je normalno ovdje. Mladi se ponude tako da većinu poznaješ, većinu ljudi poznaš. (IPR, IS01, M, mlađa dob)

Dobri smo, još se to zadržalo na selu. Kažem, zato što nas je malo. Ljudi koju su tamo mahom su stariji, ovisni su o pomoći u zajednici, ne mogu čekati svoje za vikend, za neke stvari da, za neke ne. Onda svi mi koji živimo tamo, hajmo reći da sam i ja mlađa od 50 godina, da smo svi spremni na suradnju, tako da je to još uvijek tako. Tako da naši mlađi su tako odgajani. (DAL, ŠK03, Ž, srednja dob)

S: Znači pomoć će nekom starijem, da dole ima tih staraca koji su ostali sami ili sami pa naravno da susjedi uskoče, mlađi... i da ima, ima te neke solidarnosti.

I: Nisu stariji zaboravljeni?

S: Nisu zaboravljeni, ipak donekle to selo, ako je još to selo, ipak brine nekako zajednica najviše. (IPR, IS05, Ž, srednja dob)

Neformalna skrb proizlazi i iz same obitelji, što je prema nekim istraživanjima najčešći i najpouzdaniji izvor neformalne skrbi za starije i nemoćne u ruralnim područjima (Podgorelec i Klempić, 2007). U ovom istraživanju sugovornici također ističu obitelj kao glavni izvor skrbi za starije i nemoćne, iako manje od polovice sugovornika. Ovdje treba istaknuti ranije spomenute negativne demografske trendove, ruralni egzodus i senilizaciju kao važne procese koji imaju negativne utjecaje na skrb obitelji o starijima. Drugim riječima, starije stanovništvo ostaje živjeti u ruralnim naseljima, ali njihova djeca više ne žive tamo tako da je neformalna skrb i od strane obitelji manje dostupna i pouzdana, a i skrb koju pružaju sumještani slabi smanjenjem broja stanovnika.

U suštini, kada se govori o neformalnoj i formalnoj skrbi o starijima i nemoćnima u ruralnim naseljima, prisutno je mnogo pozitivnih, ali i nekoliko negativnih primjera. Nedostatak, i potencijalno dugoročni problem, za kvalitetu života starijih i nemoćnih stanovnika ruralnih područja predstavlja percipirano smanjenje međugeneracijske solidarnosti u ruralnim područjima, ali i ograničeno trajanje projekata koji pružaju usluge skrbi za starije i nemoćne. Ovakva situacija govori o nepouzdanosti i sve većem izostanku bilo kakvih kapaciteta otpornosti starijeg i nemoćnog ruralnog stanovništva. Drugim riječima, stariji i nemoćni ne mogu se kontinuirano i pouzdano osloniti na takav oblik skrbi što ih stavlja u posebno negativnu i ranjivu poziciju.

Negativne strane međuljudskih odnosa za mlade i za žene

Konačno, u posljednjem odjeljku vezano za podtemu društvene kohezije istaknuta su rijetko navedena, ali itekako važna iskustva žena i mladih ruralnih stanovnika koji ukazuju na izazove i negativne strane generalno pozitivno percipiranih međuljudskih odnosa. Primjerice, jedna od negativnih strana bliskosti u međuljudskim odnosima u ruralnim područjima mladim sugovornicima predstavlja nedostatak anonimnosti i osjećaj društvene kontrole. Ovakav pogled na društvenu koheziju u ruralnim područjima prepoznat je i u međunarodnim istraživanjima koja vide problem nedostataka anonimnosti i privatnosti u ruralnim područjima za mlade stanovnike (Haugen i Villa, 2005; 2006; Rye, 2006). Taj nedostatak privatnosti sugovornici opisuju kroz nemogućnost skrivanja „od oka javnosti“ i osjećaja da su konstantno promatrani. Kada posjećuju javne prostore, kakvih često nema mnogo u ruralnim područjima, poput lokalnih kafića, nisu u mogućnosti pobjeći od svojevrsnog nadzora, pogleda i komentara sumješšana. Ukratko rečeno, sugovornici iskazuju nezadovoljstvo u situacijama u kojima se osjećaju da ne poznaju ljude oko sebe, dok njih ljudi poznaju i znaju sve što se događa vezano za njih. Posebno je taj aspekt istaknuo jedan sugovornik zaposlen u javnom sektoru koji govori kako je „stavljen pod povećalo“ te da postoje određena očekivanja od njega kada se pojavi na javnim mjestima poput lokalnog kafića.

Ja ne poznam ljude, ali oni poznaju mene. (IPR, PG01, M, mlađa dob)

Imaš neke ljude koji vole i malo više i tračati nekoga, i tak uvijek se sve zna, uvijek svi sve znaju, sazna se i neki puta imaš osjećaj pogotovo možda i ako radiš ovako u općini i turističkoj da si pod povećalom, i da kruže ovoga ne kaj, ne da kruže priče, ali te vole, te vole promatrati neki puta kada se pojaviš na nekim javnim mjestima po kafićima i tako i ispitivat te, svi, svi te poznaju, za aktualna, ne znam, politička dešavanja. (IPR, IS01, M, mlađa dob)

Osvrćući se na iskustvo mladih sugovornica u hrvatskim ruralnim područjima, osim istaknutog problema privatnosti i anonimnosti, ističu i problem tračeva i širenja lažnih priča o njima i njihovim aktivnostima. Društvena kohezija i bliskost u međuljudskim odnosima predstavlja nekim mladim ženama dodatan teret i problem s kojim se svakodnevno susreću te s kojim su nezadovoljne i razočarane. Primjerice, jedna sugovornica ističe da širenje laži i tračeva utječu na ugled i njihov status u zajednici. Na taj način je pristup tom prostoru dodatno ograničen pogotovo za mlade žene.

Ja mogu na svom iskustvu samo to kad sam radila da je bilo ono i ogovaranja sa ženske strane, ono neko te ogovara a uopće ne znaš zašto. Jer em si bio prijateljski nastrojen s tom osobom,

ništa nisi napravio to što ona kaže da jesi. Možda mi je to bio onako šok. (LBK, KA01, Ž, mlađa dob)

Nije im ugodno ući u birtiju punu pijanih muških ljudi koji su onako malo, nije ugodno sjedit tamo, meni osobito nije ugodno, ali nekako mi nije OK, svako gleda svoj posao ne zamaram se njima kada odem, ali ne volim odlaziti često. Pogotovo sad ako dođe djevojčica, ja se smatram još djevojčicom, ono mala sam i to sve, i sad da ja dođem gdje su i stariji imaju 60 godina, 40, i nije ugodno, baš kada vidiš i te neke ružne poglede i sve to, ne bi nikome bilo ugodno sjediti tamo, od cura zapravo. [...] Mislim da je ovdje nametnut nekakav stav da ženama nije mjesto u kafiću, a što je staromodno. Moglo bi se to promijeniti ovdje, najveće babe tračare su muškarci u kafićima i oni najviše tračaju. (SLA, VP02, Ž, mlađa dob)

Iskazi mlađih sugovornica odgovaraju prethodnim istraživanjima o društvenoj koheziji i njenom potencijalno negativnom utjecaju na mlade žene u ruralnim područjima. Glavni nalazi istraživanja Marit S. Haugen i Mariann Ville (2005; 2006) govore o negativnim učincima prisutne društvene kohezije i bliskosti na kvalitetu života mlađih žena u ruralnim naseljima što je prepoznato i u ovom istraživanju. Uz ranije istaknutu dimenziju rodnih nejednakosti prisutnu u objektivnim pokazateljima kvalitete života (mogućnost pronalaska zaposlenja i dostupnost osnovne zdravstvene zaštite za žene), posebno je važno imati na umu i ovu dimenziju rodnih nejednakosti u hrvatskim ruralnim područjima.

7.3.2. Način provođenja slobodnog vremena u ruralnim područjima

Način provođenja slobodnog vremena predstavlja subjektivan pokazatelj kvalitete života te se u ovoj podtemi iskazuju glavni načini provođenja slobodnog vremena među sugovornicima. Većina odgovora sugovornika o ovom aspektu kvalitete života proizašla je iz pitanja o količini slobodnog vremena i načinu provođenja tog vremena (pitanje 17). Glavni aspekt ove podteme govori o najčešće istaknutim načinima provođenja slobodnog vremena, što su sugovornicima bili u prirodi i s obitelji. Drugi aspekt tiče se aktivnog sudjelovanja u društvenom životu kroz aktivnosti lokalnih udruga i društava. Finalni aspekt govori o iskazima manjeg dijela sugovornika koji ističu kako nemaju slobodnog vremena.

Provođenje slobodnog vremena u prirodi i s obitelji

U ovom se odjeljku prikazuju iskazi sugovornika o glavnim načinima provođenja slobodnog vremena sugovornika u ovom istraživanju. Uz ranije spomenutu važnost i zadovoljstvo prirodnim okolišem, sugovornici svoje slobodno vrijeme također provode u raznim drugim aktivnostima izravno vezanim za prirodni okoliš koji ih okružuje. Primjerice, ističu kako to vrijeme provode u šetnjama u prirodi koju opisuju kao lijepu, mirnu i tihu. Uz uživanje u miru i tišini, važan element provođenja slobodnog vremena u prirodnom okolišu sugovornicima predstavlja i fizička aktivnost.

Recimo sada je malo vruće, ja dva puta na dan idem u šetnju po 3-4 kilometara. Znači imaš dole [obližnja plaža], odem dol, sad ću kretat ujutru sad su vrućine i navečer napravim đir, mi velimo đir, oko osam sati odem tu na [cestu] otkud si došao, idem okolo, okolo, oko igrališta i napravim si 2 kilometara, meni je to dovoljno. (DAL, ZA03, Ž, starija dob)

Najdraže mi je slobodno vrijeme provest, na primjer, kad mi je večer slobodna kad otiđem prošetati i stvarno se ono tišina, od pola devet nadalje može lijepo prošetati po selu u miru, u tišini. Ako idem preko dana onda idem biciklom i evo po nasipu se znam voziti. (ZŽU, ZŽ04, Ž, mlađa dob)

Dio sugovornika većinu svog slobodnog vremena provodi u druženju s djecom i obitelji, što se ponovno nerijetko odvija u prirodi. Dodatno, sugovornici navode kako slobodno vrijeme provode obilazeći stoku, poljoprivredno zemljište, vrt, dvorište i/ili voćnjak, što u ovom slučaju ne predstavlja oblik rada, već oblik dokolice.

Stvarno mi nikad nije dosadno, al se uvijek uspijem nać taj neki svoj gušt, možda to nekome ne zvuči kao slobodno vrijeme ono, uzet opet to dijete sa kojim si cijeli dan, pa ne znam, otić u šetnju, na sladoled il na vožnju biciklom ili nešto, ali najčešće tako provedem slobodno vrijeme. (SLA, BP03, Ž, srednja dob)

Evo moje slobodno vrijeme je najčešće se djecom. Mi se, ono, stvarno u slobodno vrijeme smo vani i aktivni smo da li na biciklu, rolama, u parku, evo to je ono što zapravo najviše tako provodimo u druženju sa, evo, djecom, a nakon, nakon vrtića smo najčešće tu u parkiću, i u šetnji ili na, imamo stadion, tu uglavnom vani u prirodi. (SJV, KZ01, Ž, mlađa dob)

Pa, obiđem nešto što me interesuje, što su oni, ta njihova goveda. Pa obiđem polje, pa dođem kući pa se odspavam, odmorim. (SLA, BP05, M, starija dob)

Ukratko rečeno, iskazi sugovornika općenito upućuju na veliku važnost i ulogu koju prirodni okoliš ima za provođenje slobodnog vremena u hrvatskim ruralnim naseljima. Ovi rezultati u skladu su s prethodnim istraživanjima kvalitete života u ruralnoj Hrvatskoj u kojima je provođenje slobodnog vremena u prirodnom okolišu i s obitelji također bio jedan od značajnijih pozitivno percipiranih aspekata života i načina provođenja slobodnog vremena (Klempić Bogadi i sur., 2016; Pupak i Trako Poljak, 2021; Svirčić Gotovac i Zlatar, 2007).

Slobodno vrijeme u aktivnostima lokalnih udruga i društava

Manji dio sugovornika na pitanje o načinu provođenja slobodnog vremena u ruralnim naseljima istaknuo je sudjelovanje u aktivnostima lokalnih društava i udruga. Dominantni način provođenja slobodnog vremena predstavlja sudjelovanje u aktivnostima lokalnih KUD-ova, kao i drugih udruga i društava (lovačkih, sportskih i sl.) koja djeluju na području njihovog ruralnog naselja ili općine.

Jedna od glavnih aktivnosti sugovornicima je sudjelovanje u radu folklornih skupina u sklopu lokalnih KUD-ova kroz plesove i pjevanje, probe i nastupe. Sugovornici koji sudjeluju u folklornim aktivnostima opisuju ih izrazito pozitivno.

Pa, evo u KUD-u [ime kulturno-umjetničkog društva]. Povremeno idem i planinariti ali uglavnom najveći dio svog slobodnog vremena sam, unazad od svoje 18-e godine, jer sam se s 18 godina učlanila i provodila tu, plesala, pjevala. Putovala. I potrošila jako puno svog slobodnog vremena. (IPR, PG04, Ž, starija dob)

Ne znam, evo čitam, pišem nešto i to ono folklor idem i to je, to mi uzima puno slobodnog vremena jer sam i jako investirana u, u, u KUD i baš sam i sad i dolazim iz Zagreba isto dva puta tjedno na probe i ostajem ne znam, ili ostajem tu prespavat samo zato da odem na probu i uza sve nastupe sam ja tu uvijek sam uvijek sam u nečemu u tom KUD-u baš jako sam investirana pa mi uzima dosta slobodnog vremena i sad na Instagram isto ja i prijateljica, vodimo i uvijek nešto istražujemo, kad imali smo pop kvizove svaki ponedjeljak pa smo istraživale stalno nešto za to. (ZŽU, PU01, Ž, mlađa dob)

Iskazi ostavljaju dojam o važnosti koju pridaju aktivnom sudjelovanju u društvenom životu svoje ruralne zajednice. Nadalje, razlozi za pozitivnu percepciju aktivnosti lokalnih KUD-ova, osim mogućnosti provođenja slobodnog vremena, leže i u važnosti koju kulturna baština ima u životima nekih sugovornika. Sugovornici važnost pridaju i dugogodišnjoj tradiciji koju neki

KUD-ovi, udruge i njihove aktivnosti imaju u njihovim ruralnim naseljima, što predstavlja važan aspekt osobnog i mjesnog identiteta. Primjerice, karnevalske aktivnosti lokalne kulturne udruge, u kojima sugovornik sudjeluje od djetinjstva, opisuje jakim osjećajem povezanosti s tim vrlo specifičnim naslijeđem i važnim dijelom tradicije svog ruralnog naselja.

Jesam, dosta sam aktivan, politički sam aktivan u lokalnoj zajednici i kulturno u [lokalnoj udruzi] cijeli život, od sportskih aktivnosti, bavim se rekreativno sportom pa sam član nekog društva, a baš aktivno sudjelujem u radu [lokalne kulturne udruge]. To se ne da opisati (smijeh). Ja uvijek kažem, onaj tko nije odrastao s tim i ko nije u tome ne može to doživjeti, to je nešto posebno, govorim to je upravo taj tračak tradicije koji je ostao u tom kraju i koji veže te ljude koji su tu odrasli, koji su tu rođeni itd. Mi djelujemo cijele godine, karnevalske povorke i to je za vrijeme karnevala, mi smo u funkciji cijelu godinu i nalazimo se cijele godine. (IPR, PG02, M, srednja dob)

Drugi oblik organiziranih aktivnosti lokalnih udruga i društava su povremena događanja koja su nerijetko organizirana oko nekog oblika tradicionalne pripreme hrane karakteristične za neki kraj. Više sugovornika je spomenulo primjer natjecanja u pripremi tradicionalnih regionalnih kulinarskih specijaliteta poput ribljeg paprikaša, čorbi, čobanaca i slično. Kao i kulturno-umjetničke aktivnosti, sugovornici i ovakve događaje doživljavaju pozitivno te provode slobodno vrijeme sudjelujući u tim manifestacijama.

Osim KUD-ova, sugovornici aktivno sudjelovanje u djelovanju drugih udruženja i društava, poput dobrovoljnih vatrogasnih (DVD-ova), sportskih te lovačkih društava, također smatraju vrijednim načinom provođenja slobodnog vremena. Jedna je sugovornica istaknula kako su ona i druge starije žene priključene ribolovnom društvu koje ih poziva na godišnje proslave. Na taj se ih način, barem djelomično, integrira u aktivnost društva čiji su članovi većinom muškarci.

Da, mi spadamo pod to ribolovno društvo. To onda, imamo iskaznice, to samo da smo članovi. Onda idemo kad je ovaj godišnja ta skupština pa onda dođu, pa onda se uvijek smije ovaj jedan što dođe: „pa nikad tako nema, da ima po 20 babuški“ kao to kad bude večera posle te skupštine, onda dođemo mi. (SLA, OB05, Ž, Starija dob)

Da, da, čak na razini općine imamo dosta tih neakvih manifestacija koja se ljeti događaju u centru, u [općinskom središtu], pa ne znam ono, fišijada, čorbanijada, pa kulturno umjetnička društva imaju svoje programe. Recimo na tome se najčešće te udruge pokazuju, pa ne znam, na fišijadi, ribolovno društvo ima, oni budu nositelji cijelog projekta, a onda fišijada, lovci lovačko

društvo, uglavnom ima, na području općine ima, ali recimo kod mene na selu stvarno nema ništa. (SLA, BP03, Ž, srednja dob)

Uz navedene načine provođenja slobodnog vremena u ruralnim područjima, neki sugovornici ističu utakmice lokalnih sportskih klubova, u većini slučajeva nogometnih. Iskustva govore o odlasku na utakmice lokalnih klubova kao važnom načinu provođenja slobodnog vremena. Odlaske na utakmice lokalnog nogometnog kluba opisuju kao pozitivna iskustva koja okupljaju velik broj ljudi iz njihove zajednice, čak i kada osobno ne odlaze na utakmice.

Onda imamo nogometni klub di su 100 članova jedno selo ludo za nogometom, to se ide na utakmicu, to se navija, to se više, ja ne idem. Jer me to nervira, jer sam bila u poziciji kao sportaš, pa kad onaj zgora više „Budalo, glupane“, ali zaraženi su nogometom, oni su sada u drugoj ligi, [mjesto prebivališta] je taj [ime lokalnog nogometnog kluba], tako da svi idu i podmladak odavde ide skroz do gore sva djeca idu na nogomet. To je jako pozitivno. (DAL, ZA03, Ž, starija dob)

Općenito gledajući, sudjelovanje u radu lokalnih KUD-ova i drugih društava i udruga predstavlja drugi najučestaliji način provođenja slobodnog vremena u ovom istraživanju. Uzevši u obzir važnost društvene kohezije i bliskosti kao jednog od ključnih subjektivnih pokazatelja kvalitete života, provođenje slobodnog vremena sudjelujući u aktivnostima udruga i društava koja djeluju u ruralnim naseljima ima važnu ulogu za kvalitetu i zadovoljstvo životom. Ta se uloga vidi i u jačanju društvene kohezije i poboljšanju kvalitete života kroz aktivno sudjelovanje u dugogodišnje aktivnim udrugama i društvima o čemu se detaljnije piše u nadolazećem poglavlju vezanom za važnost rada lokalnih udruga i samouprave za kvalitetu života. Ukratko rečeno, aktivno sudjelovanje u radu udruga i društava te konzumiranje sadržaja koji se organiziraju u ruralnim naseljima, osim jačanja društvene kohezije, dijelom i nadomješta jedan od često istaknutih nedostataka života u ruralnim područjima, a to je nedostatak društvenih sadržaja (Grgić i sur., 2010; Klempić Bogadi i sur., 2015).

Nedostatak slobodnog vremena

Manji dio sugovornika navodi kako smatraju da nemaju dovoljno slobodnog vremena, što povezuju sa specifičnosti ruralnog načina života.

Jedan od glavnih razloga kojeg navode kada kažu da nemaju dovoljno slobodnog vremena je uzgoj vlastite hrane. Kada održavaju veći vrt ili poljoprivredno zemljište te pogotovo ako drže

domaće životinje, sugovornici ističu kako slobodnog vremena u ruralnim područjima baš i nemaju jer, primjerice, briga za životinje podrazumijeva cjelodnevni angažman.

Što se tiče slobodnog, mi to nismo baš (smijeh) u nekom slobodnom vremenu. Imaš taj neki period dani, al imamo mi svakodnevnu obavezu, imamo ujutro, popodne, naveče. Tad mora neko bit, oko stoke se mora neko baviti, tu nema pauze. Što se tiče, slobodno vrijeme (smijeh) provodimo oko kuće. Danas neću nešto raditi. Imam samo nahraniti stoku. Ali je to što se tiče stoke, tu nema odmora. (DAL, ŠK02, M, srednja dob)

Jedna sugovornica ističe da zbog poljoprivrede koja iziskuje izrazito puno vremena osjeća da ne može dovoljno doprinositi lokalnoj zajednici na neke druge načine.

I to je nedostatak tog slobodnog vremena kojeg mi na selu nemamo, jer se bavimo tom sekundarnom djelatnošću, najčešće je to poljoprivreda koja iziskuje izrazito puno vremena. A onda lokalna zajednica to potiče koliko može, a s druge strane opet onda nemaš vremena za da doprineseš na neki drugi način toj lokalnoj zajednici. (SJV, KZ02, Ž, srednja dob)

Dodatna posljedica koju sugovornici ističu ograničena je mobilnost i mogućnost za dugoročniji odlazak iz ruralnih naselja. Primjerice, odlazak na godišnji odmor van mjesta prebivališta zapravo nije moguć zbog nužne svakodnevne brige o stoci i vrtovima.

Tu selu u principu ima slobodnog vremena, ali se provodi manje više doma, manje više smo ono vezani smo tu sa životinjama, ne možeš otići na godišnji bez neke logistike. (IPR, IS05, Ž, srednja dob)

Ja bum vam rekla, u jednu ruku sam svoj gazda si. Nije da to ima i malo ono oštrine, ima oštrine, ti moraš biti i moraš napraviti jer to se mora napraviti, makar se u radnom odnosu to mora napraviti. Tu postoje naši poslovi na polju kad se mora, ne pita se jel to noć ili dan kad se mora. (SJV, VA01, Ž, starija dob)

Važno je ukazati kako neki sugovornici nedostatak slobodnog vremena ipak ne tumače isključivo u negativnom kontekstu. Iskazi tih sugovornika upućuju na to da je uzgoj hrane i držanje stoke isključivo njihov izbor i da bi mogli imati više slobodnog vremena da to žele.

Kad imate kuću, pa imate nekakav vrt, pa imate neke obaveze druge, piliće ovo ono, dakle vi slobodnog vremena nemate ali u biti i imate, jer je to vaš izbor, to je naš izbor. Niko od nas ne živi od poljoprivrede, od stočarstva, da je to obaveza, znači to je čisto naš izbor, ja ne moram raditi vrt da bih mogao živjeti, ne moram raditi piliće da bih morao živjeti, ali to je moj izbor,

to je u stvari moje slobodno vrijeme koje sam organizirao na taj način, ne organizira mi ga nitko drugi. (IPR, PG02, M, srednja dob)

U konačnici, iskazi sugovornika koji nemaju dovoljno slobodnog vremena primarni razlog za to vide u bavljenu poljoprivredom kao specifičnim aspektom života u ruralnim područjima. Posebno se u ovom kontekstu ističe uzgoj stoke i općenito držanje životinja u hrvatskim ruralnim područjima koja iziskuju svakodnevni angažman. Sugovornici također ističu i osviještenost da je uzgoj životinja i hrane, barem djelomično, njihov osobni odabir koji rezultira manjom količinom slobodnog vremena i slobode.

7.3.3. Rad formalnih društvenih struktura – lokalne udruge, društva i samouprave

Formalni načini provođenja slobodnog vremena, kao što je sudjelovanje u lokalnim udrugama, članstvo u lokalnoj samoupravi te doživljaji sugovornika o tim aspektima bit će opisani u o ovoj podtemi. Iskazi sugovornika koji govore o tome koliko su navedeni aspekti važan dio ruralnog načina života dobiveni su kao odgovori na pitanje o načinima provođenja slobodnog vremena (pitanje 17) te pitanja 21. *Kako procjenjujete kvalitetu rada lokalne uprave (općine i županije)? A države?;* i „22. *Smatrate li da vi možete ili trebate sudjelovati u procesu donošenja važnih odluka o vašem mjestu/općini ako to želite? Na koji način?“. Prvi aspekt tiče se važnosti koju sugovornici pridaju formalnoj društvenoj strukturi odnosno radu lokalnih udruga i društava. Drugi vezani aspekt opisuje važnost dobrog i bliskog odnosa s lokalnom samoupravom te mogućnosti aktivne političke participacije u svrhu unaprjeđenja kvalitete života cijele zajednice. Konačno, ističu se i iskazi koji govore o specifičnim izazovima i nezadovoljstvom lokalnom samoupravom u ruralnim područjima.*

Važnost rada lokalnih udruga civilnog društva i drugih lokalnih društava

Sugovornici pridaju važnost radu lokalnih formalnih društvenih struktura kao što su udruge i društva. Kao što je istaknuto i ranije, sugovornici dijelom svoje slobodno vrijeme provode sudjelujući u aktivnostima raznih udruga civilnog društva. Sugovornici su sami osnovali/bili suosnivači nekih od udruga civilnog društva te smatraju kako one igraju važnu ulogu za poboljšanje života u njihovim ruralnim naseljima. Primjerice, aktivnosti društva koja pružaju razne edukativne i integrativne aktivnosti za lokalno stanovništvo opisuju pozitivno.

Zadovoljna sam, ono što mi prvo pada na pamet nedavno smo osnovali udrugu, onako više je usmjerena na mlade, ali i na sve je socijalne skupine u [mjestu prebivališta], jer je dosta različita sredina i to je pozitivno jer smo vidjeli da se ljudi žele uključiti samo treba malo neko nešto pokrenuti nemamo tu inicijativu. (SLA, VP01, Ž, mlađa dob)

Iskazi sugovornika upućuju na to da rad udruga cijene zbog jačanja solidarnosti i poboljšanje kvalitete života ljudi u zajednici. Aktivnosti u lokalnim udrugama civilnog društva predstavljaju bitan način provođenja slobodnog vremena, čak i kad sugovornici nemaju nužno izravne koristi od vlastitog angažmana. Takvi uvidi upućuju na prisutnost solidarnosti i spremnosti na djelovanje za boljitak zajednice. Također, udruge civilnog društva predstavljaju još jedan oblik ranije spomenutog „uzimanja stvari u svoje ruke“ koji je prisutan i u ovom aspektu života u hrvatskim ruralnim područjima.

Pa ja imam, uz posao imam slobodnog vremena, ali si uvijek se nađe nešto za raditi. Trenutno sam predsjednica mažoretkinja, i aktivni sam neki meštar karnevala, maškara, teta pričalica u bolnici [ime dječje bolnice], pa, joj šta ja znam, pa sam čuvala roditelje, pa svašta nešto, ono...tako da nemam slobodnog (smijeh), mislim imam, ali ja ga preiskoristim, tako da u principu nemam slobodnog vremena, ali ja sama napravim da nemam (smijeh). (IPR, PG03, Ž, srednja dob)

Naziv nas je ograničavao za projekte, jer kad kažeš kulturno-umjetničko društvo, to je samo muzika, šarene suknje i lalala, a mi smo radili na obrazovanju upravo te djece, djece itd. Tako da smo promijenili naziv u [naziv lokalnog kulturnog i društvenog centra] koji ima svoje sekcije, od folklorne sekcije imamo malu, srednju i odraslu, imali smo i folklornu sekciju [ime sekcije], gdje su se okupljali i drugi ljudi. (SLA, OB02, M, srednja dob)

Djelovanje za boljitak zajednice vidi se i u suradnji udruga civilnog društva s obrazovnim ustanovama kroz organizaciju edukativnih i zabavnih aktivnosti za djecu.

Pa ono što ja vidim ima, pogotovo kroz te udruge. Vidim da, da događa. Na primjer, društvo [naziv društva] mogu reći, s obzirom da sam tu gdje jesam, da smo nekako povezani sa svim tim školama, vrtićima koji su na području naše općine, jer općina ima tri škole na tom području, vrtić i još jedno područno odijeljene. Uvijek radimo nešto zajedno. (IPR, IS04, Ž, srednja dob)

Jedna sugovornica također ističe udrugu civilnog društva koja pruža podršku i edukaciju oboljelima od raka. Primjerice, glavna aktivnost te udruge za onkološke bolesnike je obrazovanje oboljelih o tome kako prilagoditi i poboljšati svoju prehranu. Unatoč izazovima

pandemije COVID-a 19, udruga je prilagodila aktivnosti na način da su počeli organizirati edukacije putem interneta.

S: Jesam, predsjednica sam društva [ime društva] za općinu [općinu stanovanja], član sam udruge za celijakiju i član sam udruge za onkološke bolesnike.

I: Znači tu ste aktivni?

S: Jesam aktivna, tako da znam ono jedanput, dvaput godišnje spremati te namirnice pa prezentirati ih opet u [obližnjem gradu] za, [...] ljude koji su onkološki bolesnici. Udruga isto djeluje sa, sad ne na način s obzirom na COVID pa ne možemo, s obzirom da su to ljudi koji su bolesni i tako pa djelujemo preko Zoom-a, preko e, preko te neke tehnologije gdje se organizira, naša predsjednica organizira te razne. Kuhanja da, da onda ti ljudi vide je kako se na neki drugačiji način makrobiotika hrane. (IPR, IS04, Ž, srednja dob)

Gledajući iskaze sugovornika o podtemama u temi *Ruralni način života*, počinje se nazirati specifičan element onoga što Wuthnow opisuje kao tvrdoglavom otpornosti (Wuthnow, 2018:164). Spremnost na „uzimanje stvari u svoje ruke“, odnosno oslanjanja jedni na druge i aktivno sudjelovanje u društvenom životu u zajednici važno je sugovornicima. Ta se spremnost na djelovanje vidi pogotovo u iskazima o važnosti uspostave i djelovanja lokalnih udruga i društava čiji su ciljevi gotovo uvijek poboljšati kvalitetu života većem broju ljudi u ruralnim naseljima. U tom se aspektu ponovno ističe društvena kohezija i duh solidarnosti kroz djelovanje kako bi poboljšali život i drugim članovima zajednice.

Važnost lokalne samouprave – zadovoljstvo mogućnošću aktivne participacije i komunikacije

Spremnost na djelovanje i „uzimanje stvari u svoje ruke“ prisutna je i u odnosima s lokalnom samoupravom u ruralnim područjima. Sugovornici su podjednako iskazali zadovoljstvo i nezadovoljstvo s lokalnom samoupravom u svojim ruralnim naseljima. Gledajući iskustva zadovoljnih sugovornika, mogućnost aktivne participacije smatraju pozitivnim aspektom odnosa s lokalnom samoupravom. Primjerice, jedan od istaknutih načina aktivne participacije mogućnost je izravne komunikacije s načelnicima ili s odborima koji donose odluke na razini općine. Fokus sugovornika leži u mogućnosti ukazivanja na probleme članovima lokalne samouprave koje mogu adresirati i tako poboljšati kvalitetu života u njihovom naselju.

Pita se taj odbor koji je unutar općine to je nekakvih 20-ak ljudi, mislim, koji donose odluke, ali kada su neke bitne stvari onda se ipak pošalju nekakve obavijesti ljudima, što bi se moglo

napraviti i ako neko ima nekakvu primjedbu može doći u općinu i izraziti se. Uvijek je dozvoljeno doći kod načelnika i reći kakav problem imaš pa se uvijek može vidjeti što se može napraviti dodatno. (LBK, KA02, Ž, mlađa dob)

Pa u ovim malim zajednicama ja mislim da je to čak i moguće. Jer ti možeš lijepo otići kod načelnika i lijepo reći: „Čuj, slušaj ti [prezime načelnika], ti si ono napravil izvoli ono makni, ja neću ono tamo“. Ali mislim da je moguće. A mislim u velikim gradovima valjda ćeš ti doći do gradonačelnika [obližnjeg velikog grada] ili možeš, možeš, ali malo je to teže. To sad, a mislim u manjim sredinama, mislim da je ta komunikacija lakša, ako si baš zainteresiran i ako želiš nešto pokrenut. (IPR, PG04, Ž, starija dob)

Dodatnu pozitivnu stranu lokalne samouprave sugovornicima predstavlja način upravljanja općinama u kojoj sudjeluju predstavnici svih ruralnih naselja u sklopu te općine. Tu praksu sugovornici opisuju pozitivno jer su u nekim slučajevima predstavnici ruralnih naselja bliski poznanici. Stoga, kontakt s njima manje je formalan nego što je to slučaj kada se problemi i nezadovoljstva moraju komunicirati izravno načelnicima općina ili odborima. Dakle, kada postoje otvoreni kanali komunikacije između ruralnih stanovnika i načelnika te predstavnika ruralnih naselja, bilo putem društvenih mreža ili uživo, sugovornici su zadovoljni odnosom s lokalnom samoupravom. Dojam sugovornika je taj da kada je ta komunikacija prisutna, njihov glas se čuje i znaju da ipak postoji šansa da će se na nečemu što je njima bitno raditi i potencijalno unaprijediti.

Individualno, ne zato što u principu šta se dogodilo na zadnjim izborima i što je po meni korektno zadnji načelnik sad koji je izabran je uzeo predstavnika iz svakog sela po jednoga i nekako je taj predstavnik glas svog dijela, svog dijela općine, tako da u principu izravno utjecati ne, ali neizravno da. Znači preko svog predstavnika. Ja njega mogu nazvati i reći, slušaj, mene muči to, to, to i to, on će reći možemo popričati o tome ja ću dat prijedlog pa ćemo vidjet šta će se izdešavati principu neizravno da, izravno ne. (ZŽU, ZŽ01, M, mlađa dob)

Mislim da je puno bolja ta komunikacija u smislu da ti kao svaki mlađi čovjek možeš i u prek Facebook-a i prek svakakvih jer danas je svaka URL općina i svaka ima, ima to da ti možeš dati svoj primjedbu i to neko pročita. Evo u tom segmentu bi rekao da je bolje. Apsolutno je ulazak dozvoljen svima. Evo ja sam baš danas imamo situaciju da je čovjek došao na svakom drugom stupu je lampa on ima puno djece pa je tražio da se stavi među ostalim i na njegov stup. (ZŽU, ZŽ02, M, mlađa dob)

Mislim da, da se može ko mještatinin sudjelovat. Tipa mi imamo ne znan utorkom dan za stranke kada mještani dolaze sa svojim, ne mogu reći željama, nego, ne znan, možda ako im nešto smeta i ako bi htjeli promijenit i mislim da se to stvarno uvažava tako da mislim da da da stvarno da se može sudjelovat ko želi. (DAL, SD01, M, mlađa dob)

Ukratko, zadovoljni sugovornici su oni koji imaju mogućnost aktivno komunicirati s predstavnicima lokalne samouprave. Izravna i transparentna komunikacija lokalne samouprave s mještanima ruralnih naselja može omogućiti rješavanje određenih problema i, posljedično, poboljšanje kvalitete života pojedincima, ali i cijelim zajednicama. S obzirom da recentna istraživanja ukazuju kako je na razini cijele Hrvatske povjerenje u institucije izrazito nisko u usporedbi s drugim europskim državama (Ivanović i sur., 2022:410-411) te da je participacija izuzetno slaba, pogotovo među mladima (Ilišin, 2003; 2017), iskazanu važnost koju sugovornici vide u dobrom odnosu i aktivnoj participaciji u lokalnoj samoupravi valja imati na umu u planiranju daljnjeg razvoja hrvatskih ruralnih područja.

Važnost lokalne samouprave – nezadovoljstvo radom lokalne samouprave i pasivnost ruralnog stanovništva

Međutim, kako je i najavljeno na početku ovog odjeljka, oko polovice sugovornika iskazuje zadovoljstvo radom lokalne samouprave i vide velik potencijal za poboljšanje kvalitete života u aktivnoj političkoj participaciji, dok oko polovice ne dijeli tako pozitivno mišljenje. Dio sugovornika ističe nezadovoljstvo i probleme s lokalnom samoupravom i pasivnim sumještanima koji ne dijele ranije istaknutu spremnost na djelovanje u svrhu poboljšanja života svima u ruralnom naselju ili na razini općine. Primjerice, sugovornici navode kako jedino što lokalna samouprava radi je stvaranje radnih mjesta za stranački podobne i za vlastitu obitelj, odnosno za vlastitu i stranačku korist.

[...] samo nažalost je došlo do toga, ne gledaju se generalno uzgled nečega i dobra stvar, više se gleda osobna korist al dobro prožeta obiteljski, stranački, i tako dalje. (DAL, ŠK04, M, starija dob)

Pa lokalna uprava, gledano, ne vidim da vodi brigu baš o zajednici, što bi bio je glavni cilj, za čeg su dobili izbore, i ljudi su glasali. Bore se za svoje fotelje i svoja radna mjesta. I ovaj, naprave neke projekte, nebitne. (SLA, OB03, M, srednja dob)

Što se što se tiče nekakve lokalne uprave....do sad, mislim da je bila, ajmo reći, u redu, ali više je bila usmjerena prema ljudima istih usmjerenja, a sad nakon promjene vlasti koja je došla lani treba se u biti vidjeti s obzirom na stanje koje su mogućnosti, ali mislim da je cilj više uključiti mještane u sam nekakav razvoj i njihove potrebe. Mislim da do sad se to zanemarivalo, više godina. (IPR, IS02, Ž, mlađa dob)

Osim nezadovoljstva lokalnom samoupravom, sugovornici govore i o nezadovoljstvu sumještanima i njihovom spremnošću na djelovanje. Glavna kritika i nezadovoljstvo u iskazima upućena je pasivnim članovima zajednice koji ne iskazuju volju i želju za promjenom i poboljšanjem kvalitete života u zajednici.

Da, svako može dati svoj doprinos, a ljudi tu često ne iskazuju baš puno interesa, misle ma ovak i onak to bude isto, ali ne bude, svatko bi trebao na svoj način pokazati što želi i što misli da nije dobro. (SJV, KK01, Ž, mlađa dob)

Specifično, sugovornici ukazuju na to kako su mladi izrazito pasivni akteri u ruralnim područjima. Primjerice, neki ističu kako mladi ljudi nisu zainteresirani sudjelovati čak ni u lokalnim udrugama i društvima, a kamoli u političkoj sferi.

Aktivnost mladih je vrlo slaba, kroz ta društva govorim, mi u [ime udruge] imamo vrlo veliki broj mladih ljudi koji funkcioniraju, ali ja vidim da njih uvijek treba stalno vući, nemaju oni one vlastite samoinicijative da bi se oni uključivali u nekakav rad, njima je ok. Politika je kurva, to je u redu, to je uvijek bila, ali kroz nekakvu društvenu aktivnost, kroz društveno političku nazovimo je aktivnost mladih, uključivanjem u cijelu tu priču. Danas vam je jedan mlad čovjek, da bi se uključio u nekakav društveno politički rad, za svoju generaciju je smiješan. (IPR, PG02, M, srednja dob)

Dodatna kritika na račun pasivnosti ruralnog stanovništva dolazi iz opisa sugovornika koji smatraju da problem leži u dojmu o mentalitetu ruralnog stanovništva. Jedna sugovornica to opisuje na način da u ruralnim područjima nema volje za bilo kakvim djelovanjem te da je uvelike prisutno razmišljanje da je bolje „ne uzburkavati more“ i mijenjati dosadašnje stanje.

Malo sam razočarana sa ljudima zato što sam očekivala da postoji nekakva volja da se nešto napravi nešto neki korak prema, prema boljemu, međutim, ljudi su pa ne bi čak rekla niti da su rezignirani koliko se ne usude, tu još uvijek vlada ono razmišljanje ne talasaj, ne talasaj. (SJV, KZ03, Ž, starija dob)

Sumarno gledajući, iako je prisutna spremnost na djelovanje za poboljšanje kvalitete života šire zajednice, prisutni su ipak iskazi sugovornika koji su nezadovoljni lokalnom samoupravom ili sumještanima. Upravo u tome i leži važnost ovih rezultata koji ukazuju na potencijal kakav ruralna područja imaju i važnost uloge koju u tome imaju i lokalna samouprava i ruralno stanovništvo. Kako bi se poboljšala kvaliteta života, potrebno je adresirati istaknute nedostatke i probleme vezane za percipiranu korupciju, nekompetentnost i pasivnost lokalne samouprave te dijela samog ruralnog stanovništva. Detaljnije o implikacijama i preporukama ovog istraživanja i ovih rezultata govori se u diskusijskom i zaključnom dijelu disertacije.

7.3.4. Važnost prirodnog okoliša za subjektivni osjećaj zadovoljstva životom

Slijedi prikaz doživljaja sugovornika o važnosti prirodnog okoliša za subjektivni osjećaj zadovoljstva životom. O tome su sugovornici govorili kroz odgovore na pitanja o zadovoljstvu životom općenito (pitanje 1), o glavnim prednostima života u ruralnim naseljima (pitanje 2) te pitanja 10. *Sada ću vas pitati možda malo čudno pitanje - a što za vas znači dom, što je po vama potrebno za to da se osjećate da ste doma?*. Prirodni se okoliš pokazao kao izrazito važan resurs i za objektivne i za subjektivne pokazatelje kvalitete života. S jedne strane istaknuta je njegova kvaliteta, dostupnost, prostranost i čistoća, a s druge, subjektivne strane, istaknut je kao važan aspekt provođenja slobodnog vremena i uzgoja hrane u ruralnim područjima (o čemu se dodatno piše u nadolazećoj podtemi). Ovdje će posebno biti izdvojen dodatni aspekt prirodnog okoliša koji se javlja u iskazima sugovornika koji je usko vezan za subjektivnost osjećaja slobode, mira i sigurnosti koje pruža prostranost i dostupnost prirodnog okoliša.

Ključan pokazatelj kvalitete života u ruralnim područjima je prirodni okoliš, koji je sugovornicima važan ne samo kao materijalni resurs koji omogućuje ostvarenje niza navedenih objektivnih i subjektivnih pokazatelja, već i kao subjektivni pokazatelj vezano za osjećaje koje za njega vezuju. Prije svega, radi se o osjećajima slobode, mira i sigurnosti te osjećaje „doma“, odnosno komocije. Te osjećaje sugovornici opisuju kroz prizmu života u kućama s prostranim dvorištima, koje povezuju sa slobodom kakvu ne mogu pronaći u gradovima. Uz navedeno, sugovornici iskazuju kako im dvorište i kuća omogućuju slobodu koju boravak i život u stanovima ne može pružiti zbog osjećaja skučenosti i nedostatka slobode. Dodatni aspekt slobode sugovornicima predstavlja osjećaj da im, zbog posjedovanja kuće i dvorišta nitko ne može uvjetovati kako će se ponašati. Odnosno, da mogu raditi što žele, kada žele, bez straha da će imati potencijalnih problema sa susjedima.

Da si slobodan, da imaš slobodu, prvo da imaš slobodu kretanja, najosnovnije da kada ti otvoriš vrata da je okolo tvoje da to sve spada u dom. Ja kada dođem šogora u [obližnji veći grad] meni dođe slabo. 15.kat, gledaj kroz prozor i ništa. Osjećam se skućeno. Znači dom mora pružiti neku komociju. (IPR, PG05, M, starija dob)

Pa ono, ja mislim da to svima na selu onako, mir, tišina, dvorište, mogu što hoću, mogu kako hoću, mogu kad hoću, niko me ne ometa, nemam nikakve smetnje tipa podstanara, susjeda, sustanara... (SLA, BP03, Ž, srednja dob)

I slobodan si čovjek, pjevati možeš. Ja mislim sve one prednosti koje su u gradu, ne možeš ni u jednoj zgradi imati, veseliti se, a da nisi obavijestio svog susjeda ili ne znam ti ni ja šta i da ga obavijestiš ima ljudi koji će ti zvati policiju, prešao je 10 minuta ili 5 minuta. Recimo to zadovoljstvo. (DAL, SD02, M, starija dob)

Osjećaje slobode, mira i sigurnosti sugovornici vežu uz prirodni okoliš, kao istaknutim aspektom života u ruralnim područjima. Primjerice, slušanje cvrkuta ptica i blizine netaknute i očuvane prirode sugovornici opisuju pozitivno te kao izvor sreće i generalnog zadovoljstva životom.

Vidite, ja osobno sam zadovoljan iz tog razloga šta sam našao svoj mir u svemu tome, kad se ujutro ustanem ako čujem kroz prozor cvrkut ptica, odma mi je dan ljepši. (DAL, ŠK04, M, starija dob)

Jesam, zadovoljan sam životom u [mjestu stanovanja] zato što je mir i tišina, ajmo to tako nazvat. To je neki glavni forte što se tiče života na selu, što ja ujutro ustajem uz cvrkut ptica evo a ne uz zvuk tramvaja i autobusa. (ZŽU, ZŽ01, M, mlađa dob)

Prednost života je to što je mirnije, tiše, jednostavnije, ali ovako, život je tu, nema buke, [...] više opuštenije, nije stresno toliko. Poznaš sve ljude. (SLA, OB03, M, srednja dob)

Glavni načini opisivanja ruralnog načina života u ovom istraživanju bili su sloboda, mir sigurnost i povezanost s prirodom bez obzira na regionalnu pripadnost, dob, spol ili neku drugu socio-demografsku kategoriju sugovornika. Mir i slobodu sugovornici povezuju s osjećajem opuštenosti, sporijeg tempa života, manjeg stresa, slobode i visoke razine sigurnosti. Sugovornici osjećaj slobode u iskazima povezuju s kućom i dvorištem kao prostorima koji su isključivo njihovi te u kojima imaju apsolutnu autonomiju i slobodu raditi što, kada i kako žele.

7.3.5. Aspekti uzgoja domaće hrane za vlastite potrebe – proizvodnja, dijeljenje i vlastito zdravlje

Ova podtema u sebi sadržava i elemente društvene kohezije i načine korištenja prirodnog okoliša i njegove važnosti za osobno zdravlje i zadovoljstvo životom. Velik dio sugovornika, kako je uobičajeno u hrvatskim ruralnim područjima, prakticira neki oblik proizvodnje hrane, o čemu govori ova podtema. Iskustva vezana za uzgoj i dijeljenje hrane proizašla su iz pitanja 2. *Koje su po vama prednosti života na selu?* te iz pitanja 17. *Imate li dovoljno slobodnog vremena i ako da, gdje i kako ga najčešće provodite?*, dok su iskazi o osobnom zdravlju proizašli iz pitanja 5. *Kako ste zadovoljni svojim zdravljem?*. Glavni aspekt ove podteme je proizvodnja i dijeljenje domaće hrane koji, osim što je uobičajen način korištenja prirodnog okoliša, ujedno sadržava i elemente bliskosti i društvene kohezije specifične za život u ruralnim područjima. Drugi vezani aspekt tiče se percepcije sugovornika o pozitivnom utjecaju domaće prehrane na zdravlje te o osobnom zdravlju općenito. Uzgoj hrane za vlastite potrebe također predstavlja i aspekt samodostatnosti, o čemu je više riječ u nadolazećem potpoglavlju ove teme.

Proizvodnja i dijeljenje domaće hrane

Velik dio sugovornika prakticira neki oblik proizvodnje vlastite hrane, bilo kroz obrađivanje vrtova/bašči za povrće, održavanje voćnjaka ili uzgoj domaćih životinja za jaja i meso. Neki sugovornici opisuju da kada su potrebni veći radovi poput baliranja sijena ili kolinja, pozivaju sumještane i druge bliske ljude kako bi sudjelovali i pomogli s tim poslovima.

I: Kad se nešto radi, da li dolazi susjed pomoći?

S: Najčešće ne jedino ako je nešto kritično onda te zove čovjek skupi se napravi se ručak ili gablec ili nešto i onda ili se krumpir pobere ili se balira sijeno pa se bale stave u prikolicu i kad je kolinje, onda jedni drugima uskačemo kada treba. Kad je veće, kada je veće onda čovjek zove par ljudi da mu dođu pomoć.

I: Imate svoj vrt? To za vaše potrebe ili?

S: Samo za naše potrebe i podijelimo okolo većinom. Kad napraviš, ne znam, 50 litara soka od višnje, ne možeš ga svog popiti, pa daš jedan mami, jedan kumi, jedan susjedi, prijatelju i to onda ode. (LBK, KA02, Ž, mlađa dob)

Dodatni aspekt solidarnosti i suradnje u ruralnim naseljima predstavlja praksa dijeljenja vlastite proizvedene hrane. Čak i kada hranu primarno uzgajaju i proizvode za vlastite potrebe, sugovornici dijele proizvedenu hranu s obitelji, sumještanima i prijateljima.

I: *Da li dijelite to sa ljudima ili?*

S: *Da, da, da.*

I: *To me zanima jer imam osjećaj da je to neka naša hrvatska praksa da se napravi.*

S: *Uvijek imaš svježe za pojest, a onaj sav višak il kuhaš paradajz kad ga ima viška, kad je ono prava sezona jer nemaš kud sa njim, zimnicu obavezno. (SLA, BP03, Ž, srednja dob)*

U iskazima sugovornika svi koraci uzgoja i proizvodnje vlastite hrane u ruralnim područjima podrazumijevaju element solidarnosti među sumještanima. Od prvih koraka uzgoja hrane poput obrade zemlje, preko žetve pa sve do finalne obrade i pripreme hrane, u svim koracima tog procesa prisutna je solidarnost i suradnja sumješšana. U konačnici, nakon proizvedene hrane, većinu viškova redovno podijele s obitelji, prijateljima i susjedima, što također ukazuje na prisutnu društvenu koheziju u hrvatskim ruralnim područjima.

Domaća prehrana i osobno zdravlje

Sugovornici domaću hranu percipiraju kao zdravu te joj pridaju važnost zbog zdravstvenih koristi, posebno kada općenito govore o zadovoljstvu osobnim zdravljem. Primjerice, kada opisuju kupovanje namirnica od poznanika i prijatelja, naglasak stavljaju na to da su sigurni kako je takva hrana kvalitetna i dobra zbog činjenice što je domaća.

Super sam zadovoljna sa svojim zdravljem. [...] Ja jako pazim na svoje zdravlje, ja puno hodam, planinarim, zdravo se hranim - jedem sve iz mamine bašče. Imam tu sreću da je, eto mama ima dvije ogromne bašče, prednost sela, znači jedemo sve domaće, domaća jaje, domaći pilići, sve domaće. (SLA, BB02, Ž, mlađa dob)

Imaš zdravu hranu, sam si proizvodiš, višak prodamo, znači ne kupiš ništa. Moraš platit struju i to, sol, ulje, to čak nemamo, ali više-manje, drugo sve je naše. (IPR, IS03, M, srednja dob)

Poznavanje lokalnih proizvođača hrane i bliske odnose s njima smatraju izrazito pozitivnim aspektom specifičnim za život u ruralnim područjima.

S: *Znači to kupujemo ovako meso domaće ovako od ljudi koje znamo, ali tata ima šume, bavi se drvima ima dva traktora. Mama proizvodi svoje domaće proizvode, ono voće povrće i tak to, tak da tu, tu eto imamo sreću da možemo jest domaću hranu...*

I: *Ne znam koliko to uspijete proizvest ali, da li to onda dijelite sa drugima ili?*

S: Pa da, pa da, uglavnom se dijeli da znači, mama ono tog napravi imam dvije starije sestre pa ona to njima malo i njihovim prijateljima i tak to onda mi razdijelimo. (SLA, BB02, Ž, mlađa dob)

Gledajući osobno zdravlje, većina sugovornika iskazuje zadovoljstvo vlastitim zdravljem, dok su među nezadovoljnim sugovornicima primarno oni srednje i starije dobne skupine. No, primjerice, stariji sugovornici kada govore o nezadovoljstvu vlastitim zdravljem pripisuju to uznapredovanim godina i kroničnim dijagnozama.

Pa zdravlje normalno, sa 70 narušeno. Imao sam operaciju srca prije 3 godine i bio sam poslije godinu dana u Krapini u Toplicama. Pa sve je uredno. Dobio dvije prijemosnice, jer su mi prve dvije bile začepljene čak 90%. (DAL, SD02, M, starija dob)

A dobro, ono što nose godine. Stres. Radim godinama stresan posao. Živjela sam na tri kolosijeka, KUD, obitelj. To vam sve nosi svoje. S obzirom na svoje godine sam relativno zdrava. Ono visok tlak i te fore. [...] Ja mislim da sam za svoje godine još prilično okej. (IPR, PG04, Ž, starija dob)

Sumarno gledajući, rezultati ovog istraživanja ukazuju na to kako je percepcija domaće hrane kao zdrave vrlo prisutna, odnosno da sugovornici smatraju domaću hranu izvorom zdravlja te su većinski zadovoljni osobnim zdravljem, što opet povezuju sa zdravom hranom i prirodnim okolišem u kojem žive. Na važnost proizvodnje hrane u ruralnim područjima ukazuju i državne (*Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine*, NN 13/2021; *Program ruralnog razvoja 2014.-2020.*, NN 91/2019; *Strategija regionalnog razvoja do kraja 2020. godine*, NN 75/2017) i europske razvojne strategije (ZPP, 2021; NN 22/2023). Uz to, prema medicinskim istraživanjima, način prehrane u ruralnim kao ni urbanim područjima u Hrvatskoj ne mora nužno biti zdrav (Džakula i sur., 2012:248), što su dijelom prepoznale i istaknule Svirčić Gotovac i Zlatar (2007) kada govore o prehrani kao aspektu kvalitete života: „[...] živimo u društvu u kojem svjesnost o konzumiranju nezdrave hrane još nije na dovoljno visokoj razini kod većine stanovnika, te da se tradicijom stečene prehrambene navike teško mijenjaju“ (Svirčić Gotovac i Zlatar, 2007:46). Stoga, ruralno kao i urbano stanovništvo treba educirati o tome da domaće i organsko uzgojeno ne mora nužno značiti i dobro za zdravlje, odnosno da neki elementi tradicionalnog načina prehrane u ruralnim područjima nemaju zdravstvene koristi čak i ako su lokalno i ekološki proizvedeni.

7.3.6. Samodostatnost ruralnog stanovništva

U ovoj podtemi govorit će se o samodostatnosti ruralnih stanovnika kao specifičnom obilježju ruralnog načina života. Samodostatnost se iskristalizirala kroz odgovore na mnoga pitanja u protokolu poput pitanja o načinu provođenja slobodnog vremena (pitanje 17), uvodnih pitanja o prednostima i zadovoljstvu životom (pitanja 1 i 2) te pitanja o kvaliteti rada lokalne samouprave (pitanje 21), mogućnosti sudjelovanja u procesu donošenja odluka (pitanje 22), o zadovoljstvu prirodnim okolišem (pitanje 19) te pitanjima o poljoprivrednim (pitanje 15) i turističkim (pitanje 16) potencijalima ruralnih područja. Samodostatnost nije bila predviđena protokolom za provedbu intervjua, ali se proteže kroz gotovo sve gore opisane objektivne i subjektivne pokazatelje kvalitete života. Zbog toga ju je bilo posebno važno izdvojiti kao zaseban subjektivni aspekt kvalitete života koji proizlazi iz odgovora samih sugovornika. Ovdje će biti prikazan na temelju dva ključna aspekta u kojima se pojavljuje u obliku individualne ili kolektivne samodostatnosti. Prvi aspekt se tiče važnosti koju sugovornici pridaju aktivnom sudjelovanju u društvenoj i političkoj sferi, a drugi aspekt odnosi se na potencijal koji sugovornici vide u prirodnom okolišu za ostvarenje određene samodostatnosti i neovisnosti.

Volontiranje i osnivanje udruga

Na tragu rezultata o zadovoljstvu i nezadovoljstvu lokalnom samoupravom, kroz iskaze vidi se „uzimanje stvari u svoje ruke“ kao način razmišljanja i djelovanja ruralnog stanovništva. Sugovornici smatraju da promjena i poboljšanje kvalitete života i jačanje kapaciteta društvene otpornosti leži na njima samima. Stoga im je izrazito važno da sami pokrenu nešto kada nedostaje pomoć iz političke i šire društvene sfere. Jedan sugovornik ističe da je pokušao početi volontirati kako bi pomogao starijim članovima zajednice. Međutim, naišao je na problem s nezainteresiranosti općine da na neki način potakne volontiranje i pomogne poboljšanju kvalitete života ljudima u zajednici.

Ja sam se prošle godine prijavio u općini kao volonter. Završio sam elektro i šta ja znam, popravljao sam starim ljudima šta je trebalo, tako neke kvarove struje ili manje. [...] To me potaklo iz razloga što kod jedne gospođe, stalno ima neki, a ovoga ne bih želio da ima problema, da to misli neki da joj ja to naplaćujem. I da to bude ono volonterski. Ni dan danas niko mi se nije obratio. Kad sam ja to načelniku prezentirao, ovoga, on mi je rekao da sam jedan od prvih volontera, da još nemaju i da će me obavijestiti. Međutim, niko me još nije nikad obavijestio.
(SLA, OB03, M, srednja dob)

Drugi primjer samodostatnosti koji sugovornici navode je osnivanje udruga koje djeluju na području ruralnog naselja i općine. Osim edukativnih benefita, osnivanjem udruga jača se i društvena kohezija i međuljudski odnosi u ruralnim područjima što predstavlja izrazito važnu dimenziju kvalitete života, ali i otpornosti ruralnog stanovništva. Primjerice, jedan sugovornik je osnovao udrugu pčelara u svrhu educiranja ljudi u općini koji se bave pčelarstvom te kako bi adekvatno prilagodili vlastito poslovanje uvjetima u kojima se nalaze.

Znate što je veliki nedostatak? Medij. Treba se više razvit mediji. Da zna svaki onaj čovjek na selu, o čemu se radi. Da se uputi. Da mu se kaže, evo to možeš i to, izvest i to možeš proizvest. To treba ljudima. [...] Evo, na primjer, ja sam baš sad planiram osnovat udrugu pčelara, na području [mjestu prebivališta]. Jer to treba. Na primjer ljudi, nemaju, ti ljudi svi imaju pčele, ali on jednostavno ne zna. Dođe neka bolest i ne zna tretirat, ali ipak jedan profesor kad dođe, pa održi neko predavanje, na tu temu, e to mi je želja da napravim. Čak se statut već napisao. Pa profesori, i oni su sad ljudi u mirovini, ti ljudi sad ćemo se malo družiti. (LBK, LS03, M, starija dob)

Iskazi sugovornika o volontiranju i osnivanju udruga civilnog društva upućuje na postojanje spremnosti na djelovanje za poboljšanje kvalitete života na lokalnoj razini. Drugim riječima, oslanjajući se na vlastitu volju i inicijativu, sugovornici „uzimaju stvari u svoje ruke“ i ulažu vlastito slobodno vrijeme i resurse kako bi pomogli sumještanima i općenito poboljšali uvjete života u ruralnim područjima. Ovakvi iskazi dodatno ojačavaju ranije istaknute teze o *tvrdoglavoj otpornosti* (Wuthnow, 2018) i neovisnosti ruralnog stanovništva. Iz tog razloga bi buduće ruralne razvojne strategije posebnu pažnju trebale posvetiti upravo iskorištavanju potencijala koji leži u samodostatnosti i spremnosti na djelovanje ruralnog stanovništva o čemu je više riječ u diskusijskom dijelu disertacije.

Uzgoj hrane za vlastite potrebe i iskorištavanje potencijala prirodnog okoliša

Nadalje, sugovornici također ističu kako smatraju da je potencijal ruralnih područja neiskorišten. To se vidi pogotovo kada govore o prirodnom okolišu kojeg smatraju izrazito važnim resursom ruralnih područja. Iskazi sugovornika govore kako ruralno stanovništvo trebaju preuzeti inicijativu kako bi se ti resursi adekvatno iskoristili. Drugim riječima, ruralni stanovnici moraju „uzimati stvari u svoje ruke“ kako bi poboljšali vlastitu kvalitetu života, ali i kvalitetu života cijele zajednice.

Pa mislim da, ono, kvaliteta života kao takva je dobra. Nije sad da je loše, ali mislim da se može, mislim da u biti da jako puno u biti prostora za napredak u smislu nekakvog zajedništva i možda nekakvoj želji da tu zajednicu prilagodimo sebi. (IPR, IS02, Ž, mlađa dob)

Veliki su potencijali, a razvijeni su 0. Mogućnosti su puno veće. Treba se primiti posla, a neće niko. Baš moj taj pajdaš iz [obližnjeg ruralnog naselja] što je došao tu da kosi, onda je drugi nastavio, ja sam ga dovukao, malo smo se u lov u družili, malo smo se provozali, veli "Fakat to nitko ne kosi", rekoh "Nitko", "Ja bih kosio". Odi kosi i sad je on počeo kositi. (IPR, PG05, M, starija dob)

Osim navedenoga, sugovornici ističu kako u ruralnim područjima raspoložuju izrazito velikim potencijalima koje oni sami mogu iskoristiti kako bi poboljšali kvalitetu života svima u ruralnoj zajednici. Takvi iskazi samo dodatno ukazuju na važnost aktivnosti lokalnih udruga, ali i samouprave u poticanju iskorištavanja prisutnih potencijala. Prisutnost tih mogućnosti i resursa, poput prirodnog okoliša, uz poticaj od strane lokalnih političkih i društvenih struktura može pozitivno doprinijeti otpornosti i poboljšati kvalitetu života na individualnoj i lokalnoj razini.

U ranijim dijelovima disertacije istaknuta je višestruka povezanost ruralnog stanovništva i ruralnog načina života s prirodnim okolišem. Iako je uzgoj vlastite hrane obuhvaćen u različitim aspektima kvalitete života, njena važnost je posebno istaknuta u kontekstu jačanja osjećaja samodostatnosti i neovisnosti. Dodatan aspekt koji sugovornici ističu je kako uzgojem vlastite hrane, barem u nekoj mjeri, nadilaze ili smanjuju ovisnost o trgovinama za pribavljanje hrane. Osim navedenih prednosti, uzgoj vlastite hrane u ruralnim područjima ima i aspekt financijskog rasterećenja općenito, a pogotovo starijim sugovornicima s niskim mirovinama.

Mislim ja ne kažem da se to isplati što sam ja uzela sjeme za, da ću imati luka i to. Ma daj si napravi 2-3 nek imaš svoje da je to. Ne isplati se. Pa šta se ne isplati računat. Ne isplati se ni živjet, pa šta sad. A ovo moje, nisam špricala, to je moje, kako god. I ne uspije ili polu-uspije, jedne godine će nešto uspjeti, ali napravi. (SLA, OB05, Ž, starija dob)

Kad bi imao koliko je potrebno, onda ne bi, možda bih koji puta na večeru otišao (smijeh). Ali krpamo. Napravimo si sve što nam treba, krumpira, graha, ono, sve da ne nabrajam si napravimo. Kupimo ono osnovno što nam treba šećer, ulje. Imamo i sad te svinje, pa si napravimo doma pršut, kobasice. (IPR, IS06, M, starija dob)

Ruralnim sugovornicima samostalnost i mogućnost opskrbe hranom predstavlja specifičnu prednost života u ruralnim područjima naspram života u gradovima. Uz već spomenute razlike

između urbanih i ruralnih područja u kontekstu uzgoja hrane, sugovornici ističu i aktualne probleme i izazove koje proizvodnja hrane može ublažiti. Primjerice, jedna sugovornica spominje rat u Ukrajini koji je uzdrmao cijeli svijet, pogotovo u aspektu sigurnosti opskrbe hranom. Usprkos tom velikom šoku, sugovornici ističu samostalnost i samodostatnost koju, prema njima, samo ruralna područja mogu pružiti.

Pa ja sad razmišljam o ovoj situaciji recimo ajmo sad uzeti Ukrajina, taj rat, pa onda inflacija, pa ne znam što drugo. Ti, kako su rekli moji pokojni svekar i svekrva, ono vrijeme poslije rata bilo je teško isto daleko da sada dobijamo donacije, ali ti ćeš ovdje, bar mi na moru, uhvatiti jednog peša, a peš znači jedna ribica, dvije ribice, dagnje, pa ćeš ti preživjeti. A ti u gradu to nemaš. Moj muž je bio vrsni ribar, mi smo imali brod i ribe je uvijek bilo u kući. (DAL, ZA03, Ž, starija dob)

Prednost. Samostalnost. Od nikoga ne ovisiš, niko ti ne zapovida. Radiš šta oćeš, koliko oćeš. I tako. Ako puno radiš, puno ćeš imati. (smijeh) (SLA, BP05, M, starija dob)

Sažeto, ruralna područja, prirodni okoliš i mogućnost uzgoja i proizvodnje hrane sugovornici opisuju kao ključne mogućnosti i kapacitete za snalaženje i nadilaženje izazova. Uloga prirodnog okoliša za ruralni način života i za kvalitetu života općenito ne smije biti podcijenjena. Osim mogućnosti uzgoja i proizvodnje vlastite hrane koja omogućuje izravnu financijsku olakšicu, ona jača i samodostatnost u kontekstu smanjene potrebe za oslanjanje na trgovine i obližnje gradove. Život u hrvatskim ruralnim područjima omogućuje sugovornicima da koristeći prirodni okoliš dijelom nadomjeste potrebu za kupovinom svih namirnica u trgovinama. Uz to, kako je istaknuto ranije u temi, uzgoj i proizvodnja hrane u iskustvima sugovornika nije isključivo individualna aktivnost već ima vrlo istaknut društveni element koji prožima skoro cijeli proces. Dodatno, sama proizvedena hrana također služi i kao element društvene kohezije, pomaganja i solidarnosti što ukazuje i na međupovezanost dvaju ključnih aspekata ruralnog načina života, kao i ove cijele teme. Generalno gledajući, samodostatnost doprinosi kvaliteti života, pruža kapacitete prilagodbe, ali i može predstavljati transformativne kapacitete otpornosti ne samo pojedincima, već i široj ruralnoj zajednici.

7.3.7. Zaključno o temi Ruralni način života

Druga od tri pronađene teme, *Ruralni način života*, sastoji se od šest podtema.

Prva podtema i glavna istaknuta prednost ruralnog načina života *društvena je kohezija i duh solidarnosti u ruralnim područjima* kao ključno obilježje ruralnog života i danas. Međusobno pomaganje u poljoprivrednim i sličnim poslovima, dijeljenje proizvedene hrane, podrška i bliskost glavni su elementi društvene kohezije u ruralnim područjima. Društvena se kohezija također vidi u održavanju aktivnog društvenog života kroz neformalna druženja i sudjelovanje u radu lokalnih udruga i društava. Te aspekte društvene kohezije i solidarnosti većina sugovornika opisuje kao pozitivnima i važnima za njihovo zadovoljstvo životom. Međutim, prisutan je i manji dio nezadovoljnih sugovornika aspektima društvene kohezije i bliskih međuljudskih odnosa u ruralnim područjima. To su bili većinom mladi sugovornici, a posebno sugovornice. Primjerice, oni opisuju prisutnost određenih negativnih strana bliskosti i društvene kohezije koje vide u nedostatku privatnosti i anonimnosti. Takvi nalazi su u skladu s istraživanjima o ruralnim mladima i ruralnim ženama koja govore kako bliskost i snaga društvenih odnosa može imati negativan efekt na mlade i na žene u ruralnim područjima (Haugen i Villa, 2005; 2006; Rye, 2006). Nadalje, govoreći o aspektu solidarnosti i društvene kohezije kroz formalnu i neformalnu skrb za starije i nemoćne sumještane, sugovornici isključivo pozitivno govore o iskustvu s projektom *Zaželi* koji je služio kao izvor formalno organizirane skrbi, a koji je pružao elemente neformalne skrbi za starije i nemoćno stanovništvo. Aktivnosti projekta pružale su više od same fizičke pomoći i obavljanja usluga starijima i nemoćnima. Pružali su i emocionalnu i socijalnu podršku osjetljivom dijelu ruralne populacije, što se karakterizira kao element neformalne skrbi (Podgorelec i Klempić, 2007). Sugovornici ističu kako je i dalje prisutna međugeneracijska solidarnost u njihovim ruralnim naseljima, odnosno kako je „normalno“ da mlađi sumještani pomažu starijima, čak i kada se ne radi o članovima obitelji. Negativan aspekt skrbi za starije i nemoćne prepoznaju u neadekvatnosti domova za starije koje opisuju izrazito skupima i nepristupačnima. Uzevši u obzir izrazito niske mirovine i istaknuto poskupljenje staračkih domova u ruralnim područjima, mogućnosti pristupa tako organiziranoj formalnoj skrbi dodatno je otežana za starije i nemoćne ruralne stanovnike. Dodatni iskazi manjeg dijela sugovornika govore o tome da je došlo do promjena u odnosu prema starijim članovima obitelji. Sugovornici to opisuju na način da ističu da djeca odlaze ili se jednostavno ne žele brinuti za svoje roditelje što, uz ranije spomenute financijske tegobe, stavlja starije i nemoćne u posebno nepovoljan položaj u ruralnim područjima. Takva iskustva doprinose važnosti koju ranije istaknuti obrasci ponašanja, utemeljeni na društvenoj koheziji i duhu solidarnosti, imaju za kvalitetu života starijih članova ruralne zajednice. Drugim riječima, neformalna skrb i pomoć koja dolazi izravno iz zajednice,

kao i kroz projekte poput *Zaželi*, ima posebno važnu ulogu u očuvanju kvalitete života s obzirom na opisane nedostatke formalne skrbi za starije i nemoćne u ruralnim područjima.

Druga se podtema fokusira na *načine provođenja slobodnog vremena*. Slobodno vrijeme u ruralnim područjima sugovornici provode većinom u nekom odnosu s prirodnim okolišem. Bavljenje poljoprivredom, održavanje vrta i voćnjaka te briga o domaćim životinjama ili druženje s obitelji u prirodi predstavljaju glavne načine provođenja slobodnog vremena u ruralnim područjima. Uz istaknute načine provođenja slobodnog vremena, sugovornici također ističu sudjelovanje u aktivnostima lokalnih društava, poput kulturno-umjetničkih, sportskih i lovačkih društava te udruga. Također spomenut način provođenja slobodnog vremena je druženje s obitelji i prijateljima. Konačno, ali ne i najmanje važni, iskazi su manjeg dijela sugovornika koji ističu kako nemaju dovoljno slobodnog vremena, primarno zbog toga što se nakon standardnog zaposlenja van poljoprivrede upuštaju u ranije navedene aktivnosti: obradu i održavanje vrta, voćnjaka, polja te brigu o domaćim životinjama. Ukratko rečeno, načini provođenja slobodnog vremena neraskidivo su povezani s društvenim i prirodnim svijetom.

Treća je podtema usmjerena na *rad formalnih društvenih struktura*, odnosno na važnost koju sugovornici pridaju radu i suradnji s lokalnim udrugama, društvima, ali i samoupravom. Oko polovice sugovornika ističe važnost dobrih odnosa s lokalnom samoupravom i spremnosti na djelovanje i aktivno sudjelovanje u društveno-političkom životu u svrhu poboljšanja kvalitete života cijeloj zajednici. Aktivnu participaciju u lokalnoj samoupravi sugovornici ostvaruju kroz otvorenu komunikaciju i suradnju s predstavnicima naselja i mjesnim odborima. Druga polovica sugovornika pak ističe i svoje nezadovoljstvo s lokalnom samoupravom zbog dojma o nekompetentnosti i korumpiranosti članova lokalne samouprave te osjećajem da samo uzimanjem stvari u svoje ruke mogu napraviti značajnu promjenu za sebe i za svoj kraj što dovodi do specifičnog aspekta ruralnog načina života – samodostatnosti.

Četvrta se podtema tiče *važnosti prirodnog okoliša za subjektivni osjećaj zadovoljstva životom* koje pruža sugovornicima. Prirodni okoliš, uz spomenute specifičnosti, ekonomske i druge benefite, veliku ulogu ima i u pružanju osjećaja doma, slobode, mira i sigurnosti. Sugovornici opisuju kako su im upravo ti osjećaji posebno važni te kako proizlaze iz dostupnosti i očuvanosti prirodnog okoliša što smatraju specifičnim obilježjem života u ruralnim naseljima i područjima.

Peta se podtema bavi *aspektima uzgoja domaće hrane* za vlastite potrebe, njenom povezanosti sa zdravljem te zadovoljstvo osobnim zdravljem općenito. Kada proizvode hranu za svoje

osobne potrebe sugovornici ju često dijele s obitelji, prijateljima i susjedima. Kroz uzgoj i dijeljenje vlastite proizvedene hrane vidi se povezanost društvenog svijeta s prirodnim okolišem kao ključnim obilježjima ruralnog načina života. Uz to, važan subjektivni pokazatelj kvalitete života kojeg sugovornici povezuju s uzgojem vlastite i zdrave hrane tiče se osobnog zdravlja kojim su većinom zadovoljni. Važan element osobnog zdravlja prema iskazima predstavlja i domaća prehrana što zahtjeva posebnu pažnju budućih istraživanja kako bi se adekvatno istražila kvaliteta domaće prehrane u kontekstu osobnog zdravlja kao važnog elementa općenitog zadovoljstva životom i kvalitete života.

Tako je *samodostatnost* šesta i konačna podtema koja se s jedne strane vidi u aktivnom sudjelovanju ruralnog stanovništva u društveno-političkoj sferi života u ruralnim naseljima, dok je s druge strane vidljiva kroz uzgoj hrane za vlastite potrebe. Mogućnost aktivne participacije i komunikacije s lokalnom samoupravom sugovornici opisuju pozitivno jer im omogućuje da istaknu probleme koji ih muče. Mogu uzeti stvari u svoje ruke i pokušati poboljšati vlastitu, ali i kvalitetu života cijele zajednice. Uzgoj vlastite hrane, osim ranije istaknutih obilježja, predstavlja i važan element samodostatnosti ruralnog stanovništva. Sugovornici ističu kontekst rata u Ukrajini i porast cijena namirnica te ukazuju da mogućnost uzgoja bilo kolike količine hrane predstavlja financijsku olakšicu i pruža resurse i kapacitete otpornosti koji su specifični za život u ruralnim područjima. Odnosno, prema iskazu sugovornika, ti resursi nisu tako lako dostupni žiteljima gradova i to vide kao veliku prednost ruralnog načina života i života u ruralnim naseljima općenito.

7.4. Promjene u životu i radu u ruralnim područjima

Treća tema pronađena provedenom induktivnom tematskom analizom tiče se iskaza sugovornika vezanih za promjene u životu i radu u ruralnim područjima kojima svjedoče te načina na koji vide budući razvoj ruralnih područja. Ova tema sadržava podteme koje se vežu za objektivne i subjektivne pokazatelje kvalitete života. Naime, s obzirom na ključnu važnost koju sugovornici pridaju tim pokazateljima kvalitete života, kako je vidljivo iz dosadašnje analize, za stjecanje dubljeg uvida u njih nužno je istaknuti i njihovu percepciju o primijećenim promjenama o njima ključnim aspektima života u ruralnim područjima. Osim toga, u samim intervjuima postavljena su otvorena pitanja o budućnosti i potencijalima koje sugovornici vide kako bi se stekao uvid u trenutno stanje, ali i u razvojni smjer kojeg sugovornici smatraju da treba slijediti za njihova ruralna naselja i ruralna područja.

U ovoj se podtemi izdvajaju: promjene u poljoprivredi kao poslovnoj aktivnosti i poljoprivredi za osobne potrebe; slabljenje međuljudskih odnosa i ključni razlozi za te promjene; promjene u položaja žena, odnosno o rodnim nejednakostima; kao i podteme vezane za pogled u budućnost ruralnih područja uz osvrt na specifične izazove s kojima se ruralna područja susreću te ideje i strategije njihova rješavanja. Nakon pregleda podtema koje tema *Promjene u životu i radu u ruralnim područjima* sadržava, slijedi detaljan prikaz glavnih rezultata i iskaza uz posebno istaknute aspekte specifičnih podtema koji nisu bili pitani u sklopu protokola poput pojave osjećaja otuđenosti u rezultatima o slabljenju međuljudskih odnosa.

S obzirom da se ovo istraživanje oslanja na kvalitativni pristup, informacije, iskustva i ideje ruralnog stanovništva o planovima za budućnost predstavljaju temelj za kvalitetnu izradu preporuka za daljnji ruralni razvoj kojima je fokus unaprjeđivanje aspekata kvalitete života koji su samim stanovnicima važni i relevantni, o čemu je detaljnije riječ u diskusiji i zaključku disertacije.

7.4.1. Promjene u poljoprivredi

U podtemi koja slijedi prikazat će se iskazi sugovornika koji govore o zapaženim promjenama u poljoprivredi i uzgoju hrane te izazovima s kojima se susreću, kao i nedostacima koje vide u toj aktivnosti, kako na poslovnoj razini, tako i na individualnoj razini uzgoja hrane za vlastite potrebe. Podtema je većinom proizašla iz pitanja 4. *Je li život u ovom mjestu nekada u prošlosti bio drugačiji nego danas? U kojem smislu, što je po vama bilo bolje nekada, a što je danas bolje?;* 11. *Je li se značajnije promijenio fizički izgled ovog mjesta u odnosu na prošlost? Ako da, na koji način?* te 15. *Koliko su poljoprivredni potencijali razvijeni po vašem mišljenju? Razvija li se ekološka poljoprivreda i kako to vidite?.* Kroz odgovore na navedena pitanja su sugovornici većinom opisivali vlastite doživljaje promjena u poljoprivredi te, većinski, negativan pogled na njih. Prva razina na kojoj sugovornici opisuju promjene u poljoprivredi je poslovna razina koja je vezana za razne aspekte isplativosti bavljenja poljoprivredom, dok se na drugoj razini sugovornici osvrću na promjene u poljoprivrednim aktivnostima za vlastite potrebe koje se tiču transformacije ruralnih naselja kakvog poznaju te izazova koji dolaze s time.

Promjene u poljoprivredi kao poslovnoj aktivnosti

Bavljenje poljoprivredom i uzgojem hrane, kako je vidljivo i u ranijim iskazima o ruralnom načinu života, predstavlja vrlo važnu aktivnost za ruralno stanovništvo. Sukladno tome, važno je istaknuti i promjene koje sugovornici primjećuju u toj aktivnosti. Većinu se tih promjena u poljoprivredi percipira kao negativne. Dodatno, u odgovorima o poljoprivredi kao poslovnoj aktivnosti nisu uočene regionalne ni dobne ili neke druge specifičnosti između sugovornika.

Glavni, možda i krovni, razlog za negativan dojam o promjenama u poljoprivredi u ruralnim područjima danas povećanje je količine potrebnih sredstava za bavljenje poljoprivredom. Sugovornici ističu da je za bavljenje poljoprivredom danas potrebno puno više novaca, vremena, poljoprivredne površine i strojeva. Primjerice, navode problem parcijalizacije poljoprivrednih zemljišta, odnosno vrlo malih površina obradive zemlje što smanjuje profitabilnost bavljenja poljoprivredom. Problem malih parcela sugovornici vide i u tome da su za obradu tih malih površina i dalje potrebni strojevi (traktori, kombajni i slično) koji postaju sve skuplji, a kapaciteti malih parcela za zaradu nisu dovoljni.

Znači ko imaju male površine zemlje, ne mogu s tim opstat živjet, znači, a ne mogu svi imati 100 hektara zemlje, to je problem. Danas da bi te strojeve skupe imo i to, moraš imati najmanje 50 hektara zemlje, da bi mogo imati, i više, znači, a to je neizvedivo. (SLA, OB03, M, srednja dob)

To su male parcele. Nema nijedan toliko kapaciteta, toliko poljoprivrede da bi se mogao s tim baviti. Znači da bi se mogao baviti samo s tim, ti moraš imati puno zemlje. (IPR, IS06, M, starija dob)

Modernizacija i tehnološki napredak utjecaj su imali i na poljoprivredne aktivnosti. Bavljenje poljoprivredom danas, prema iskazima sugovornika, nije moguće provoditi bez oslanjanja na razne strojeve i vozila. Međutim, traktori, kombajni i druga mehanizacija sve je skuplja i zbog spomenutog problema rascjepkanih poljoprivrednih zemljišta, poljoprivreda je manje isplativa za male poljoprivrednike. Ukratko rečeno, osim malih poljoprivrednih parcela, visoka cijena esencijalnih alata i strojeva predstavlja drugi aspekt problema za bavljenje poljoprivredom danas zbog čega smatraju da poljoprivreda kao poslovna aktivnost u hrvatskim ruralnim područjima sve više postaje dostupna samo velikim poljoprivrednicima s velikim kapitalom.

Vi morate u startu imati priko 100 000 kuna svojih da bi mogli nešto pokrenuti. Moglo bi se nešto promijeniti. Do sada se mogao kupiti polovni traktor, pa vi niste morali uzeti traktor od

22-23 000 eura, to je minimum šta traktor dođe. Nego ste mogli kupiti traktor od 5-6 [tisuća eura] a ostalo kupit mehanizaciju, a sad su to ukinuli. (DAL, ŠK01, M, mlađa dob)

Pa ima ali samo ti koji su veliki, imaju kombajne, imaju traktore, rade tako i imaju, ne znam koliko, ali ovako slabo da će. Ja kad bi imala jedno jutro šta bi ja sa tim, to bi meni pojelo sve, ne možeš naplatiti sve, dok ti napraviš, traktor, nema šanse. (SLA, OB05, Ž, starija dob)

S: Kako će sad ovi naši moći? Teška su vremena došla, razumiješ? Vidi, došlo ti je gnojivo koliko sad? 1 200 kuna? [...] Lošije je sada. Sve je skupo. Ne more se stići. [...] Uštedivalo se, a sada ja, ja se divim ko stiže kraj s krajem. Iznimno, ko ima kapital, pa kak se kaže, može malo i povući i strože.

I: Ako sam dobro razumio, prije je to bilo malo bolje, a bilo je i jeftinije?

S: Lakše se došlo do novaca. (SLA, BP05, M, starija dob)

Ovi rezultati pružaju barem djelomično objašnjenje za ranije istaknute statističke podatke o poljoprivrednim aktivnostima u Hrvatskoj koji govore o kontinuiranom trendu smanjenja zaposlenih u poljoprivredi. Glavni razlozi koje sugovornici ovdje ističu tiču se i parcijalizacije zemljišta, ali i značajnog poskupljenja poljoprivredne mehanizacije i strojeva te potrebnih resursa (umjetnog gnojiva, vode, itd.). Dodatno je istaknuta i smanjena profitabilnost koja zajedno s navedenim razlozima daje zanimljiv uvid u razloge zašto je primijećen kontinuiran pad broja zaposlenih u poljoprivredi, što prepoznaje i *Nacionalni plan oporavka i otpornosti* (NN 78/2021). Ovi iskazi upućuju i na potencijalno dugoročni izazov s kojim se ruralna područja susreću ili s kojima će se tek susresti, a to je da nestaje jedna od glavnih proizvodnih aktivnosti, ali i ključnih obilježja prepoznatljivosti ruralnih područja.

Osim promjena koje sugovornici vide u poljoprivredi kao primarnoj ili sekundarnoj poslovnoj aktivnosti koja služi kao izvor zarade, istaknute su i primijećene promjene u bavljenju poljoprivredom za vlastite potrebe, o čemu se piše u sljedećem odjeljku.

Promjene u poljoprivredi za vlastite potrebe

U prethodnim se temama često spominjala prednost prirodnog okoliša i važnost uzgoja vlastite hrane kao esencijalnog aspekta života u ruralnim područjima. Unatoč do sada pozitivnim iskazima o uzgoju hrane za vlastite potrebe, postoji druga strana koju valja istaknuti, kao i specifična regionalna obilježja u bavljenju poljoprivredom za osobne potrebe.

Poljoprivreda, čak i kada se radi samo za osobne potrebe, postala skuplja i manje isplativa nego prije. Jedan od ključnih problema koji se pojavljuje u tim iskazima vezan je za stariju populaciju koja većinom ima niža primanja i teško može pratiti rastuće cijene obaveznih materijala za uzgoj hrane (npr. gnojivo, voda).

Mislim da stariji ljudi nemaju financija za to, imaju volje ali ako im neko ne pomogne, on ne može s 1500 kuna ili 2000 održavati vrt, pa gdje je gnojivo, gdje je voda, teško je, jeftinije ti je na kraju otići u butigu i kupiti nego zalijevati taj vrt. (IPR, PG03, Ž, srednja dob)

Dodatni aspekt promjena u poljoprivredi za vlastite potrebe sugovornici vide u rastućem utjecaju turizma na ruralna područja. Negativan utjecaj povećanog obujma turizma sugovornici vide u sve većem napuštanju poljoprivrednih aktivnosti i ograničavanju dostupnog prirodnog i poljoprivrednog prostora. Većina tih iskaza primarno dolazi od sugovornika iz regija *Dalmacija* i *Istra* i *Primorje* u kojima je masovni turizam zastupljenija ekonomska grana od drugih regija Hrvatske. Tako neki od sugovornika ističu kako se prirodni okoliš u njihovim ruralnim naseljima sve više pretvara u građevinsku zonu, što nosi različite probleme. Glavni problem vide u sve većoj izgradnji smještaja za turiste koji, osim transformiranja tradicionalnih kuća, mijenja i mogućnosti za očuvanje tradicionalnog ruralnog načina života. Jedna sugovornica opisuje to na način da tradicionalno ruralno naselje („selo ko selo“) odumire i da ako se tako nastavi neće biti dopušteno ni držati domaće životinje jer će to smetati turistima.

S: Pa ja mislim da će manje-više, ono, selo zapravo, selo ko selo odumire, znači sve više ko god može proda ono nekretninu ili odlaze u grad ili evo konkretno, znači ti susjedi, tipa dolje Vila X, Vila Y, to su sve kad smo mi došli bile seoske kuće, to su sad sve kuća-bazen, znači svi gledaju tu priliku u turizmu, na to se orijentira.

I: Razvitak (ide) u tom smjeru?

S: Da, da, moje mišljenje pa mislim da nije dobra, dobra je sa strane što ipak zadržava ljude, znači da žive da se to skroz ne zapusti, ali po meni veliki nedostatak znači da, ono, da se gubi selo da ono za par godina će biti „ej ne možeš ti tu držati koze jer mi smrde turistima kraj bazena“. (IPR, IS05, Ž, srednja dob)

Na tragu toga, jedna sugovornica govori o strahu i zabrinutosti vezano za poljoprivredu i uzgoj vlastite hrane jer se prirodni okoliš pretvara u građevinska zemljišta. Osim što sugovornici ističu da dolazi do negativnih promjena u poljoprivredi radi sve intenzivnijeg turizma, smatraju kako će, ukoliko se turistički trendovi nastave, domaće stanovništvo biti primorano promijeniti način života ili se iseliti iz ruralnih naselja.

I: *Mislite li da bi se mogao razviti nekakav vid seoskog turizma, agroturizma?*

S: *Mislim da ne, zato što više nećemo smjeti ni kokoši držati. Ne smijemo, zato što je sve u građevinskoj zoni i pogotovo što i turisti sad tu. Prije su ljudi tu držali svinje, sad više to ne godinama, i ekološki valjda i nema uvjeta. Neko kaže, ak hoćeš kokoši idi gore u brdu. Daćemo ti, ili možda neko i ima, ja imam jednu susjedu ima kokoši, ali ih više neće smet držati, mislim da od toga neće više ništa biti. (DAL, ZA03, Ž, starija dob)*

Iskazi sugovornika o ovoj podtemi govore primarno o poskupljenju osnovnih potrebnih resursa za bavljenje poljoprivredom uz dodatno nezadovoljstvo među sugovornicima iz turistički snažnih i razvijenih regija *Dalmacija i Istra i Primorje*. Sugovornici iz tih regija poseban problem vide u pretvaranju sve većeg dijela prirodnog okoliša u građevinska zemljišta u svrhu izgradnje turističkih smještaja. Osim narušavanja prirodnog okoliša, iskazuju strah da će se lokalnom stanovništvu zabraniti držanje domaćih životinja zbog neugodnih mirisa koji bi narušavali ugođaj turistima. Sugovornici iz turistički razvijenih regija upućuju da postoje specifične opasnosti koje donosi daljnji masovni turizam, o čemu se detaljnije piše u podtemi o pogledu u budućnost.

7.4.2. Promjene u međuljudskim odnosima

Druga podtema u kontekstu promjena u životu u ruralnim područjima tiče se promjena koje sugovornici vide u međuljudskim odnosima. Iskazi sugovornika o tim promjenama većinom dolaze iz ranije istaknutih pitanja o promjenama u životu općenito (pitanje 4), o promjenama u fizičkom izgledu mjesta (pitanje 11), o zadovoljstvu međuljudskim odnosima (pitanje 18), te dijelom iz posljednjeg pitanja u intervjuu (25. *Za kraj, kako je pandemija korona virusa značajnije utjecala na vašu svakodnevicu i ako da, na koje sve načine?*). Sugovornici su, opisujući svoja iskustva primarno govorili o slabljenju međuljudskih odnosa te otuđivanju jedni od drugih. Otudenost je od strane sugovornika prepoznata u nekom širem smislu gdje su se iskazi grupirali oko demografskih promjena, modernizacije i porasta životnog standarda, ali i s time povezanim promjenama tradicionalnih vrijednosti u ruralnom društvu, kao glavnih uzročnika slabljenja društvene kohezije i međuljudskih odnosa. Uz to, adresiran je i specifičan kontekst pandemije COVID-a 19 čiji je učinak, prema sugovornicima, bio ponešto drugačiji u ruralnim u odnosu na urbana područja.

Slabljenje međuljudskih odnosa i osjećaj otuđenosti

Međuljudski odnosi i solidarnost pokazuju se kao jedan od ključnih aspekata života u hrvatskim ruralnim područjima. Stoga, uvid u promjene koje sugovornici vide u međuljudskim odnosima nužna je za pružanje kompletne slike o ovom pokazatelju kvalitete života u ruralnim područjima. Iako u većini iskaza sugovornici govore izrazito pozitivno o međuljudskim odnosima, dio sugovornika ukazuje na promjene u kvaliteti tih odnosa u ruralnim područjima.

Dio sugovornika govori kako ekonomski razvoj ruralnih područja prati promjene u međuljudskim odnosima. Porast životnog standarda i izlazak iz siromaštva neki sugovornici opisuju kao glavni razlog za slabljenje društvene kohezije, međuljudskih odnosa i solidarnosti. Primjerice, ističu kako je suradnja među sumještanima bila neizbježna te elementarni dio svakodnevnog života u ruralnim područjima što se ekonomskim osamostaljivanjem i porastom životnog standarda izgubilo što su stariji sugovornici posebno istaknuli.

Evo, razlike su to što se nekako narod se više povezivao više nego sade, eto to ti je. I narod, narod što god, ovako, što si god imao manje, jedan prema drugom si bolji, jer što, kad ja imam sve, on ima sve niko, niko ne treba. Nit ja idem tebi, nit ti ideš meni. (LBK, LS02, M, starija dob)

To je socijalna dimenzija bila, jer su ljudi primorani da se, prigrizu te međusobne razmirice i sve, jer znači, kad se kosilo, znači svi iz sela su kosili, jednomu, pa drugomu, pa trećemu, jer ti sam fizički nisi mogao pokositi s kosu, na ruke. Znači, ja i ti smo prijatelji, ali gle, potrebni smo jedan drugoga i na neki način je to pozitivna stvar, danas je to nestalo jer smo svi ekonomski samostalni. (IPR, IS03, M, srednja dob)

Neki sugovornici također govore da spomenuta ekonomska samostalnost i neovisnost dovodi čak i do kvarenja, ne samo slabljenja, međuljudskih odnosa. Vezano za to spominju javljanje oholosti i sebičnosti među sumještanima te međuljudske odnose u ruralnim naseljima opisuju kao distancirane, odnosno njihovim riječima „kao u New Yorku“.

S1 (suprug): Danas je to nestalo jer smo svi ekonomski samostalni. Znači, ti se meni ne sviđaš, ja te neću pozdraviti, oholost velika. Ali to je na globalnom nivou.

S2 (supruga): Sve moraš sam sad, više nisi potreban nikome [...]

S1 (suprug): U selu ima 100 ljudi, sa nekim ni reč nisi progovorio, jer jednostavno nisi u doticaju. Ja imam svoj krug, ovaj neki ima svoj krug. Kao u New Yorku. (IPR, IS03, M, srednja dob)

S: Pa čovjek ima krug nekih svojih ljudi, pa je to ovaj podnošljivo, ali postoji ono, što se kod nas kaže neki taj primorski jal.

I: Što je to?

S: Primorski jal je nešto ljubomora, zavist u isto vrijeme i neka zlovolja. To je malo prisutno valjda je to i kulturološki uvjetovano, zato što su ljudi oduvijek bili tu siromašni. Zemlja je siromašna. Onda je tako malo i mentalitet poprimio. I sad protokom novog stanovništva se sad to malo izmiješalo i mislim da su ljudi oslabili u kontaktima. Možda manje dolazi do izražaja. Ali u nekoj progresivnosti gdje pojedinac pokušava učiniti nešto za svoj kraj uvijek je teže, nego negdje drugdje. Recimo u gradu [obližnji veći grad] ili na otoku, tamo isto djelujem, pa tako mogu to procijeniti. Nekako. (IPR, PG01, M, mlađa dob)

Dodatan razlog kojeg sugovornici ističu kao katalizator te promjene tehnološki je razvoj i modernizacija. Razvoj tehnologije, a pogotovo interneta, prema nekim sugovornicima jedan je od važnijih razloga za jačanje osjećaja otuđenosti i slabljenja međuljudskih odnosa u ruralnim naseljima.

Ono globalno, internet je napravio svoje. Drugačije ljudi razmišljaju, drugačije su povezani. Svako novo vrijeme nosi druge običaje. [...] Moderan način života, ljudi, ja se sjećam, kad sam bila mlada, djevojčica, djevojka, tamo u mojoj ulici gdje ja živim, [naziv ulice], to su se moja mama, njezine susjede nalazile su se na kavi pomagale, družile su se dosta, ali onda kako su one starile, tako su došle neke nove generacije pa onda recimo i moja djeca su se dosta družila, a sad, sad baš, tu i tamo se neko druži, ali ono tu bude, manje, ono nije to više ono kao što je nekad, nije, nije. (IPR, PG04, Ž, starija dob)

Neki od razloga za javljanje otuđenosti koje sugovornici ističu su demografski orijentirani, poput starenja i iseljavanja stanovništva.

Onda su tu ranije ljudi bili puno bliži. U biti nije bilo ne znam ni televizije ni interneta i bili su primorani više biti vani, što je vjerojatno utjecalo i na međusobne odnose. A sad kako nema ni kafića, ni ljudi, jer nekako, ljudi su se i tamo našli, ne možda namjerno, ali nekakav splet okolnosti, a sada nema više ni tog, pa mislim da sve to nekako utječe da se otuđujemo međusobno možda. (IPR, IS02, Ž, mlađa dob)

Nadalje, na tragu promjena u društvenoj koheziji i solidarnosti u ruralnim područjima, sugovornici ističu kako pomaganje i solidarnost prestaje biti nužno za preživljavanje. Jedan od glavnih razloga za slabljenje međuljudskih odnosa, solidarnosti i pomaganja u ruralnim područjima, sugovornici vide u porastu individualizma. Jedan od primjera kojeg ističu je da

ljudi sve više gledaju osobnu korist u međuljudskim odnosima. Ukratko rečeno, smatraju da si ljudi u ruralnim područjima pomažu samo kada mogu imati osobnu korist od toga ili ako imaju neke vlastite interese.

Znači dok je koristi, dobar sam, dok nema, znači, sve je stvar interesa. (SLA, OB01, Ž, mlađa dob)

Sve se gleda kroz neko ajmo reć, oduženje. Ja pomognem tebi, ti me tražiš odmah sutradan, jel mogu, a ja ako ne mogu odmah prekidaju se odnosi i to je to. (DAL, ZA01, M, mlađa dob)

Vežano za porast individualizma, razlozi koje sugovornici navode su i napuštanje tradicionalnih obrazaca ponašanja u ruralnom društvu. Jedan od sugovornika u nevjerici opisuje kako je danas potrebna aktivnost lokalnih udruga civilnog društva koja bi se organizirao bilo kakav oblik druženja, poput pijenja kave, u odnosu na to kako je to bilo ranije.

I: Ima li neformalnih druženja, da se dolazi na kave i ti odlaziš na kave kod nekoga?

S: Upravo to kako si i rekao. Ja ne znam, na selu smo potrebni mi kao udruge da bi organizirali, dali mladima ili bakicama ili ženicama da popiju kavu, to je strašno, to na selu nikad tako nije bilo, sad na selu organiziraš zakusku, druženje kužiš? Jako smo se otuđili jedni od drugih. (SLA, OB02, M, srednja dob)

Dodatno, kada govore o promjenama u međuljudskim odnosima sugovornici ističu i utjecaj blizine grada na tradicionalno bliske međuljudske odnose.

Pa u globalu, ja sad moram priznati, susjedi ovi bliži, nije da se sad družimo svakodnevno, ali u nekim selima, čak... možda ta neka blizina grada da je malo utjecala na moje mjesto. (SLA, BP03, Ž, srednja dob)

Sumarno gledajući, u ovoj su se podtemi specifično grupirali iskazi manjeg dijela sugovornika koji daju specifične razloge i promjene zbog kojih smatraju da dolazi do pojave osjećaja otuđenosti i slabljenja bliskosti međuljudskih odnosa. S jedne strane, razloge vide u demografskim trendovima i generalnom starenju i odumiranju ruralnih naselja i područja, a s druge strane to su razlozi povezani s materijalnim i ekonomskim čimbenicima. Među starijim se sugovornicima pogotovo ističe smanjenje druženja, provođenja vremena zajedno, suradnje i zajedničkog djelovanja radi generalne depopulacije ruralnih područja, ali i modernizacije koja nosi tehnološke, ali i društvene promjene. Prema njihovim iskazima, ekonomski i tehnološki razvoj dovodi do smanjene potrebe za suradnjom među sumještanima što za posljedicu ima porast individualizma i dovodi do sve veće otuđenosti i odmicanja od nekih tradicionalnih

obrazaca ponašanja u ruralnim naseljima. Zanimljivo je i to kako su ovakvi i slični iskazi vidljivi i kod dijela sugovornika mlađe i srednje dobi što ukazuje na dugovječnost i prisutnost takvih obrazaca solidarnosti i suradnje koji se nastavljaju kroz generacije. S obzirom na važnost društvene kohezije, bliskih i solidarnih međuljudskih odnosa za opće zadovoljstvo životom i kvalitetu života u ruralnim naseljima, javljanje osjećaja otuđenosti u predstavlja vrlo važan problem i može imati negativan utjecaj na kvalitetu života, ali i na kapacitete otpornosti kojima ruralno stanovništvo raspolaže.

Otpornost na utjecaj pandemije COVID-a 19

Specifičnost u podtemi promjena u međuljudskim odnosima predstavljala je pandemija COVID-a 19. Globalna pandemija imala je snažan utjecaj na cijelu Hrvatsku, a ruralna područja nisu bila iznimka. Ukratko rečeno, pandemija je imala negativan efekt na međuljudske odnose u iskazima sugovornika, ali to nije bilo dominantno iskustvo. Veći dio sugovornika govori kako pandemija zapravo nije imala drastičan utjecaj na njihovu svakodnevicu, pa tako i na međuljudske odnose i društvenu koheziju u ruralnim područjima. Drugim riječima, sugovornici ukazuju na postojanje specifičnih aspekata života u ruralnim područjima koji pružaju kapacitete otpornosti na ovakav tip ugroze.

Sugovornici općenito iskazuju kako nisu osjetili značajne posljedice pandemije na njih osobno i na međuljudske odnose u njihovim ruralnim naseljima. Razloge koje najčešće navode su prirodni okoliš i prostranost u ruralnim područjima. Ruralni stanovnici u Hrvatskoj imaju priliku i resurse (dvorište i prirodni okoliš) za zadržavanje određene razine kvalitete života. Dvorište, prirodni okoliš i sloboda kretanja predstavljaju otpornost koju dio ljudi u urbaniziranim područjima nije imao na raspolaganju za vrijeme trajanja pandemije. Ističu kako, za razliku od grada, nisu bili zatvoreni u stanove zbog dostupnog prirodnog okoliša općenito kao i vlastitih dvorišta u kojima su mogli zadržati propisanu fizičku distancu, a i dalje biti u kontaktu sa sumještanima.

Evo konkretno u [ime mjesta], imaš svoje neke prijatelje sa kojima se sad nisi bio kao neko možda u gradu, stanu, ko je bio baš zatvoren u stan bez ikog svog, nisam i ne mogu reći da je sad nešto previše, sad da me odštetilo ili utjecalo. (SLA, BP01, Ž, mlađa dob)

Iskreno, ne, budući da nema toliko tamo ni ljudi i nismo bili ajmo reći ograničen i da moramo biti u kući kao što su možda bili stanovnici nekih gradova, da kad je bio [engl.] lockdown, da onda moramo biti u stanu tako da taj dio. (IPR, IS02, Ž, mlađa dob)

[...] ali mi tu koronu nismo osjetili toliko da smo bili kao u velikim gradovima. Ja sam mogla otići u dvorište svoje, znači mogli smo u vrt otići, mogla sam sjedit, mogla sam se sunčat, mogla sam što hoću. Jedino što nisam mogla da se družim sa susjedima. To je prednost na selu, a vi u gradu kad vas uhvati morate u stan. Zadnje, ajmo završit, svi na selo! (DAL, ZA03, Ž, starija dob)

Dostupnost i prostranost prirodnog okoliša, kao i činjenice da je većina sugovornika u ovom istraživanju živjela u kućama, imali su važnu ulogu u ublažavanju utjecaja pandemije i propisanih mjera na svakodnevicu i na kvalitetu života ruralnog stanovništva. U iskazima sugovornika posebno se ističe osjećaj i dojam da pandemija nije imala značajan utjecaj na svakodnevicu jer su, čak i u slučajevima zaraze, mogli lakše zadržati fizičku distancu. U ovoj se podtemi vrlo jasno može ukazati na prisutnost otpornosti specifične za ruralna područja. Život u kućama s dvorištima i općenito pristupačnog prirodnog okoliša omogućuje sugovornicima da zadrže postojeće bliske međuljudske odnose kao i kvalitetu života čak i u suočavanju s globalnom pandemijom.

Negativni utjecaj pandemije COVID-a 19 na međuljudske odnose

Prema iskazima manjeg broja sugovornika, neke specifičnosti ruralnih područja, poput bliskosti međuljudskih odnosa, kao važnih aspekata kvalitete života ruralnog stanovništva, bile su posebno pogođene zbog pandemije COVID-a 19, odnosno s njom povezanog rizika od zdravstvene ugroze i propisanih mjera zaštite od zaraze poput socijalnog distanciranja.

Jedan od primjera kojeg manji broj sugovornika navodi tiče se utjecaja pandemije u slučaju zaraze u njihovom ruralnom naselju. Primjerice, kada bi se netko od sumješšana razbolio, sugovornicima ta osoba nije bila stranac. Sugovornici imaju razvijen, makar susjedski, odnos sa sumještanima što pretvara oboljelu osobu iz statistike broja novozaraženih u osobu s imenom, prezimenom i obitelji.

Ovo je izuzetno malo mjesto i zato smo mi tu jako osjetljivi na takve stvari i jako ih osjetimo i vidimo. Da sam ja ne znam u jednom Zagrebu gdje me baš boli briga za sve druge ne bih ni razmišljala o tome, ali kad ja ovdje znam doslovno svakog po imence i točno znam s čim se

bavi, šta kad radi. (SLA, BB02, Ž, mlađa dob)

Kao jednu posljedicu pandemije neki sugovornici vide u distanciranju i hlađenju međuljudskih odnosa. Osim iskazanih promjena, neki sugovornici također priželjkuju što brže zaboravljanje i nadilaženje posljedica pandemije. Osim toga, navode i strah da će pandemija ostaviti dugoročan trag na kvalitetu međuljudskih odnosa u njihovim naseljima.

Dosta je promijenilo se. Nadam se da ćemo to brzo zaboraviti. (DAL, ŠK03, Ž, srednja dob)

Pa promijenilo se s obzirom na ono što vidim kod djeteta i što vidim kod sebe, da smo nekako više distancirani, oprezniji, nemamo taj način odnosa sa ljudima kao što je nekad bilo. (IPR, IS04, Ž, srednja dob)

Znači, onaj kontakt sa ljudima dosta izgubio. Više se ne ide toliko ni po gostionama ni po kafićima, na druženje, posle posla znali smo nekad otić negdje. Ne dolazi se toliko ni u kuće, ono kad je bilo ovoga. Svi su se distancirali, povukli i mislim da se to polako da je to, da će ostaviti traga. (SLA, OB03, M, srednja dob)

Ukratko rečeno, pandemija COVID-a 19 nije imala dominantan, ali je imala negativan učinak na međuljudske odnose u ruralnim područjima. Ovi rezultati pokazuju kako je percepcija ruralnog stanovništva o globalnoj pandemiji, koja oslabljuje njima važne bliske međuljudske odnose, izrazito negativna. Odnosno, valja obratiti pozornost upravo na kakve sve potencijalne dugoročne posljedice ovakvi tipovi ugroza mogu imati na kvalitetu života i zadovoljstvo životom u ruralnim područjima.

7.4.3. Rodni odnosi i nejednakosti u ruralnim područjima

Neke rodne nejednakosti vezane za položaj žena u ruralnim područjima prezentiraju se kroz iskaze o prilikama za zaposlenje i dostupnosti sadržaja i usluga. No, nužno je istaknuti rodne odnose i nejednakosti i u kontekstu promjena u ruralnim područjima pa stoga ova podtema govori upravo o tome. Većina odgovora o ovoj podtemi proizlazi iz seta pitanja *Samo za žene: Kakav je položaj žena u ovom mjestu?; Postoje li neka posebna očekivanja od žena u odnosu na muškarce?; te A postoji li generacijska razlika između položaja mladih djevojaka, žena srednjih godina i žena starije dobi? Ako da, u čemu su razlike; kome je bolje ili lošije u smislu življenja u ovom selu i zašto?* Među glavnim primijećenim promjenama u kontekstu rodne nejednakosti u ruralnim područjima ističu se iskazi sugovornica i sugovornika koji govore o

promjenama vezanim za egalitarnijom rodnom podjelom rada i položaju ruralnih žena na tržištu rada, s time da ne smatraju svi da su te promjene pozitivne. Upravo to izravno ističu i sugovornici i sugovornice koji navode da iako postoje određeni pomaci, ponegdje su još prisutni tradicionalni stavovi i obrasci ponašanja te poteškoće s kojima se specifično susreću ruralne žene.

Promjena položaja i statusa žena u ruralnim područjima

Među primijećenim promjenama vezano za položaj žena u ruralnim područjima ističu se iskazi sugovornica i sugovornika koji govore o sve manjoj rigidnosti podjele kućanskog rada na muške i ženske poslove. Generalno, sugovornici opisuju kako se te promjene vide većinom kod mlađih sumješтана, što potvrđuju i neki mlađi sugovornici, a pogotovo mlađe sugovornice.

Nekad su samo žene vješale veš za sušenje, a sad vidim ti mladi, vješaju i oni. Kad treba neko spremit hranu, tu svi kuhaju, nema više muško-ženski. (IPR, IS06, M, starija dob)

Joj ti si doma, moraš biti tiho, moraš slušati muža, on radi, ti odgajaj djecu. A danas se to promijenilo, danas žene su ponekad i više obrazovane od muževa i jednostavno imaju drugačiji pogled na svijet i zato se i mijenja položaj žena. (SJV, KZ05, Ž, mlađa dob)

Promjene prema egalitarnijem položaju ruralnih žena sugovornici vide i u povećanju prilika za žene općenito. Tu promjenu sugovornici pripisuju tehnološkom napretku i obrazovanju koji otvaraju više mogućnosti za njihovo osamostaljenje te za poboljšanje položaja žena u ruralnim naseljima i društvu. Primjerice, sugovornici ističu kako su se mlade žene danas izborile za mogućnost zaposlenja što smatraju da pozitivno doprinosi osnaživanju položaja žena u njihovim kućanstvima i obiteljima.

Sad su promjene izbalansirane tehnološkim napretkom, jer sad i ženska ima auto, mora u [obližnji grad], mora s ljudima, nije zatucana, nije ovisna i više poslova je zajedničkih. (IPR, IS03, M, srednja dob)

Sad kad znam da mogu raditi, da imam mogućnosti da radim, ne bi mogla zamisliti da izaberem „e ja ću biti doma“. Ja kažem, nije ni to lako, biti domaćica i to sve, ali ne bi se nikad mogla. (SLA, BP01, Ž, mlađa dob)

[...] *žena je recimo uvijek bila rob kuće. Ona je držala djecu, nije ona radila i skuha ručak i operi i idi u polje, sve za drugima, znači žena ide vuče, gura tačke, a muž ide, ruke u džepove*

za njom, kraj nje. Mislim to je još uvijek neka tradicija, ima je još uvijek, ali sad dobro ajde, mlade žene su se izborile dosta, rade u firmama i okolo tak da nije to tak strašno. (DAL, ZA03, Ž, starija dob)

Međutim, istovremeno posebice mlađi sugovornici i sugovornice u iskazima napominju kako je i dalje prisutan tradicionalizam u ruralnim društvima. Konkretno, jedan mlađi sugovornik opisuje to na način da su i dalje prisutna vrlo specifična očekivanja od žena ne samo u pogledu kućanskih poslova, već i u aspektu životnih aspiracija. Primjerice, još uvijek je vidljivo kako je stupanje u brak i rađanje djece norma koju žena mora ispuniti.

S: Mislim da nisu ravnopravni, znam da tu ima iznimke, ima krasnih ljudi, ali mislim da je tu još neko tradicionalističko društvo.

I: Što to točno znači?

S: To znači da se od žene očekuje da, pazi na djecu, da rodi da se oženi i to je onda u redu. A od muškaraca se očekuje karijera. Ne u globalu, ali dobar dio. Te malo zadrnosti.

I: A misliš da se to mijenja ili?

S: Mislim da se mijenja. Mijenja se na bolje, odnosno da je ravnopravnost sve veća. (IPR, PG01, M, mlađa dob)

Uz navedeno, neki sugovornici i sugovornice ukazuju na to kako kućanski poslovi i dalje u većini slučajeva padaju na teret žene, bez obzira na pozitivno percipirane promjene u položaju žena u ruralnim područjima.

Ma dobro, uvijek se zna da žena mora više raditi...da bi, da bi nešto dokazala. (IPR, IS04, Ž, srednja dob)

Pa da, još uvijek se na selu očekuje da žena kuha, sprema, čisti, radi po vani, po vrtu i to, a muškarci idu na posao i to je ostalo još od prije (smijeh). (SJV, KK01, Ž, mlađa dob)

Treba napomenuti i kako, iako većina sugovornika i sugovornica koja govori o promjenama u položaju žena u ruralnim područjima o tome govori na pozitivan način, ne dijele svi isto mišljenje. Iskazi nekih sugovornika, najčešće muških sugovornika srednje i starije dobi, upućuju na to da su svjesni navedenih promjena u obrascima ponašanja, rodnoj nejednakosti i položaju žena u ruralnim područjima, no istovremeno ističu svojevrsno nezadovoljstvo opisujući te promjene na negativan način. Odnosno, promjene u ravnopravnijoj podjeli kućanskih poslova primjećuju, ali ne dijele pozitivno mišljenje o njima s nekim mlađim sugovornicima i sugovornicama. Govore i kako te promjene imaju za posljedicu nestanak ili

zamućivanje tradicionalne podjele između muškaraca i žena. Kako je istaknuo jedan, u ovom slučaju mladi sugovornik, „prije se znalo se tko je muško, a tko žensko“.

Tu, pa čak ni tad kod mojih bake i djeda nije bilo naglašeno, ali je definitivno bila zadnja muška, to je bilo. Danas je to dosta pomiješano, ja gledam, moja starija kćer živi s dečkom, oni su još otišli jedan korak naprijed, tako da mislim da danas muški nose haljine, a žene hlače (smijeh), počelo je kretati se u drugom smjeru, od nekakve ravnopravnosti smo počeli... (IPR, PG02, M, srednja dob)

S: Mislim da se prije znalo ko je muško, ko je žensko, a danas da se ne zna baš (smijeh). Jer i muškarci sve rade u kući, žene rade sve u polju.

I: Kakva je ta neka podjela posla?

S: Prije su žene radile isto u polju, al nisu muškarci radili u kući, sad izgleda da i muškarci rade u kući, iako se ja držim toga od prije. (DAL, ŠK01, M, mlađa dob)

Ukupno gledajući iskaze sugovornika i sugovornica, bez obzira na dob ili spol, evidentno je da je većina njih primijetila da je došlo do promjene u položaju i statusu žena u ruralnim područjima. Iako je većina uočila da je došlo do određenih promjena, stavovi o tim promjenama nisu nužno i isključivo pozitivni. S jedne strane tu su promjenu neki, uglavnom mlađi sugovornici i sugovornice opisali kao pozitivnom u smislu boljeg obrazovanja žena i mogućnosti pronalaska posla. obrazovanjem i pronalaskom posla. S druge strane, neki ne dijele pozitivan stav o uočenim promjenama smatrajući da se napuštaju tradicionalni obrasci ponašanja i rodnih uloga što percipiraju negativno. Međutim, važno je istaknuti i kako sugovornici ukazuju da i dalje u nekim situacijama većina kućanskih poslova pada na žene, što se pogotovo vidi kada se te obitelji i kućanstva bave nekim oblikom poljoprivrede. Čak i kada žene podjednako rade u poljoprivredi, katkad i dalje obavljaju veći dio kućanskih poslova. Takvi iskazi idu u prilog prethodnim istraživanjima o rodnim nejednakostima u ruralnim područjima gdje je podjela rada u kućanstvima i poljoprivredi i dalje nejednaka, čak i kada se naizgled položaj žena poboljšao (Bokan, 2021:88; Nizamedinkhodjayeva i sur., 2017).

U suštini, iskazi sugovornika i sugovornica o rodnim nejednakostima u hrvatskim ruralnim područjima mogu se svesti na nekoliko glavnih uvida. Prvotno, sugovornici općenito primjećuju da je došlo do promjena u položaju žena u ruralnim područjima, koji je sve bolji i egalitarniji. Generalno su te promjene pozitivno percipirane, no još uvijek je kod nekih sugovornika prisutna svojevrsna nesigurnost u pozitivnost smjera tih promjena u rodnim odnosima. Također, i dalje su prisutne nejednakosti na lokalnoj i široj sustavnoj razini o kojim

se pisalo u temama *Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja* i *Ruralni način života*. Ovdje se spominje tradicionalizam koji teži održati tradicionalne uloge žena u kućanstvu i ruralnom društvu. Nadalje, rodne nejednakosti su još uvijek vidljive u prilikama za zaposlenje žena u ruralnim područjima. Tih prilika općenito nema mnogo u ruralnim područjima, no one su još ograničenije za žene što dovodi i do prekarnog (privremenog/sezonskog) zapošljavanja žena iz ruralnih naselja. Konačno, sugovornice ističu ograničen pristup osnovnoj zdravstvenoj zaštiti, a limitiran im je i pristup već slabo dostupnim društvenim sadržajima u ruralnim područjima što u globalu govori o posebno nepovoljnom položaju žena u suvremenim ruralnim naseljima unatoč pozitivnim pomacima.

7.4.4. Pogled u budućnost ruralnih područja

Posljednja podtema tiče se pogleda u budućnost u kojoj se prikazuju perspektive sugovornika o tome kako vide budućnost svojih ruralnih naselja. Odgovori i iskazi o ovoj podtemi proizlaze većinom iz pitanja 23. *I za kraj, kako vi vidite budućnost ovog kraja? Razvija li se dovoljno i u kojem smjeru mislite da bi se još trebalo razvijati?* te iz pitanja o poljoprivrednim (pitanje 15) i turističkim potencijalima (pitanje 16) ruralnih područja. Četiri glavna smjera budućih kretanja ruralnih područja su se iskristalizirala u odgovorima na ta pitanja. Prvi govori o agroturizmu i turizmu, drugi se odnosi na povratak mladih u ruralna područja, u trećem je naglasak na neiskorištenim, primarno poljoprivrednim i turističkim potencijalima, a posljednji prepoznaje opasnosti masovnog turizma za turistički snažne hrvatske regije.

Agroturizam i turizam kao rješenje

Među glavnim prijedlozima i idejama kako pristupiti razvoju i poboljšanju kvalitete života u ruralnim područjima javljao se turizam. Bolje rečeno, javlja se ideja još većeg zaokreta prema turizmu, bez obzira na regionalnu pripadnost sugovornika. Međutim, radi se o specifičnom obliku turizma. Primjerice, jedna od ideja sugovornika spajanje je ekološke ili domaće proizvodnje hrane u OPG-ovima zajedno s turističkim smještajima za odmor. U suštini, ta ideja zapravo je agroturizam, odnosno kako jedan sugovornik to naziva „OPG turizam“. Prednost koju sugovornici vide u turističkom potencijalu ruralnih područja snažno vežu uz kvalitetnu, zdravu i prirodnu hranu kojoj se „zna porijeklo“. Takav pristup sugovornici smatraju alternativnom ponudom i načinom odmora u suprotnosti s tradicionalnim ljetnim masovnim

turizmom kakvu turisti iz urbanih područja možda nemaju priliku iskusiti.

Što se tiče turizma, pa, muzej [mjesto stanovanja] možda tu prednjači, ali nekako vizija lokalne zajednice jeste zapravo ići k tome da ovaj naš kraj bude prepoznatljiv po ekološkoj proizvodnji i to onda povezati s turističkim sadržajima, ovim kućama za odmor, vinogradima. Znači imamo nekakvu viziju i strategija je čak izražena i u našoj općini ta turistička. (SJV, KZ02, Ž, srednja dob)

Ajmo ga, ajmo ga nazvati OPG turizam. Znači nudim ti domaće proizvode iz provjerenog uzgoja, kvalitetne proizvode, nešpricane proizvode, uzgojeno na način kako bi trebalo bit. [...] ide se prema tom agroturizmu. Zato što ljudi su, ajmo reći, željni sela, željni su autohtonih proizvoda i neko nema priliku. Ja imam priliku svaki dan, evo konkretno, sad kad je ljeto ja imam priliku svaki dan otići u voćnjak i ubrati neku voćku, trešnja, šljiva, kruška i jabuka. Šta je dozorilo to se jede. Neko nema tu priliku, neko možda nikad nije ni pojeo jabuku sa grane, tako da je to ljudima vrlo interesantno i primamljivo i nekakav vid prirodnog izvora hranjenja jer hrana je danas svakakva i od svugdje. (ZŽU, ZŽ01, M, mlađa dob)

Da, da, ima i toga, evo baš kolegica u okviru OPG-a će biti, odnosno preko OPG-a će se doregistrirati turistička djelatnost, tako da će se to povezati, imat ćete smještaj pa ćete tim turistima ponuditi proizvode sa vlastitog gospodarstva kojeg imate, ne znam, sir, mlijeko, jaja, meso i tako dalje. (LBK, LS01, M, srednja dob)

Na tragu toga, sugovornici također prepoznaju da se turizam u Hrvatskoj može razvijati u raznim smjerovima i da odlazak na more ljeti nije jedini oblik turizma. Primjerice, ističu kako postoje različite vrste turizma poput spomenutog agroturizma, ali i kongresnog i zdravstvenog turizma. Ti oblici turizma pružaju usluge koje privlače različite skupine ljudi u različita godišnja doba te u različita ruralna područja i regije. U navedenim oblicima turizma sugovornici prepoznaju velik potencijal za razvoj njihovih ruralnih područja. Jedan od razloga je što ti oblici turizma pružaju izvor zarade kroz cijelu godinu, a ne samo u ljetnim mjesecima te što je potencijal za takve vrste turizma prisutan u različitim regijama Hrvatske. Drugi, možda i važniji razlog, koji sugovornici navode je potencijal kojeg alternativni oblici turizma predstavljaju za stabilniji i ravnomjerniji ekonomski razvoj njihovih ruralnih područja zbog mogućnosti za pružanje zaposlenja i izvora prihoda kroz cijelu godinu.

U svakom slučaju, oblici, vidite, turista u tranzitu je prije bilo jako malo, sad ih imate jako, jako puno, e znači vrste turizma se razlikuju, pa imate usred zime taj kongresni turizam, pa zdravstveni, pa ovaj, pa onaj, uvijek se nešto izmišlja, i mislim da je to, ako bude mira u

okruženju da će turizam imati pravo na razvoj i da tu neće biti problema. (DAL, ŠK04, M, starija dob)

Ulaganja neka, ili izvana ili od države nešto da bi se turizam malo razvio. To je sve sezonski. Tu bi trebalo nešto što bi radilo cijelu godinu. [...] Isto kao što ima ova, Austrija recimo to zimovanje, imaš hotele koji rade samo sezonski 5-6 mjeseci zima al imaš hotela koji rade cijelu godinu. Znači, imaš ljetni i imaš zimski. (DAL, ZA03, Ž, starija dob)

Ovaj potencijal prepoznaje i istraživanje Ive Grgića, Lari Hadelana, Stjepana Krznara i Magdalene Zrakić (2017) koje također ističe velik pozitivan potencijal agroturizma u svrhu adresiranja problema niske ponude poslova i negativnih demografskih trendova (Grgić i sur., 2017:104-106). Nadalje, razvoj agroturizma oslanja se na prethodno istaknut izrazito važan resurs koji ruralna područja već posjeduju, a to je prirodni okoliš.

Povratak mladih u ruralna područja

Drugi prijedlog za ruralni razvoj koji sugovornici navode povratak je mladih u ruralna područja te pružanje potrebne podrške koja bi uspješno zadržala mlade ljude, pružila im priliku za zaposlenje, a posebice bavljenje poljoprivredom, te na taj način spriječila daljnju depopulaciju i odumiranje ruralnih naselja o čemu je riječ u ovom odjeljku. Odnosno, glavna ideja za rast i revitaliziranje ruralnih područja ekonomski je razvoj baziran na zadržavanju i povratku mladih kao radno-sposobnog stanovništva reproduktivne dobi, ključnog za poticanje i provedbu ruralnog razvoja i napretka. Primarno se iskazi sugovornika fokusiraju na poticanje mladih da se okrenu poljoprivrednoj proizvodnji. Poljoprivredu sugovornici smatraju prirodnim produžetkom njihovih naselja i ruralnog načina života te smatraju kako ruralna područja trebaju iskoristiti taj potencijal i krenuti investirati u proizvodnju hrane. Međutim, kako bi se krenulo u poticanje mladih za aktivno bavljenje poljoprivredom kao dovoljno profitabilnom granom ekonomije, potrebno je riješiti ranije istaknut problem parcijalizacije zemljišta. Primjerice, jedan od sugovornika ističe neophodnost okrupnjavanja zemljišta kao ključan preduvjet za daljnji poljoprivredni razvoj kojeg država treba poticati.

Lika ima šanse u svim segmentima i u poljoprivredi i ja mislim da Liki treba sada komasacija. A znate što je komasacija? Ujedinjavanje, ukрупnjavanje zemljišta. Znate zašto? I to treba država tu pomoći, jer kako smo se god mi Ličani, raseljavali, tako se ta zemlja raskomodavala. [...]. E sad to treba sve komasirat, jer ima tu sad i dosta. Gledajte u [mjestu prebivališta] sve

zakupljena zemljišta, nikad nije bilo više blaga, stoke. Brojili smo neki dan oko 5000 što tko ima grla, samo jedan dio [mjesta prebivališta]. Nikad nije bilo više. E, sad to treba iskoristi, izvući mljekarstvo, meso, sve druge stvari, ne samo da država daje potporu, tu je greška. Tako da, ima ovdje perspektive. (LBK, LS03, M, starija dob)

Osim okrupnjavanja zemljišta za lakšu i veću poljoprivrednu proizvodnju, sugovornici ističu kako mlade ljude treba usmjeravati da se okrenu poljoprivredi.

Trebalo bi poticati mlade da se bave nekakvom poljoprivredom, nečim, zato što stvarno ima kruha od toga. Susjed naš se bavi isključivo tikvicama, isključivo za Kaufland i Interspar i živi od toga savršeno. Drugi susjed je prošle godine u mjesec dana na paradajzima zaradio 80.000 kuna. I to kad raspodijeliš imaš 6.000 kuna mjesečno plaću. Samo da je taj mjesec i ne mora ništa više radit. Tako da može se. Možda bi trebalo više poticati mlade, jer mi koji smo do 30 godina i ovih sad tek 17,18,19 godina, bez nekakvog poticanja neće se nikada pokrenut. Baš svi, sve treba gurati i svima treba neki poticaj. (LBK, KA02, Ž, mlađa dob)

Osim poticanja mladih za bavljenje poljoprivredom, sugovornici vide dodatan smjer razvoja njihovih ruralnih naselja kroz edukaciju mladih ljudi. Primjerice, sugovornici ulaganje u znanje i obrazovanje mladih, već od osnovne škole, vide kao potencijalnu motivaciju za pokretanje vlastitog posla bilo koje vrste.

Ne, ne mislim da su ti mladi glupi, svi su oni jako pametni i da, da uložimo u to da oni spoznaju tu svoju moć koju imaju i da to da to neko znanje od praktičnog do teorijskog do nešto za šta su talentirani to iskoriste znači to bi trebalo naravno kroz osnovnu školu već početi djelovati, da mi te mlade kroz osnovnu školu osnaže, osnažujemo za njihovu budućnost da im ne govorimo da je budućnost trula, da neće imat gdje zaradit pa da ih onda pobijemo sve nego ono da ulažemo nekak. (SLA, BB02, Ž, mlađa dob)

Ukupno gledajući, iskazi ostavljaju dojam kako velik potencijal za daljnji razvoj ruralnih područja leži upravo u prirodnom okolišu, odnosno u bavljenju poljoprivredom te mladim ljudima. Gledajući ukupno prijedloge za budući razvoj ruralnih područja, vidljivo je kako ideje i planove sugovornika iznova prožima prirodni okoliš i načini korištenja dostupnih resursa. Ukoliko se razviju strategije za iskorištavanje potencijala i prilika koje ruralna područja imaju za poljoprivredni i turistički razvoj, može se govoriti o jačanju društvene otpornosti ruralnog stanovništva i poboljšanju njihove kvalitete života. Primjerice, integracija poljoprivredne

proizvodnje i turističke ponude može poboljšati kvalitetu života kroz pružanje više prilika za zaposlenje i zadržavanje mladih stanovnika u ruralnim područjima, o čemu je više riječ u diskusijskom dijelu disertacije.

Neiskorištenost potencijala ruralnih područja

Osim navedenih potencijala koje sugovornici prepoznaju u ruralnim područjima, dio sugovornika ipak ističe nezadovoljstvo zbog neiskorištenosti posebice poljoprivrednih i turističkih resursa. Jedan od problema kojeg se sugovornici dotiču problem je neiskorištenosti poljoprivrednih potencijala. Primjerice, jedan sugovornik ističe kako, čak i kad se proizvede domaća hrana, bude izvezena te ističe kako se radi toga gubi na samostalnosti u kontekstu nacionalne sigurnosti opskrbe hranom. Kao što je i ranije istaknuto u iskazima sugovornika, potencijal za samodostatnost ruralnih područja prisutan je što je pogotovo važno u trenutnom kontekstu rata u Ukrajini i porasta cijena osnovnih namirnica.

Mislim da bi, da je problem što se previše okrećemo, recimo turizmu i previše, znam da EU, EU ima neke svoje kvote gdje moramo onu određen dio izvoziti, ali mislim da mi previše dobrih proizvoda izvozimo i da bi mogli biti puno samostalniji po pitanju poljoprivrednih kultura, mesa, mlijeka. Svih tih osnovnih namirnica. (SLA, BB01, M, mlađa dob)

Nezadovoljstvo sugovornika neiskorištenosti turističkih potencijala tiče se, primarno, sugovornika koji nisu iz regija s izrazito razvijenim turizmom. Primjerice, sugovornici iz regije *Slavonija i Lika, Banija i Kordun* smatraju kako u njihovim ruralnim područjima postoje izrazito veliki potencijali za turizam, pogotovo u prirodnim ljepotama. Problem sugovornici vide u tome da lokalna samouprava ne cijeni i ne iskorištava prisutne prilike za razvoj turističke ponude. Primjerice, u situacijama kada postojeće prirodne ljepote uspiju privući turiste, ne postoji strategija i plan koji bi to iskoristio. Naime, kako turistima nije dostupno nešto dodatno gdje mogu potrošiti novce što rezultira time da izravne ekonomske koristi od turizma njihova ruralna naselja i općine nemaju.

S: Ništa nula bodova, a imamo odlične resurse. Upravo taj, imamo divne stvari u našoj [ime mjesta], imamo lijepe parkove, imamo, puno, nisu to rijeke klasične, nego bare, mala jezercica, pokraj [...] [Ime mjesta] je bila poznata po romskoj muzici, ništa ne radimo, pa taj Sulejmanov most, pa stari dvorac, imamo mnogo, mnogo [...]. Prije dvije godine [je održan koncert

popularne pjevačice] u [ime mjesta], pa bilo je preko 10 000 ljudi. Sad zamislite koliko to ljudi kad potroše pare. (SLA, OB02, M, srednja dob)

Moglo bi se više razvijati. Sad da li je to problem na nivou lokalne vlasti, državne, da li je to problem sa ovim ljudima. Nekad se čudim da Plitvička jezera, koje resurse imaju oni su samo par nešto kilometara, pa se jednostavno ne možeš parkirati. A ovdje izvori rijeke Une koja je božanstvena na kugli zemaljskoj da vidiš [...] Evo sad je bila ta motorijada, [...] ali vidim da su ljudi znači bukvalno znači ostali, pa kako tako, bukvalno ostali razočarani da ti ovdje nemaš, da ti sada kažeš evo došao si kod mene, [ime sugovornika] „ja bih negdje noćio“, ja ne znam gdje bih ti rekao. Znači jednostavno to je tako. (DAL, ZA02, M, srednja dob)

Sumarno gledajući, poljoprivredni potencijal ruralnih područja, bez obzira na regiju, prema iskazima sugovornika izrazito je velik te posebno ističu problem kada se taj potencijal ne koristi. Sugovornici smatraju da se zbog toga ne proizvodi dovoljno hrane što dovodi do potrebe za uvozom hrane umjesto korištenja vlastitih mogućnosti i kapaciteta. Turističke potencijale, kako je i ranije istaknuto, sugovornici vide u svim hrvatskim regijama, ali isto tako ih vide kao neiskorištene, pogotovo u regijama *Slavonija i Lika, Banija i Kordun*.

Opasnosti masovnog turizma za ruralna područja

Nakon prikaza iskaza sugovornika o trenutnom stanju u kontekstu (ne)iskorištenosti razvojnih potencijala hrvatskih ruralnih područja, u ovom se odjeljku pruža uvid u iskustva iz turistički razvijenih regija *Dalmacija i Istra i Primorje* jer ističu specifične regionalne probleme vezane za opasnosti koje vide u masovnom turizmu.

Sugovornici su zabrinuti da će, ukoliko razvojno usmjerenje ostane fokusirano isključivo na turizam, doći do gubljenja prednosti koje trenutno nosi život u ruralnim područjima. Primjerice, navode kako se te opasnosti nalaze u kontekstu opadanja kvalitete prirodnog okoliša, preizgrađenosti ruralnih naselja i, kao što je ranije spomenuto, smanjenja mogućnosti uzgoja vlastite hrane. U suštini, ranije istaknute glavne prednosti i snage ruralnih područja mogle bi biti ugrožene ukoliko se zanemare potrebe ruralnih područja, a razvojni i strateški fokus bude usmjeren samo prema masovnom turizmu.

Dobre strane su financijska korist lokalnog stanovništva, a loše strane su naravno za zagađenje, nagrdit će se okoliš, toliko građevina, nećemo više biti mirna, mirno, malo mjestašce za miran odmor sa čistim plažama sa ne tolikom gužvom jer mi se volimo smatrati suprotnost

Medulinu jer je tamo kad je sezona je, je pre, prenapučeno. U sezoni pucaju po šavovima toliko ljudi, [...] To je već masovni turizam, nije, a mi smo mjesto za miran odmor, ali [mjesto prebivališta] ide u tom smjeru masovnosti jer recimo, krene se s jednim hotelom, možda bude još koji u budućnosti, ali kuće se grade za turizam masovno i to mislim da je možda loša strana. (IPR, IS01, M, mlađa dob)

Jedan sugovornik postavlja zanimljivo pitanje vezano za potencijalne opasnosti koje masovni turizam nosi za ruralna područja. To se pitanje odnosi na dugovječnost i održivost ovakvog oblika turizma, odnosno koliko će dugo takav oblik i strategija biti izvediva i profitabilna te koje sve dugoročne posljedice i opasnosti nosi sa sobom.

Njega će biti, samo doklen će ga biti? Ne znam da li će to moći tako opstati, puno se dalo na to. I, na primjer, osobito na ovako gore ova mjesta gore, na primjer, oko Plitvica. To je sve u tome. (LBK, LS02, M, starija dob)

Pitanje opstojnosti i održivosti turizma, a pogotovo masovnog turizma kao razvojne strategije ruralnih područja važno je postaviti kada se raspravlja o strategijama ruralnog razvoja. To je osobito bitno u kontekstu nedavne pandemije COVID-a 19 koja je imala izuzetno snažan i negativan utjecaj na dominantan oblik turizma kakav je prisutan u Hrvatskoj. Na tragu toga možda i leže potencijalne preporuke kakve su sugovornici isticali, a to je odmak od klasičnog prema nekim drugim oblicima turizma koji su prilagođeni snagama i prednostima koje ruralna područja nude: domaća hrana, čist i prostran prirodni okoliš te osjećaj slobode, mira i sigurnosti.

7.4.5. Zaključno o temi Promjene u životu i radu u ruralnim područjima

Zadnja se od tri pronađene teme, *Promjene u životu i radu u ruralnim područjima*, sastoji se od četiri podteme.

Prva se podtema fokusira na *promjene u poljoprivredi u ruralnim područjima* u Hrvatskoj. Glavne promjene ruralni sugovornici vide u drastičnom porastu cijena esencijalnih resursa i strojeva potrebnih za bavljenje poljoprivredom kao poslovnom aktivnosti. Također ističu kako je drastično porasla cijena strojeva, poljoprivredne mehanizacije, ali i gnojiva. Takvu situaciju opisuju kao izuzetno nepovoljnom koja onemogućuje profitabilno bavljenje poljoprivredom, pogotovo za male poljoprivrednike. Osim toga, porast cijena ima negativni utjecaj i na ruralno stanovništvo koje želi uzgajati hranu za vlastite potrebe. Poskupljenje i porast cijena posebno

negativno utječe na starije stanovništvo, umirovljenike i druge skupine ljudi s niskim primanjima. Te promjene smanjuju njihovu mogućnost korištenja jedne od ključnih prednosti života u ruralnim područjima, što može negativno utjecati na kvalitetu života, ali i na otpornosti spram različitih izazova.

Nadalje, druga podtema vezana je za *promjene u društvenoj koheziji i međuljudskim odnosima* koje sugovornici primjećuju u svojim ruralnim područjima. Manji dio sugovornika ukazuje na to kako je došlo do blagog slabljenja međuljudskih odnosa i društvene kohezije te do pojave osjećaja otuđenosti. Dijelom opisuju da ta otuđenost proizlazi iz depopulacije, a dijelom modernizacijskih kretanja, tehnološkog razvoja i ekonomskog osamostaljenja, što sve dovodi do porasta individualizma i gubljenja ključnih aspekata života u ruralnim područjima. Međutim, drugi, veći dio sugovornika govori da, čak i unatoč svim promjenama i izazovima s kojima se ruralna područja susreću, društvena kohezija, bliskost, suradnja i solidarnost su i dalje prisutni, čak i u kontekstu pandemije COVID-a 19. Iskustvo pandemije sugovornici opisuju dominantno na dva načina. Prvi način je da pandemija nije značajno utjecala ni na njih osobno niti na sumještane zbog prednosti života u ruralnim naseljima s malom gustoćom stanovništva i prostranog fizičkog prostora. Drugi način opisuje manji dio sugovornika i govori o javljanju spomenutog osjećaja otuđenosti koji je prema iskazima oštetio međuljudske odnose i društveno tkivo u njihovim ruralnim naseljima, iako još ne mogu procijeniti je li taj negativan učinak dugoročan.

Treća podtema fokusirana je na *promjene u položaju žena u ruralnim područjima*. Govoreći o rodnim nejednakostima, većinom mladi sugovornici i sugovornice opisuju kako su nejednakosti i dalje prisutne, ali da primjećuju promjene u smjeru boljeg i egalitarnijeg položaja ruralnih žena. Te su promjene primarno istaknute u privatnoj sferi u kontekstu kućanskih poslova i brige za djecu te u izlasku žena na tržište rada. Navedene promjene u očekivanjima i položaju žena primjećuju i sugovornici i sugovornice različite dobi, s time da ih uglavnom mlađi percipiraju pozitivnima, dok kada su percipirani neutralno ili negativno to su uglavnom muškarci srednje i starije dobi.

Četvrta podtema usmjerena je na pružanje pregleda ideja i pogleda u budućnost ruralnog razvoja na temelju iskustva ruralnih stanovnika. Iskazi su primarno usmjereni na iskorištavanje većinom poljoprivrednih i turističkih potencijala kroz razvoj agroturizma te alternativnih oblika turizma u odnosu na trenutno dominantni ljetni obalni turizam. Pri tome prirodni okoliš prepoznaju kao ključan resurs ruralnih područja koji smatraju da se treba početi bolje

iskorištavati. Drugi aspekt ove podteme vezan je za izravno poticanje mladih za bavljenje poljoprivredom kroz poticaje, financijska rasterećenja te obrazovanje za bavljenje poljoprivredom. Treći aspekt govori o neiskorištenosti poljoprivrednih potencijala u svim hrvatskim regijama te posebno o neiskorištenosti turističkih potencijala u ruralnim naseljima i područjima regija *Like, Banije i Korduna* te *Slavonije*. Konačno, u ovoj su podtemi prisutni regionalno specifični iskazi sugovornika iz turistički razvijenih regija *Dalmacija i Istra i Primorje* koji ukazuju na probleme i negativne promjene koje donosi masovni turizam. Prijetnju masovnog turizma vide u dugoročnosti negativnih posljedica koje daljnji fokus na masovni turizam može imati za prirodni okoliš i ruralna područja općenito. Kao glavni izazov ističu smanjenje dostupnog prirodnog okoliša zbog izgradnje turističkih smještaja, što već sada dovodi do onemogućavanja bavljenja poljoprivredom za vlastite potrebe.

8. DISKUSIJA

8.1. Sažetak rezultata i usporedba s prethodnim istraživanjima

Diskusijsko poglavlje disertacije fokusirano je na prikaz ključnih rezultata i njihovo smještanje u postojeće teorijske i istraživačke doprinose temama kvalitete života i društvene otpornosti, s posebnim naglaskom na ruralna područja i ruralno stanovništvo te hrvatski kontekst. Kroz tu će se raspravu pružiti odgovori na glavna istraživačka pitanja, kao i ukazati na ostvarenje glavnog i s njim povezana dva specifična cilja disertacije. Dodatno, u diskusiji su obuhvaćene implikacije koje proizlaze iz ove disertacije, odnosno načini na koje rezultati ovog znanstvenog istraživanja mogu pridonijeti razvoju i unaprjeđenju kvalitete života te povećanju kapaciteta društvene otpornosti u ruralnim područjima Hrvatske. Finalni dio diskusije sadržava pregled glavnih ograničenja ovog istraživanja te preporuke za buduće istraživačke napore o ovoj tematici.

U prvom dijelu diskusije raspravit će se rezultati glavnog empirijskog dijela disertacije prema prethodno uspostavljenom teorijsko-konceptualnom okviru. Prvo se raspravlja o objektivnim i subjektivnim pokazateljima kvalitete života, zatim o raspoloživim kapacitetima otpornosti u ruralnim područjima.

8.1.1. Kvaliteta života stanovnika hrvatskih ruralnih područja

Kako je uobičajeno za kvalitativna istraživanja, definirane teme dobivene tematskom analizom rezultata nisu striktno i isključive kategorije te je moguće i očekivano pronaći iste aspekte kvalitete života raspršene kroz više tema. Tako su i u ovom odjeljku uključeni iskazi sugovornika o pokazateljima kvalitete života iz svih triju tema: *Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja, Ruralni način života te Promjene u životu i radu u ruralnim područjima*. Stoga će ovdje biti obuhvaćeni svi dobiveni rezultati vezani za prvi ključni koncept disertacije – kvalitetu života – i to tako da će se prvo raspraviti rezultati za objektivne, a zatim subjektivne pokazatelje. U prvom dijelu diskusije istaknuta su iskustva i iskazi sugovornika o objektivnim pokazateljima kvalitete života: kvaliteti i dostupnosti javnog prijevoza; prilikama za zaposlenje, prirodnom okolišu, dostupnosti zdravstvenih i drugih usluga (škole, vrtići, poštanski uredi, i sl.), društvenih sadržaja te stanovanja. Nakon objektivnih pokazatelja kvalitete života slijedi diskusija o subjektivnim pokazateljima kvalitete života: kvaliteti međuljudskih odnosa i društvenoj koheziji, zadovoljstvu životom općenito, načinima provođenja slobodnog vremena, korištenju prirodnog okoliša te osjećaju mira, slobode i sigurnosti koji iz njega proizlazi. U raspravi o navedenim pokazateljima kvalitete života isprepliću se iskazi sugovornika o promjenama u tim aspektima što će na kraju biti posebno prodiskutirano.

Objektivni pokazatelji kvalitete života

Vezano za objektivne pokazatelje kvalitete života, sugovornici navode javni prijevoz kao važan čimbenik, koji je povezan i s većinom drugih objektivnih pokazatelja kvalitete života u ruralnim područjima. U svojim iskazima javni prijevoz opisuju prvenstveno negativno kroz nezadovoljstvo i probleme vezane za kvalitetu i dostupnost javnog prijevoza. Javni prijevoz sugovornici generalno doživljavaju kao neadekvatan, bez obzira na regionalnu pripadnost. Takvi rezultati u potpunosti korespondiraju ranijim nalazima poput onih Žutinić i suradnika (2010:144) kao i drugih istraživanja (Grgić i sur., 2010; Podgorelec, 2008) kvalitete života u ruralnoj Hrvatskoj. U ovom istraživanju najčešći problemi i nezadovoljstvo koje sugovornici dodatno ističu su prorjeđivanje rasporeda autobusa te, u nekim situacijama, nepostojanje javnog prijevoza ljeti. Katkad je jedina opcija javnog prijevoza u ruralnim naseljima školski autobus, što predstavlja problem jer nije uvijek dostupan s obzirom da ne vozi za vrijeme ljetnih i školskih praznika.

Zanimljivo je kako sugovornici, unatoč vidljivim i istaknutim neadekvatnostima javnog prijevoza u ruralnim područjima, sami ističu da nije realno očekivati imati jednako kvalitetan javni prijevoz kao što je to slučaj u gradovima. Tako navode kako shvaćaju da autobusnim prijevoznicima održavanje redovitih linija za manja ruralna naselja s nekolicinom putnika nije profitabilno. Ovakvi iskazi upućuju na to kako su ruralni stanovnici svjesni i realno sagledaju vlastitu situaciju u kontekstu života u ruralnim područjima, odnosno ne traže jednaku razvijenost infrastrukturne opremljenosti koja bi bila istovjetna onoj u gradovima, već samo veću pouzdanost i kvalitetu infrastrukture koja bi bila prilagođena potrebama njihova načina života.

U tom smislu treba interpretirati i iskaze dijela sugovornika koji opisuju kako im javni prijevoz sam po sebi ne predstavlja najveći problem života u ruralnim područjima. Naime, sugovornici ističu da osobni automobili danas više nisu luksuz, već nužnost života u ruralnim područjima. Posjedovanje i oslanjanje na osobne automobile postala je normalnost života koju oni kao takvu prihvaćaju. Rezultati ovog istraživanja korespondiraju i s recentnim istraživanjima kvalitete života u Hrvatskoj (Klempić Bogadi i sur., 2015; 2016) koja također govore da javni prijevoz gubi na svom značaju u ruralnim područjima s „porastom broja stanovnika koji posjeduju automobil“ (Klempić Bogadi i sur., 2016:209). *Strategija prometnog razvoja Republike Hrvatske (2017. - 2030.)* (NN 84/2017) također ističe kako je potreba za javnim prijevozom u ruralnim područjima manja zbog sve većeg oslanjanja na osobne automobile. „U rjeđe naseljenim područjima i područjima s manjom gustoćom radnih mjesta prednost se daje prijevozu osobnim motornim vozilima u odnosu na javni prijevoz“ (NN 84/2017:45). Na tragu toga, unatoč negativnim iskustvima s tim aspektom kvalitete života, može se zaključiti da barem dio sugovornika te probleme nadilazi pa oni ne predstavljaju veliku prepreku u njihovom zadovoljstvu životom općenito. S obzirom na malu geografsku udaljenost ruralnih naselja od urbanih središta, ovakav način nadilaženja neadekvatnosti javnog prijevoza može funkcionirati. Uz to, predstavlja i jedan od kapaciteta otpornosti, točnije kapacitet snalaženja, o čemu je detaljnije riječ u drugom dijelu diskusije.

Dodatan nalaz vezan za oslanjanje na osobne automobile u svrhu nadilaženja neadekvatnog javnog prijevoza u ruralnim područjima vezan je za iskustva mlađih sugovornika. Naime, za njih posjedovanje osobnog automobila kao strategija snalaženja ima svoje negativne strane s obzirom da neki od njih još nisu položili vozački ispit ili ne posjeduju osobni automobil. Upravo se u iskazima mlađih sugovornika najviše vidi negativni utjecaj kojeg neadekvatni javni prijevoz u ruralnim područjima ima na njihovu kvalitetu života. To se posljedično odražava u

otežanom pristupu društvenim sadržajima i uslugama, ali i poslovima, koji su najčešće dostupni tek u obližnjim gradovima do kojih nemaju pouzdan i kvalitetan javni prijevoz. S obzirom na ranije spomenut problem ruralnog egzodusa (Nejašmić i Toskić, 2013:95), neadekvatan javni prijevoz, iako generalno nije doživljen kao velik nedostatak, može potencijalno ostaviti trajne negativne demografske i ekonomske posljedice na ruralna područja. Problem je to posebno za mlade kojima se time dodatno ograničavaju razne prilike od mogućnosti za školovanje, preko druženja i konzumiranja društvenih sadržaja te do profesionalnog rasta i razvoja karijera.

Manji dio sugovornika zadovoljnih javnim prijevozom bili su većinom sugovornici iz regije *Dalmacije*. Njihovi iskazi govore o dobroj povezanosti s obližnjim gradovima koja dijelom proizlazi iz prisutnosti autobusnih operatera koji pružaju usluge prijevoza putnika na međugradskim autobusnim linijama (spominju npr. Flixbus i sl.). Ti međugradski autobusi u svojim trasama prolaze kroz ruralna naselja i pružaju dodatnu opciju javnog prijevoza uz lokalne autobusne prijevoznike ili školski autobus. Međutim, i s tim oblikom javnog prijevoza postoje problemi pa tako, iako je više prisutan u turistički razvijenoj regiji *Dalmacije*, svakako je učestaliji ljeti te potencijalni problem predstavlja njegova pouzdanost izvan turističke sezone. Stoga je i u ovom slučaju upitno u kojoj se mjeri ruralno stanovništvo može osloniti na takav oblik javnog prijevoza za svakodnevne redovite aktivnosti poput odlaska na posao ili ugovorene liječničke preglede. Kada se ovi rezultati usporede s nalazima *Strategije prometnog razvoja Republike Hrvatske (2017. - 2030.)* (NN 84/2017) vidljiva su podudaranja. Glavni nalazi koji odgovaraju i ovoj strategiji prometnog razvoja su da postoje regionalne razlike u kvaliteti dostupnog javnog prijevoza u hrvatskim ruralnim područjima.

Iz rasprave vezane za rezultate ovog istraživanja o problemu javnog prijevoza u ruralnim područjima, oslanjajući se i na uvide koji dolaze iz razvojnih strategija i prethodnih znanstvenih istraživanja, glavni zaključci su da je javni prijevoz u hrvatskim ruralnim područjima nezadovoljavajući te se potreba za mobilnošću dijelom rješava posjedovanjem osobnih automobila, što nije najbolje rješenje za sve skupine stanovništva. Dakle, ovi su problemi prepoznati u znanstvenoj literaturi i strateškim razvojnim dokumentima, ali većeg pomaka i poboljšanja javnog prijevoza u ruralnim područjima još uvijek nema. Primjerice, kao jedna od glavnih alternativa i ideja koje strategija prometnog razvoja iznosi je uvođenje javnog prijevoza na zahtjev kao kombinacije usluge taksija i autobusa (NN 84/2017:49-50), što nije uočeno u odgovorima sugovornika. Osim navedenoga, spomenuta strategija javni prijevoz u ruralnim područjima opisuje kao fleksibilan jer omogućuje prijevoz za učenike i studente izvan ljetne sezone i prijevoz za turiste unutar te sezone. Sugovornici koji žive u tim područjima iznose

iskaze i iskustva koja opisuju potpuno suprotnu sliku, naglašavajući da takav „fleksibilni“ javni prijevoz ne postoji tri do četiri mjeseca godišnje u regijama koje nisu turistički razvijene kao što su *Dalmacija i Istra i Primorje*. Ovaj problem posebno treba imati na umu kada se govori o zaposlenima koji žive u ruralnim područjima, a putuju u gradove radi posla, što u Hrvatskoj nije rijedak slučaj. Dodatno u hrvatskim ruralnim područjima prisutne su i vrlo očite razlike u kvaliteti javnog prijevoza s obzirom na turistički razvijenije regije i razvijenija urbana središta unutar županija koji se „prelijeva“ i na ruralna naselja na njihovoj trasi što se prepoznaje dijelom u ranijim radovima kroz teoriju periferizacije (Banovac i sur., 2004, Pejnović, 2004; Spevec, 2009; Spevec i Vuk, 2012), ali i uvide autora koji su problematizirali i analizirali procese modernizacije i njihov utjecaj na nejednak regionalni razvoj (Čaldarović, 1989; Rogić, 2000. i dr.). U svrhu ublažavanja nejednakosti koje su prisutne u ruralnim područjima i na relaciji urbano-ruralno, potrebno je izraditi regionalno specifičnu i socijalno-ekonomski osjetljivu strategiju prometnog razvoja koja bi bila prilagođena stvarnim svakodnevnim potrebama ruralnih stanovnika. Ukoliko je svrha strategija ruralnog razvoja revitalizirati i zadržati stanovništvo u ruralnim područjima, potrebno je unaprijediti i prilagoditi prometnu strategiju potrebama mladih, zaposlenih, starijih i svih drugih društvenih skupina kako bi osigurali barem bolji, ako već ne egalitaran pristup uslugama, sadržajima, poslovima i prilikama kakav imaju stanovnici u gradovima uzimajući u obzir regionalne specifičnosti i potrebe lokalnog stanovništva.

Iskazi sugovornika o prilikama za zaposlenje većinom su negativni te odgovaraju prethodnim istraživanjima o kvaliteti života u ruralnim područjima. Primjerice, u hrvatskim istraživanjima (Grgić i sur., 2010; Klempić Bogadi i sur., 2016; Žutinić i sur., 2010) nedostatak prilika za zaposlenje jedan je od ključnih nedostataka hrvatskih ruralnih područja. Takvi nalazi korespondiraju i s međunarodnim istraživanjima (Ardestani i sur., 2021; Rye, 2006; Shucksmith i sur., 2009; Wilson, 2010; Wuthnow, 2018; Zanabria Ruiz, 2015). U tim istraživanjima jedan od najistaknutijih problema i negativnih aspekata života u ruralnim područjima bila je slaba, ili u nekim slučajevima, nepostojeća ponuda poslova. Posljedice ratnih razaranja, depopulacije i deagrarizacije (Livada, 1985; Pejnović, 2004; Puljiz, 1974, 1987; Šundalić, 2006; Župančić, 2000) dovele su dobar dio hrvatskih ruralnih područja u izrazito nezahvalnu poziciju što se tiče dostupnosti poslova. Navedeni procesi i događaji manifestirali su se gašenjem lokalnih industrijskih pogona i napuštanjem poljoprivrede u zadnjih 30 godina što ostavlja ruralna područja, a pogotovo ona u tradicionalno agrarnoj regiji kao što je *Slavonija* (Šundalić, 2006) u nepovoljnoj poziciji. Sugovornici govore kako su upravo zatvaranja lokalnih

industrijskih pogona izrazito negativno utjecala na njihova ruralna naselja zbog toga što su te tvrtke većinom zapošljavale lokalno stanovništvo. Uz te negativne procese, u iskazima je istaknuta korupcija i nepotizam koji prema njima dodatno otežavaju zapošljavanje u ruralnim područjima. Konkretno, sugovornici ističu kako se na području njihove općine jako teško zaposliti ako niste član vodeće stranke. Promatrajući ta dva aspekta zajedno, zatvaranje industrijskih i poljoprivrednih pogona s jedne strane te korupciju i nepotizam s druge strane, u zadnjih 30 godina mogućnosti za zaposlenje u ruralnim područjima su slabo dostupne te se dodatno smanjuju.

U posebno nepovoljnom položaju nalaze se sugovornice kojima su ionako slabe mogućnosti za zaposlenje u ruralnim područjima dodatno oslabljene. Sugovornice ističu kako u njihovom ili obližnjem naselju posluju većinom primarne industrije poput šumarija, pilana, drvoprerađivačkih industrija te poljoprivreda i ribarstvo, koje dominantno ili isključivo zapošljavaju muškarce. Ukoliko nisu u mogućnosti pronaći posao u obližnjem gradu, sugovornicama sezonski rad ili rad u lokalnom kafiću nerijetko preostaju kao jedina alternativa. Takve mogućnosti za rad izrazito su nestabilne i dodatno ograničavaju potencijal ruralnim ženama da aktivno i podjednako sudjeluju na tržištu rada kao i muškarci. U suštini, takvi poslovi prekarne su prirode i onemogućuju dugoročno planiranje i stabilan izvor prihoda što može rezultirati slabijim uvjetima za stjecanje mirovine kao i smanjenu ekonomsku neovisnost žena u ruralnim područjima. Ovakvi nalazi u skladu su s međunarodnim istraživanjima rodni nejednakosti i položaja žena u ruralnim područjima (Bock i Shortall, 2017; Haugen i Villa, 2005; 2006; McVay, 2017; Rye, 2006; Wuthnow, 2018) koja govore kako su ruralnim ženama opcije za zaposlenje dodatno ograničene. O tome govori i Bokan kada kaže da „u Europskoj uniji (EU) žene češće od muškaraca napuštaju ruralna područja, u manjoj su mjeri uključene u tržište rada, vjerojatnije je da će biti nezaposlene te su u mnogo većem broju zastupljene u neformalnoj ekonomiji. Uz to, obavljaju disproporcionalno više neplaćenog posla i poslova u kućanstvu. To dovodi do kontinuiranog trenda po kojem su žene globalno plaćene manje od muškaraca“ (Bokan, 2021:88). Rezultati ovog istraživanja također ukazuju na i dalje prisutnu rodnu nejednakost u podjeli kućanskih poslova gdje čak i kad žene rade podjednako u poljoprivredi, ostali kućanski poslovi nerijetko i dalje ostaju na njima. Ti rezultati također odgovaraju prethodnim istraživanjima (Bokan, 2021; Nizamedinkhodjayeva i sur., 2017) te ukazuju na prisutnost rodni nejednakosti unatoč nekim pozitivnim promjenama koje sugovornici primjećuju u poboljšanju tradicionalnog položaja žena u ruralnim područjima.

Kada se govori o prilikama za zaposlenje u ruralnim područjima prepreku predstavlja i to što se većina njih nalazi u obližnjim gradovima. Uzevši u obzir ranije spomenutu slabu prometnu povezanost, za pronalazak zaposlenja u ruralnim područjima iznova se javlja potreba za posjedovanjem vozačke dozvole i osobnog automobila. Takva situacija stavlja sugovornike slabijeg materijalnog statusa i mlađe sugovornike u izrazito nepovoljan položaj, a dovodi i do veće ovisnosti ruralnih naselja o obližnjim urbanim središtima. No, povezanost ruralnih područja s gradovima za zaposlenje nije uvijek percipirana kao negativna. Kao što je Cifrić (2003) istaknuo, zbog malih geografskih udaljenosti, urbano-ruralni jaz u Hrvatskoj trebao bi biti lakši za premostiti i za barem dio ruralnog stanovništva koje je određene infrastrukturne manjkavosti vezane za mobilnost uspješno prevladati on ne predstavlja toliki problem.

Posebno se izdvojio i problem zapošljivosti visokoobrazovanog kadra u ruralnim područjima. S obzirom na općenito slabu ponudu poslova i probleme s korupcijom i gašenjem lokalnih industrijskih i poljoprivrednih pogona koje sugovornici navode, pronalazak posla za visokoobrazovane u ruralnim područjima dodatno je otežan. Iskazi sugovornika ukazuju kako dostupni poslovi iz primarnog sektora u ruralnim područjima, poput šumarija, pilana i drvoprerađivačke industrije, većinom ne zapošljavaju visokoobrazovani kadar. S obzirom na to, poslovi koji bi i mogli pružiti zaposlenje visokoobrazovanima kao, primjerice, jedinice lokalne samouprave, radi već spomenute korupcije i nepotizma, sugovornici navode kako također ne smatraju dostupnima. Stoga, visokoobrazovanim sugovornicima ne preostaje ništa osim povremenog, a obično se to pretvara u trajno napuštanje ruralnog naselja kako bi pronašli zaposlenje.

Vezano za mogućnosti za zaposlenje, važno je spomenuti nekoliko regionalnih specifičnosti koje su se pojavile u istraživanju. Prvotno, specifičnu iznimku čine sugovornici iz regije *Zagrebačke županije*. Snaga i privlačni utjecaj grada Zagreba kao najvećeg urbanog središta u Hrvatskoj nije zanemariva. Sugovornici iz ruralnih područja te regije gotovo uniformno ističu kako su im poslovi, usluge i sadržaji, kao najčešće negativno percipirani aspekti života u hrvatskim ruralnim područjima (Grgić i sur., 2010; Klempić Bogadi i sur., 2016; Žutinić i sur., 2010) lako dostupni. Takav dojam ostavljaju i iskazi sugovornika kojima odlazak u obližnje gradove zbog posla nije problematičan jer im je grad dovoljno blizu. Osim velike ponude poslova, razvijenost grada Zagreba omogućuje i sugovornicima iz okolice bolji i kvalitetniji javni prijevoz što dodatno olakšava pronalazak posla i prijevoz do radnog mjesta. Nadalje, grad Zagreb nudi prilike za zaposlenje u gotovo svim granama djelatnosti, od primarne do kvartarne. Ovi nalazi odgovaraju i ranijim teorijskim radovima koji ističu kako dolazi do izražene

centralizacije (Čaldarović, 1989) i značajno veće razvijenosti Grada Zagreba i regije Zagrebačke županije naspram svih drugih hrvatskih regija što dodatno može potaknuti i povećati regionalne nejednakosti (Pejnović, 2004).

Dodatna regionalna specifičnost uočena je u regijama *Istra i Primorje* te *Dalmacija* gdje turizam igra glavnu privlačnu ulogu i nudi „rješenje“ za problem zapošljavanja u ruralnim područjima što je viđeno u ranijim radovima o prednostima i obilježjima Istarske regije (Banovac i sur., 2004). Sve veći rast i razvoj masovnog turizma prati izgradnja novih smještajnih kapaciteta što sve dovodi i do veće potražnje radne snage u tim regijama. Iako turizam dijelom sugovornici vide kao rješenje problema ponude poslova, svjesni su i njegovih negativnih strana poput utjecaja na prirodni okoliš i sezonski/prekarni rad. Točnije, poslovi u turizmu na hrvatskoj obali često pružaju izvor prihoda samo u ljetnim mjesecima. Dodatan problem vidi se u iznimnim situacijama poput pandemije bolesti COVID-19, kada su turizam i zarada od njega drastično pali što upućuje na svojevrsnu nestabilnost bavljenja isključivo ovom djelatnošću. Uz navedeno, pretjeranu izgradnju turističkih smještaja sugovornici doživljavaju problematičnom zbog narušavanja prirodnog okoliša i smanjenja prilika za uzgoj vlastite hrane kao posljedice prevelike izgradnje turističkih smještaja u tim regijama. Dakle, iako je turizam spomenut kao pozitivan način adresiranja problema zaposlenja u ruralnim područjima, prepoznati problemi itekako su važni za istaknuti. S obzirom na istaknute probleme koje turizam nosi u kontekstu sezonskog rada i osjetljivosti na globalne krize poput pandemije COVID-a 19 te narušavanje i uništavanje prirodnog okoliša zapravo smanjuje kapacitete otpornosti domaćem ruralnom stanovništvu. Navedeno ih u slučaju nove globalne krize ili neke slične ugroze dovodi u izrazito nesigurnu i nestabilnu financijsku i životnu poziciju ukoliko ovise samo o ovoj djelatnosti.

Nadalje, iskazi sugovornika opisuju prirodni okoliš kao glavni resurs te potencijal za adresiranje problema kao što su slabe ponude poslova u ruralnim područjima. Tu važnost prirodnog okoliša kao resursa vide u bavljenju poljoprivredom, pokretanju OPG-ova te jačanju trenutnih turističkih potencijala što ističu sugovornici u svim regijama Hrvatske. Dio smatra kako je potencijal za poljoprivredu u ruralnim područjima izrazito visok i da to može biti primarni izvor zarade, ali su isto tako svjesni potrebnih uvjeta za to. Primjerice, jedan od glavnih problema za bavljenje poljoprivredom kao primarnim izvorom zarade vide u parcijalizaciji zemljišta koja onemogućuje dovoljno velike prinose da bi se investicija isplatila. To prepoznaje i *Nacionalni plan oporavka i otpornosti* (NN 78/2021) u kojem se kao jedna od ključnih strateških ciljeva iznosi upravo komasacija, odnosno okrupnjavanje poljoprivrednih zemljišta (Franić i sur.,

2014). Povezano s problemom niske zarade na malim parcelama sugovornici ukazuju i na problem poskupljenja esencijalne mehanizacije i strojeva (traktori, kombajni itd.). Ukoliko niste dugogodišnji poljoprivrednik, koji već ima strojeve i veliko poljoprivredno zemljište, ili osoba sa značajnim kapitalom, sugovornici opisuju da bavljenje poljoprivredom danas teško može biti profitabilna djelatnost. Istaknuti izazovi za bavljenje poljoprivredom kao primarnim izvorom prihoda idu u prilog onome što statistički podaci već godinama pokazuju te potvrđuju sve veću deagrarizaciju ruralnih područja. Stoga, ukoliko se želi smanjiti stopa deagrarizacije i privući više ljudi za bavljenje poljoprivredom, nužno je riješiti barem jedan od spomenuta dva glavna problema, poskupljenje bavljenja poljoprivredom i parcijalizaciju poljoprivrednog zemljišta. Jedan sugovornik smatra da je okrupnjavanje zemljišta upravo prvi korak koji bi omogućio većem broju ljudi da se profitabilno bave poljoprivredom. Adresiranje nekih problema u poljoprivredi koji se spominju u ovom istraživanju trebao bi biti jedan od ciljeva razvojnih strategija hrvatskih ruralnih područja (NN 22/2023) s obzirom na važnost koju EU, kroz ZPP (2021), pridaje nacionalnoj sigurnosti opskrbe hranom kao i općenitom poljoprivrednom i ruralnom razvoju.

Takva situacija dovodi do pojave alternativnih djelatnosti u ruralnim područjima, a to je spajanje poljoprivrednih aktivnosti s turističkom ponudom. Odnosno, kako je vidljivo u dijelu iskaza, dolazi do zaokreta prema agroturizmu u nekim ruralnim područjima, kako u turistički slabijim tako i u turistički jače razvijenim regijama poput *Istre i Primorje* i *Dalmacije*. Zbog percepcije sugovornika o ranije istaknutim problemima s poljoprivredom te izazovima masovnog turizma, pokretanje manjih OPG-ova koji osim proizvodnje hrane nude i turističku ponudu vide kao idealan razvojni smjer. Kombinaciju poljoprivrede kao tradicionalno dominantne ekonomske grane ruralnih područja s uslužnom djelatnošću turizma sugovornici pozitivno opisuju jer se oslanja na dostupne resurse ruralnih područja te ga vide kao potencijalno rješenje i problema slabih mogućnosti zaposlenja u ruralnim područjima. Važno je spomenuti kako u istraživanju prevladava mišljenje da ruralna područja imaju izrazito velik potencijal kojeg samo treba iskoristiti što je prepoznato i u znanstvenim istraživanjima (Grgić i sur., 2017:105-106). Dodatni benefit agroturizma sugovornici vide u tome što mogu pružati usluge i izvan ljetne turističke sezone te se okrenuti drugačijim oblicima turizma poput, kako jedan sugovornik navodi, zdravstvenog i kongresnog. Drugim riječima, agroturizam može ruralnom stanovništvu omogućiti izvor zarade tijekom cijele godine što predstavlja i kapacitet otpornosti ruralnih stanovnika, o čemu će biti više riječ u dijelu diskusije o kapacitetima otpornosti. U ovom se aspektu kvalitete života počinje nazirati strategija „uzimanja stvari u

svoje ruke“ koja se provlači kroz velik broj iskaza ruralnih sugovornika o različitim pokazateljima kvalitete života. O spremnosti na djelovanje, samodostatnosti, žilavosti i otpornosti ruralnog stanovništva govorio je i Wuthnow u istraživanju ruralnog SAD-a (2018) te su upravo ta obilježja hrvatskog ruralnog stanovništva prepoznata i u ovom istraživanju. Ono što je posebno važno istaknuti je kako neki sugovornici, iako vide prednosti i potencijal u agroturizmu, prepoznaju kako je u turistički snažnim regijama ta mogućnost umanjena zbog izrazito velike iskorištenosti prirodnog okoliša i razvojnih strategija koje se fokusiraju isključivo na turizam. Neki od sugovornika iz tih regija vide to kao velik problem koji, prema njima, može dovesti do gubitka nekih ključnih obilježja života u ruralnim područjima, kao što je mogućnost uzgoja hrane, držanja životinja i poljoprivrede općenito, što ukazuje na potencijalno smanjen potencijal prirodnog okoliša kao pouzdanog izvora zaposlenja i razvojne strategije u tim regijama.

Sumarno gledajući, rezultati ove disertacije vezani za prilike za zaposlenje uvelike odgovaraju prethodnim istraživanjima kvalitete života u hrvatskim ruralnim područjima. Prilike za zaposlenje istaknute su kao jedan od ključnih problema s kojima se susreće hrvatsko ruralno stanovništvo. Dodatno, ovo istraživanje daje uvid u složenost ovog pokazatelja kvalitete života. Problem slabih prilika za zaposlenje u ruralnim područjima nije jednoličan i drugačije skupine ljudi ga drugačije doživljavaju. Primjerice, visokoobrazovani i žene puno teže pronalaze zaposlenje u ruralnim područjima zbog općenito niske ponude poslova, ali i specifičnih industrija koje djeluju u tim područjima, a koje u manjoj mjeri zapošljavaju ove određene skupine stanovništva. Uz navedeno, problem slabih prilika za zaposlenje povezan je i s ranije istaknutom neadekvatnošću javnog prijevoza i ovisnosti o gradovima koji pružaju više mogućnosti zaposlenja ruralnom stanovništvu. Dodatno se i u ovom aspektu javljaju regionalne nejednakosti gdje, kao i s javnim prijevozom, blizina većih urbanih središta ima izrazito važnu ulogu za okolna ruralna područja. Ovi nalazi ukazuju kako je u istraživanju i ruralnim područjima i dalje prisutan odnos između urbanih centara i ruralne periferije (Banovac i sur., 2004; Pejnović, 2004; Rogić, 2000; Spevec, 2009; Spevec i Vuk, 2012) u nekom smislu. Oslonac stanovnika hrvatskih ruralnih područja na urbana naselja za pružanje zaposlenja i dalje je prisutan što može predstavljati dugoročan značajan ekonomski i demografski problem kojeg također obilježavaju snažne regionalne razlike. Glavni primjer toga istaknuta je prednost regije *Zagrebačka županija* čija blizina najvećem makroregionalnom središtu Hrvatske omogućuje znatno bolje prilike za zaposlenje ruralnom stanovništvu. No, jačanjem drugih, geografski bliskih i manjih urbanih središta može se doskočiti nekim prisutnim regionalnim

nejednakostima, što je prepoznato kao važan uzrok ruralnog egzodusa (Akrap, 2002). Primjerice, unaprjeđenjem prometne, ali i društvene, javne i druge infrastrukture kvaliteta života se u ruralnim naseljima može poboljšati i ta područja učiniti adekvatnima i privlačnima za život o čemu će riječ biti u nastavku diskusije i zaključku.

Kao jednu od glavnih strategija za nadilaženje problema slabih prilika za zaposlenje u ruralnim područjima daju sami ruralni sugovornici koji ju vide u zaokretu prema agroturizmu i jačanju poljoprivrede. Ovo je izrazito koristan prijedlog i smjer jer se radi o iskorištavanju već postojećih potencijala koji su prisutni u ruralnim područjima svih hrvatskih regija, ali ne nužno u jednakoj mjeri i na jednak način. Iako treba uzeti u obzir ranije iznesene specifične izazove vezane za kontinuirano oslanjanje na turizam, ta ideja može poslužiti kao inspiracija u dizajniranju budućih razvojnih strategija koje bi se jače oslanjale na dostupne resurse i jačanje postojećih potencijala specifičnih regija, a pogotovo onih manje razvijenih. Nadalje, rezultati također pružaju uvid u važnost koju gradovi imaju za kvalitetu života u ruralnim područjima. S obzirom na geografski neveliku površinu Hrvatske, pa time i relativno male udaljenosti ruralnih naselja od obližnjih urbanih središta, olakšavanje pristupa tim gradovima, a zadržavanjem specifičnosti života u ruralnim područjima koje su sugovornicima važne, može imati pozitivan utjecaj na poboljšanje kvalitete života i, barem djelomično, na rješavanje nekih od glavnih problema s kojima se ruralna područja susreću. Ovi rezultati također ukazuju na prisutnost različitih iskustava i problema s obzirom na određene skupine ruralnog stanovništva koje treba adresirati na specifičan način. U izradi budućih razvojnih strategija potrebno je posebnu pažnju posvetiti prilikama za zaposlenje u različitim regijama i za različite društvene skupine: mlade, žene i visokoobrazovane, za naselja i područja sa slabije razvijenom prometnom infrastrukturom i javnim prijevozom te za naselja i područja bliže i dalje od velikih urbanih središta. Ukratko rečeno, problem slabih prilika za zaposlenje u ruralnim područjima nikako nije jednoobrazan te je nužno uzeti u obzir širok spektar iskustava i različitosti koje su prisutne u različitim ruralnim naseljima i regijama za izradu kvalitetnih i informiranih razvojnih strategija s osnovnim ciljem unaprjeđenja kvalitete života u hrvatskim ruralnim područjima.

Sljedeći važan objektivni pokazatelj kvalitete života dostupnost je zdravstvenih i drugih usluga, kao i sadržaja, što je većinom negativno percipirano uz iznimku zdravstvenih usluga koje su podjednako pozitivno i negativno percipirane. Iskustva sugovornika takva su da su usluge i sadržaji u velikoj mjeri dostupni u obližnjim gradovima, dok u ruralnim područjima njihova dostupnost varira. Govoreći specifično o zdravstvenim uslugama, sugovornici ističu probleme s kojima se susreću kada u njihovim naseljima pa ni u obližnjim naseljima nema barem osnovne

zdravstvene zaštite. Rezultati ovog istraživanja odgovaraju istraživanjima kvalitete života u ruralnoj Hrvatskoj kada se govori o dostupnosti osnovne zdravstvene zaštite u ruralnim područjima. Većina istraživanja ukazuje na to kako je pristup zdravstvenim uslugama u ruralnim područjima slab ili barem slabiji od onog u gradovima (Džakula i sur., 2012; Grgić i sur., 2010, Svirčić Gotovac i Zlatar, 2007; Župančić, 2005). Dakle, takav nalaz nije neočekivan te potvrđuje nepovoljniju poziciju ruralnog stanovništva naspram urbanog kao i činjenicu da se situacija s dostupnošću i kvalitetom zdravstvenih usluga nije mnogo promijenila od ovih ranijih istraživanja do danas. Jedna od istaknutih nejednakosti koju sugovornici ističu u ovom istraživanju tiče se općenitog izostanka osnovne zdravstvene zaštite u ruralnim naseljima, ali i prorijeđenog radnog vremena ordinacija (samo nekoliko puta tjedno) ako ona postoji. Dodatan problem, koji nije nužno specifičan za ruralna područja, potreba je sugovornika za odlaskom u gradove za određene specijalističke pretrage. Nedostatak osnovne zdravstvene zaštite na području ruralnog naselja ili općine te potreba za specijalističkim pregledima, uzevši u obzir već spomenutu neadekvatnost javnog prijevoza, ruralnom stanovništvu predstavlja zdravstveni rizik, ali i vremenski i financijski teret.

Problem i nedostatak zdravstvene zaštite u ruralnim područjima može se također promatrati kroz prizmu rodnih nejednakosti. Prema iskazima manjeg broja uglavnom mlađih sugovornica, dostupnost ginekoloških ordinacija manja je u usporedbi s ordinacijama obiteljske i dentalne medicine. S obzirom da u osnovnu zaštitu spada i ginekologija, nedostupnost ove grane zdravstvene zaštite predstavlja problem za zdravlje sugovornica. U nekim situacijama najbliža ginekološka ordinacija nalazi se u gradskom središtu udaljenom više od 40 kilometara od mjesta stanovanja, što s ograničenim mogućnostima javnog prijevoza, predstavlja ozbiljan problem i negativno utječe na kvalitetu života ruralnih žena. Veća udaljenost, a katkad i potpuni izostanak ginekoloških ordinacija ukazuje na specifičnu manu koju primarno dio mlađih sugovornica ističe kao problem. Ovakvi nalazi odgovaraju istraživanjima rodnih nejednakosti koja ističu kako su ženama dodatno ograničeni pristupi nekim esencijalnim uslugama u ruralnim područjima (Haugen i Villa, 2005; 2006; McVay, 2017; Rye, 2006). Rezultati su u skladu i sa statističkim podacima da ginekoloških ordinacija kronično nedostaje u cijeloj Hrvatskoj, a pogotovo u ruralnim područjima: „Prema Hrvatskom zavodu za zdravstveno osiguranje (HZZO, 2020) u Hrvatskoj ginekoloških timova ima 277. Iako se ne bilježe posebni statistički podaci s obzirom na vrstu naselja tj. ruralnost ili urbanost područja, u analizi popisa ginekoloških ordinacija prema podacima Hrvatskog zavoda za zdravstveno osiguranje, od navedenog ukupnog broja svega se njih osam nalazi u općinama“ (Bokan, 2021:106). Prema

iskazu jedne sugovornice, ginekologinja u obližnjem gradu otišla je u mirovinu prije dvije godine (op. a. 2020. godine; intervju je proveden u 2022. godini) te od tada nije zaposlen novi specijalist ginekologije u toj ordinaciji. Takva situacija rezultirala je time da žene iz tog grada te obližnjih općina više od dvije godine nisu imale dostupan ovaj element osnovne zdravstvene zaštite ni u obližnjim mjestima. Spomenuta istraživanja, statistički podaci i uvidi sugovornica govore, dakle, o dodatno nepovoljnom položaju žena u ograničenosti pristupa uslugama osnovne zdravstvene zaštite. Na kraju, činjenica da ovaj problem ne ističe veći broj ruralnih sugovornica, već uglavnom mlađe žene, također može ukazivati na to da taj problem nije dovoljno percipiran na individualnoj razini, odnosno da je jednostavno prihvaćena činjenica slabe dostupnosti tog resursa, kao i da poseban problem predstavlja mlađim ženama koje su u reproduktivnoj dobi i kojima je on češće nužan od, primjerice, redovnih godišnjih pregleda. Međutim, metodološki gledano, kao potencijalan razlog za takve rezultate može biti i činjenica da je većinu intervjuja provela mlađa muška osoba s kojom sugovornice možda nisu bile spremne razgovarati o ginekološkoj zaštiti. Ovakvih primjera u istraživanju nema mnogo, ali ih je potrebno istaknuti i obratiti pažnju na njih s obzirom da se pozicija istraživača može pokazati kao itekako važan čimbenik u istraživanju te kod istraživanja ovako specifičnih skupina populacije treba imati na umu u budućim istraživanjima kako prilagodbom pitanja u tijeku provedbe intervjuja ili odabirom istraživača s drugim obilježjima.

Govoreći dalje o osnovnoj zdravstvenoj zaštiti (u većini intervjuja se to odnosi na dostupnost obiteljske i dentalne medicine), kada je dostupna u ruralnim naseljima sugovornici većinom iskazuju zadovoljstvo zdravstvenim uslugama. Ključna prednost koju vide je brži pristup zdravstvenim uslugama te prisnost i kvaliteta odnosa s lokalnim liječnicima i medicinskim djelatnicima u lokalnim ambulantama i domovima zdravlja. Jedan od potencijalnih razloga za to može biti manji broj pacijenata koje liječnici u ruralnim područjima imaju što sugovornici vide kroz brzu, kvalitetnu i pouzdanu komunikaciju sa svojim liječnicima bez dugih redova čekanja. S obzirom na važnost bliskih međuljudskih odnosa, duha solidarnosti i društvene kohezije u ruralnim područjima općenito, nije neobično da ruralni sugovornici posebno pozitivno ocjenjuju upravo taj aspekt da ih medicinski djelatnici dobro poznaju za kojeg smatraju da je nedostižan u velikim gradovima.

Sažeto gledajući, vezano za zdravstvenu zaštitu u ruralnim područjima, ovo istraživanje pokazalo je da u slučajevima kada osnovna zdravstvena zaštita postoji u sklopu ruralnog naselja ili općine, sugovornici su njom uglavnom bili zadovoljni. Specifičan nalaz kojeg ovo istraživanje donosi vidi se u iskazima sugovornika da mogu ostvariti blizak odnos s

medicinskim djelatnicima. Međutim, kako je i slučaj u prethodnim istraživanjima o dostupnosti zdravstvene zaštite u ruralnim područjima, ona često nije u potpunosti dostupna. Rezultate istraživanja potvrđuju i statistički podaci koji se nalaze u *Nacionalnom planu razvoja zdravstva* za razdoblje 2021. - 2027. godine (NN 147/2021). Spomenuti plan razvoja zdravstva ističe kako se ruralna područja nalaze u posebno nepovoljnoj poziciji u kontekstu zdravstvene zaštite zbog problema s nedostatkom liječnika, medicinskih sestara i nepopunjenih ambulanti, ali i općenite geografske dostupnosti zdravstvene zaštite (NN 147/2021:13). Kao jedan od glavnih prijedloga za adresiranje tog problema udaljenih ruralnih područja ističe se telemedicina (NN 94/2021), odnosno medicinska zaštita na daljinu, što u rezultatima ovog istraživanja nije bilo navedeno kao postojeća alternativa. Dodatan problem u zdravstvenoj zaštiti u ruralnim područjima imaju žene koje u većini slučajeva nemaju dostupnu ginekološku ordinaciju ni na razini općine, a katkad ni u obližnjim urbanim središtima. Rezultati su u skladu s podacima koje izdaje HZZO koji ukazuju kako na području cijele države samo osam ginekoloških ordinacija djeluje na području općina (Bokan, 2021). Glavne implikacije ovih nalaza leže u tome da osim širih problema vezanih za cjelokupni zdravstveni sustav i zaštitu u ruralnim područjima, prisutna je i naglašena dimenzija rodnih nejednakosti. S obzirom da jedna od tri grane osnovne zdravstvene zaštite nije dostupna u većini ruralnih naselja i područja, kada se na taj problem doda i spomenuti neadekvatan javni prijevoz, ostaje dojam kako su ruralni stanovnici, a pogotovo žene u ruralnim naseljima, u posebno nepovoljnoj poziciji. Stoga je u budućim razvojnim strategijama zdravstvenog sustava potrebno pridati pažnju adresiranju spomenutih ključnih nedostataka, kao i pravoj implementaciji novih i alternativnih rješenja poput telemedicine. Istaknute promjene pomogle bi u adresiranju jednog dijela problema vezanog za osnovnu zdravstvenu zaštitu u ruralnim područjima. Međutim, problem specijalističke zaštite i njene dostupnosti je drugi problem koji snažnije pogađa ruralna područja. Iako geografska udaljenost od bolnica i klinika koje pružaju specijalističke zdravstvene usluge nije izazov isključivo ruralnih područja, važno ga je istaknuti kada se govori o implikacijama rezultata ove disertacije, upravo zbog izrazito nepovoljnog položaja ruralnog stanovništva kao i negativnog utjecaja kojeg nedostatak i nedostupnost adekvatne zdravstvene zaštite može imati na njihovu kvalitetu života.

Osim zdravstvenih usluga, u iskazima sugovornika ističe se dostupnost vrtića, škola i poštanskih ureda u ruralnim područjima, što se uglavnom ne percipira pozitivno. Iskustva s tim uslugama i aspektima društvene infrastrukture podjednaka su kao i s onima zdravstvene zaštite. Kada su te usluge dostupne u ruralnim naseljima, sugovornici su generalno njima zadovoljni.

Specifičnu prednost vide u vrtićima u ruralnim naseljima. Sugovornicima vrtić u naselju ili barem na bližem području općine predstavlja veliku prednost i financijsku olakšicu kada je ta javna usluga dostupna. Prema rezultatima ovog istraživanja, problema s upisom djece u vrtić nema, a cijene vrtića povoljnije su nego u gradovima što sugovornici vide kao veliku prednost za kvalitetu života u ruralnim područjima. Međutim, gledajući recentne statističke podatke za dostupnost vrtića u ruralnim područjima od ukupno 428 općina, njih 82 nisu imale uslugu vrtića (Bokan, 2021:99). Uz to, podaci ukazuju kako su prisutne značajne regionalne razlike u udjelu djece koja pohađaju vrtiće gdje su regije kontinentalne Hrvatske (*Lika, Banija i Kordun, Slavonija i Sjeverna Hrvatska*) imale 30% ili manje djece u općinama koja pohađaju vrtić, dok je u preostalim regijama taj postotak veći od 50%, a u slučaju Zagrebačke županije 70% (Bokan, 2021:101). Ovi statistički podaci ukazuju na to kako je, osim same dostupnosti usluge vrtića, udio djece koja pohađa vrtiće u ruralnim područjima također varijabla o kojoj treba voditi računa i aspekt kojeg obilježavaju regionalne nejednakosti. Iako u ovome istraživanju nisu pronađene specifične regionalne razlike vezane za dostupnost vrtića, to može biti vezano uz prirodu kvalitativnog istraživanja, ali i šire teme kvalitete života koja nije u potpunosti fokusirana na taj specifični aspekt. Buduća sociološka i druga istraživanja trebala bi pokušati identificirati ključne razloge koji bi objasnili prisutnost tih naglašenih regionalnih razlika, ali moguće je da odgovor leži u teorijskom okviru disertacije. Poglavitito se to vidi u kontekstu procesa modernizacije i izražene centralizacije (Čaldarović, 1989; Rogić, 2000) te važnosti velikih urbanih središta u generalnom razvoju i perifernih ruralnih područja kao što je to slučaj u primjerima Zagreba i Splita (Akrap, 2002; Banovac i sur., 2004; Pejnović, 2004) što se prelijeva i u društvenu infrastrukturu u kontekstu dostupnosti vrtića.

Dostupnost usluge vrtića u ruralnim naseljima može biti izrazito važan objektivni pokazatelj kvalitete života jer olakšava mladim obiteljima s djecom ostanak u ruralnim područjima. Potiče se na taj način jačanje demografske slike, ali i čini egalitarnijim položaj ruralnih žena što može ublažiti često istaknuti problem ruralnog egzodusa i negativnih depopulacijskih trendova u skoro svim hrvatskim regijama (Akrap, 2002; 2019; Nejašmić i Toskić, 2013; Spevec, 2009; Spevec i Vuk, 2012; Štambuk, 1988; 2002; Wertheimer-Baletić, 2004). Naime, dok u tradicionalnim ruralnim kućanstvima žene ili najčešće nisu bile zaposlene izvan domaćinstva ili, ako jesu, živjelo je više generacija obitelji zajedno koje su se brinule jedne za druge, s modernizacijskim procesima koji posebno uključuju individualizaciju i češću pojavu nuklearnih obitelji, uz istodobnu želju i financijsku potrebu da se žene ravnopravno s muškarcima uključe na tržište rada, brigu o djeci nužno je institucionalno riješiti kako bi se

obiteljima taj proces olakšao. Pozitivni aspekti vrtića u ruralnim naseljima predstavljaju i niska cijena kao i izostanak problema s upisom djece u vrtić što omogućuje obiteljima da budu financijski stabilne. Ovakva situacija s vrtićima u ruralnim naseljima svoju prednost ima osobito kada se uspoređi s gradovima, a pogotovo sa Zagrebom, koji u recentno vrijeme imaju velikih problema s nedovoljno mjesta za upis sve prijavljene djece (Topić, 2023).

Vezano za iskustva sugovornika s osnovnim školama u ruralnim područjima, ističu nekoliko ključnih problema. Prvi problem proizlazi iz sve jače depopulacije zbog čega su razredna odjeljenja smanjena zbog nedovoljnog broja upisane djece. Drugi problem kojeg je nekolicina sugovornika istaknula osjećaj je nezadovoljstva nastavničkim kadrom u ruralnim osnovnim školama. Iskustva tih sugovornika su takva da smatraju kako nastavnici u ruralnim osnovnim školama nisu odabrali tu raditi kao prvi izbor pa nisu uvijek zainteresirani za rad s učenicima. Neki komentiraju i da osjećaju kako dio nastavnika diskriminira ruralne učenike kao nedovoljno sposobne u odnosu na one u gradu. Ovo je dio šireg problema da sugovornici smatraju kako djeca u ruralnim školama ne dobivaju jednako kvalitetno obrazovanje kao u gradovima te da zbog neadekvatnog obrazovanja potpuno nespremna odlaze u srednje škole u gradove gdje se suočavaju s velikim problemima. Takva iskustva i dojmovi o osnovnim školama samo dodatno potiču, ili bolje rečeno, prisiljavaju roditelje da djecu umjesto u škole u ruralnim naseljima upišu u gradske škole već tijekom osnovnog obrazovanja kako bi im osigurali adekvatnije obrazovanje.

Sumarno gledajući, rezultati ovog istraživanja ukazali su, slično kao i u slučaju zdravstvene zaštite, da kada je usluga vrtića i osnovne škole dostupna u ruralnom naselju, ili na razini općine, sugovornicima to predstavlja vrlo pozitivan aspekt kvalitete života. Dostupan vrtić poboljšava kvalitetu života obiteljima s djecom što za pozitivnu posljedicu može imati usporavanje negativnih demografskih trendova. S druge strane, rezultati istraživanja o kvaliteti i dostupnosti osnovnih škola u ruralnim naseljima istaknuli su vrlo specifične probleme. Iskustva sugovornika upućuju na to da primjećuju kako im se škole smanjuju, a kvaliteta nastavnog osoblja opada. Kako bi se spriječio daljnji ruralni egzodus i negativni demografski i drugi trendovi, potrebno je adresirati probleme u obrazovnoj infrastrukturi u svrhu pružanja adekvatnih uvjeta za mlade ljude i obitelji s djecom. Stavljanje naglaska na osiguravanje usluga vrtića i podizanja kvalitete osnovnoškolskog obrazovanja mora biti ključna tema u razvojnim strategijama usmjerenima na ruralna područja. Osim zadržavanja mladih ljudi i obitelji u ruralnim područjima, ovako usmjerena strategija na poboljšanje kvalitete živote i dostupnih usluga zaposlenim roditeljima, mladima i djeci može poslužiti i kao privlačni faktor ruralnih

naselja. S obzirom na ranije istaknute statističke podatke o regionalnim razlikama u udjelu djece koja pohađaju vrtiće u ruralnim područjima, potrebno je proučiti i identificirati društvene ili druge čimbenike koji dovode do tako velikih razlika.

Nakon usluga, kao važan objektivni pokazatelj kvalitete života pokazala se dostupnost sadržaja u ruralnim područjima. Taj pokazatelj sugovornici većinom negativno percipiraju što je u skladu s istraživanjima o kvaliteti života u ruralnim područjima (Grgić i sur., 2010:659; Nejašmić i Toskić, 2013, Wuthnow, 2018) koja govore da je u ruralnim područjima primijećena manja dostupnost edukativnih, kulturnih, društvenih i drugih sadržaja. Sugovornici kao problem većinom ističu nedostupnost kulturnih i sličnih sadržaja u ruralnim područjima, dok je mladima važna stavka i nedostatak društvenih i izvannastavnih sadržaja. Mladima tako nedostaju prilike za aktivni društveni život i izlaske s prijateljima, konzumiranje sadržaja poput kina, kazališta, knjižnica i slično te izvannastavne aktivnosti kao što su bavljenje sportom i pohađanje glazbenih, jezičnih i sličnih škola. Navedeni sadržaji ne moraju nužno biti dostupni u samom ruralnom naselju, no problem je i njihova nedostupnost i nepristupačnost u bližoj okolini. Kao što su prisutne i u zdravstvenim uslugama, rodne se nejednakosti javljaju i u ovom aspektu kvalitete života u ruralnim područjima. Primjerice, jedna od sugovornica pohađala je glazbenu školu, ali nakon što ju roditelji više nisu mogli voziti na satove, bila je primorana ispisati se iz glazbene škole jer nije bilo javnog prijevoza. Ovakvi primjeri ponovno potvrđuju da se mlađi ruralni stanovnici nalaze u izrazito nepovoljnoj poziciji zbog infrastrukturnih nedostataka poput neadekvatnog javnog prijevoza koji na njih ima jači negativni utjecaj nego na starije stanovništvo što se i ovdje vidi u otežavanju pristupa i dostupnosti različitim sadržajima koje ova određena skupina stanovništva češće upražnjava. U većini iskaza glavni i jedini dostupan sadržaj u ruralnim područjima predstavljao je lokalni kafić kojeg sugovornici generalno nisu doživljavali ni pretjerano pozitivno ni negativno. Međutim, uvidi sugovornica se donekle razlikuju što govori o nepovoljnijem položaju žena u ruralnim područjima vezano za njima dostupne sadržaje. Lokalni kafići, odnosno kako ih sugovornice većinom nazivaju, *birtije*, kao često jedine mogućnosti društvenog života, nisu prostori u kojima se osjećaju dobrodošle. Njihovim riječima, za sugovornice odlazak u lokalne kafiće rezultira tračevima i neugodnim situacijama jer se radi o prostorima koji se ne smatraju primjerenima za žene. Nadalje, dostupna sportska i slična društva koja djeluju na ruralnim područjima češće su dostupna samo muškarcima (npr. nogomet, lovačka društva). Ovakvi nalazi odgovaraju međunarodnim istraživanjima rodnih nejednakosti u ruralnim područjima (Haugen i Villa,

2005; 2006; McVay, 2017; Rye 2006, Wuthnow, 2018) koja ističu probleme s dostupnošću sadržaja za žene u ruralnim područjima.

Manji dio sugovornika iskazao je zadovoljstvo lokalno organiziranim događajima i sadržajima u njihovim ruralnim naseljima kada je takvih sadržaja bilo. Te sadržaje primarno organiziraju lokalna društva (kulturno-umjetnička, sportska, lovačka, dobrovoljno-vatrogasna i sl.) i udruge. Iako se organiziraju samo nekoliko puta godišnje, sugovornici ih opisuju kao vrlo pozitivnima uz nadu da će se dalje nastaviti održavati. Sugovornici upućuju na veliku važnost koju pridaju upravo lokalnim društvima i udrugama koje svojim djelovanjem pomažu nadomjestiti, makar povremeno, nedostatak sadržaja u ruralnim područjima. Ovako organizirani sadržaji često omogućuju i podjednako sudjelovanje ženama i muškarcima. S obzirom da sugovornici općenito pozitivno govore o radu i aktivnostima lokalnih udruga i društava, to predstavlja jedan od objektivnih pokazatelja kvalitete života kojeg sugovornici cijene i žele da se jača. Nekim sugovornicima dodatno je važna dugogodišnja tradicija nekih od lokalnih udruga i društava. Postojanje takvih dugogodišnjih formalnih društvenih struktura u ruralnim područjima predstavlja im važan dio njihovog osobnog, ali i općenito ruralnog identiteta. Ukratko rečeno, lokalno organizirani događaji, aktivnosti, manifestacije i proslave predstavljaju važan aspekt života stanovništva u ruralnim područjima. Dodatno, te aktivnosti i događaji privlače velik broj mještana, ali i gostiju izvan samog ruralnog naselja te mogu predstavljati svojevrсни turistički i ekonomski razvojni potencijal.

Sažeto gledajući, vezano za dostupnost društvenih i drugih sadržaja u ruralnim područjima ovi su rezultati kao i u prethodnim istraživanjima ukazali na njihovu potrebu i nedostatak. No, iz odgovora sugovornika vidljivo je da su se razvile strategije rješavanja tog nedostatka u samim ruralnim područjima. Djelovanje lokalnih društava i udruga koje organiziraju različita događanja predstavlja izrazito pozitivne primjere pružanja sadržaja. Doduše, ti sadržaji održavaju se rijetko, katkad samo jedanput godišnje. Takvi sadržaji imaju važnu ulogu u očuvanju kulturne baštine ruralnih naselja kao i potencijal za jačanje društvene kohezije koja se pokazuje ključnom za očuvanje kvalitete života u hrvatskim ruralnim područjima. Dodatni benefit koji proizlazi iz lokalno organiziranih događanja i sadržaja je taj da često takvi sadržaji privlače turiste. Ukratko rečeno, iskazi sugovornika upućuju na to da su poticanjem i razvojem turističke ponude te lokalno organiziranih kulturno-umjetničkih, sportskih, zabavnih i drugih sadržaja benefiti za kvalitetu života ruralnog stanovništva višestruki. Ovakvi rezultati također ukazuju na potrebno jačanje dostupnih društvenih i drugih sadržaja usmjerenih prema ženskoj populaciji. Primjerice, pružanje mogućnosti za bavljenje sportom za djevojčice i za žene može,

uz navedene prijedloge, dodatno poboljšati položaj žena u ruralnim područjima i smanjiti istaknute rodne nejednakosti.

Za razliku od većine do sada spomenutih objektivnih pokazatelja kvalitete života, stanovanje i stambeno pitanje gotovo je isključivo pozitivno percipiran objektivni pokazatelj kvalitete života. Većina sugovornika ističe kako žive u vlastitim kućama ili kućama svoje obitelji s dvorištima te pozitivno govore o svojoj stambenoj situaciji. Veličinu stambenog prostora i dvorišta sugovornici ističu kao važne pozitivne aspekte života u ruralnim naseljima jer doprinosi osjećajima slobode i mira te im omogućuje uzgajanje vlastite hrane. Prema navodima, cijene nekretnina, primarno kuća u ruralnim područjima, značajno su niže nego u gradovima što smatraju još jednom velikom prednošću. Rezultati ovog istraživanja u kontrastu su s nekim ranijim istraživanjima kvalitete stanovanja u hrvatskim ruralnim područjima (Seferagić, 1992). Međutim, recentnija istraživanja (Berc i sur., 2004, Klempić Bogadi i sur., 2016) govore kako dolazi do promjene te da je zadovoljstvo stambenom situacijom u ruralnim područjima sve veće što se vidi i u ovom istraživanju. Najveće probleme koje sugovornici ističu vežu se za potrebne obnove i ulaganja u kuće zbog starosti izgradnje, dok je sama veličina i prostranost vrlo često i prevelika radi iseljavanja mlađih članova obitelji. Unatoč potrebnim ulaganjima u obnovu kuća, gotovo svi sugovornici zadovoljni su stanovanjem u ruralnim područjima. Ovaj objektivni aspekt i pokazatelj kvalitete života, kao i ranije spomenut prirodni okoliš, također može predstavljati potencijal za privlačenje i zadržavanje mladih ljudi koji još nemaju riješeno stambeno pitanje. Zemljišta i kuće po povoljnijoj cijeni od onih u većim gradovima u kombinaciji s mogućnošću kupovine veće kvadrature s prednostima šireg prostora i prirodnog okoliša predstavlja prednosti koje bi se mogle iskoristiti za usporavanje spomenutih procesa depopulacije i odumiranja ruralnih naselja.

Iznimka generalno pozitivnom dojmu o stanovanju u ruralnim područjima dolazi iz iskaza sugovornika iz Sisačko-moslavačke županije pogođene razornim potresima 2020. godine. Sugovornici iz te županije i dalje žive u kućama koje su označene kao nesigurne za život, kontejnerima te ponekad i u tuđim kućama jer obnova još uvijek nije dovršena.

Gledajući stanovanje i stambeno pitanje, rezultati ovog istraživanja ukazuju kako je ovaj aspekt kvalitete ruralnog života jedan od rijetkih kojeg gotovo svi sugovornici opisuju pozitivno. Glavni razlozi za to su činjenica da većina sugovornika živi u vlastitim kućama te zbog značajno nižih cijena nekretnina u ruralnim područjima nego u gradovima. Imajući u vidu trenutačnu situaciju na tržištu nekretnina, gdje su cijene nekretnina značajno povoljnije u regijama gdje

turizam nije dominantna ekonomska grana, ovo također predstavlja važan uvid koji se može iskoristiti. Pružanje povoljnih stambenih rješenja, zajedno s ranije istaknutim preporukama, može dodatno doprinijeti kvaliteti života i potaknuti zadržavanje mlađeg stanovništva te na taj način doprinijeti rješavanju problema depopulacije i senilizacije. Međutim, u kontekstu stanovanja i cijena nekretnina postoje velike regionalne razlike (Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, 2021). U turistički razvijenijim regijama *Istre i Primorja* te *Dalmacije*, osim viših cijena nekretnina i zemljišta, važno je i istaknuti problem na kojeg sami sugovornici upozoravaju, a to je pretjerana izgrađenost ruralnog prostora za turističke namjene. Takvi nalazi ukazuju ono što prepoznaju i autori koji pišu o periferizaciji i regionalnim razlikama (Banovac i sur., 2004; Pejnović, 2004. i dr.), a to je da je, osim nejednake pozicije ruralnih naspram urbanih naselja, prisutna svojevrsna prostorna nejednakost između samih ruralnih naselja u različitim regijama što se tiče stambene ponude i mogućnosti za korištenje tog prostora u stambene svrhe te kao resursa za poboljšanje kvalitete života.

Subjektivni pokazatelji kvalitete života

Uz raspravljene objektivne, subjektivni pokazatelji kvalitete života su se pokazali važnima u iskazima sugovornika i to prije svega zadovoljstvo životom, kvaliteta međuljudskih odnosa, društvena kohezija, mogućnosti i prednosti koje život u ruralnim područjima pruža te načini provođenja slobodnog vremena. Govoreći specifično o subjektivnom zadovoljstvu životom u ruralnim područjima, rezultati ovog istraživanja pokazuju kako su sugovornici većinom zadovoljni svojim ruralnim životom, što se podudara s prethodnim istraživanjima o kvaliteti i zadovoljstvu životom u ruralnim područjima (Grgić i sur., 2010; Ivanović i sur., 2022; Kaliterna Lipovčan i Brajša-Žganec, 2017; Podgorelec, 2008; Pupak i Trako Poljak, 2021). Iz takvih se nalaza može iščitati da su sugovornicima, usprkos objektivnim nedostacima i problemima u ruralnim područjima, subjektivni pokazatelji kvalitete života posebno važni kada govore o općenitom zadovoljstvu životom u ruralnim područjima, što je i potvrda holističkog sociološkog pristupa definiranju kvalitete života u teorijskoj konceptualizaciji ove disertacije.

Među glavnim subjektivnim pokazateljima kvalitete života koje sugovornici smatraju bitnim je kvaliteta međuljudskih odnosa u ruralnim područjima. Život u ruralnim područjima još uvijek je snažno obilježen *gemeinschaftovskim* obrascima solidarnosti i ponašanja koje sugovornici u više iskaza opisuju kao izrazito važnima. Društvena kohezija i bliski međuljudski odnosi koje sugovornici održavaju kroz svoje formalne i neformalne socijalne veze i interakcije važan je

nalaz ovog istraživanja. Rezultati disertacije upućuju na percepciju sugovornika da u ruralnim područjima vladaju većinom dobri međuljudski odnosi, solidarnost i oslanjanje na sumještane što pozitivno percipiraju. To odgovara prethodnim istraživanjima (Brown i Schafft, 2019; Estêvão i sur., 2017; Grgić i sur., 2010; Rye, 2006; Wilson, 2010; Wuthnow, 2018) kao i teorijskim radovima (Cifrić, 2003; Durkheim, 1933; Tönnies, 1887) o specifičnostima ruralnih društava. Dodatno, sugovornici smatraju da se dobri i bliski međuljudski odnosi puno lakše ostvaruju u ruralnim naseljima nego što je to slučaj u gradovima. Primarno govoreći o neformalnim društvenim vezama, ključne aspekte vide u neformalnim druženjima i pomaganju sumještanima. U slučaju bilo kakve potrebe ističu kako se mogu osloniti na sumještane da im pomognu. Ta solidarnost posebno je istaknuta u odnosu sugovornika prema starijim i nemoćnim sumještanima. Praksa pomaganja starijima vidljiva je kroz obavljanje raznih fizičkih poslova, plaćanja računa i vožnje na liječničke preglede ili obavljanje usluga u obližnjim gradovima. Takve prakse sugovornici opisuju kao „normalnim“ obrascima ponašanja za ruralna područja koja poboljšavaju kvalitetu života starijim sumještanima i pomažu im premostiti izazove s kojima se susreću. Osim poboljšanja kvalitete života, tzv. „međugeneracijska solidarnost“ pruža i određene kapacitete otpornosti starijem stanovništvu o kojima je više riječ u drugom dijelu diskusije o društvenoj otpornosti. Međutim, bliski odnosi i međusobno poznavanje može imati i svoje negativne strane za neke određene skupine stanovništva. Mlađe sugovornice, ali i neki mlađi sugovornici, istaknuli su kako nemaju privatnosti i anonimnosti u ruralnim područjima. Ovakvi nalazi odgovaraju međunarodnim istraživanjima koja govore kako ruralno „društveno tkivo može biti brižno i kontrolirajuće u isto vrijeme“ (Rye, 2006:411) za žene te općenito mlade.

Ovakvi rezultati dijelom su bili očekivani s obzirom da su prema sociološkoj literaturi bliski i dobri međuljudski odnosi u ruralnim područjima tradicionalno jedno od ključnih obilježja ruralnog načina života. Ono što nije bilo u potpunosti očekivano, a pronađeno je u ovom istraživanju, raširenost je društvene kohezije i dobrih međuljudskih odnosa u široj društvenoj sferi i danas. Od spremnosti na djelovanje za poboljšanje kvalitete života cijeloj zajednici kroz volontiranje i rad u lokalnim društvima i udrugama, pomaganja starijima i nemoćnima pa sve do suradnje u poljoprivrednim aktivnostima, društvena kohezija i bliski međuljudski odnosi i danas imaju važnu ulogu za sugovornike i prožimaju mnoge sfere života u ruralnim područjima unatoč modernizacijskim procesima i kontinuiranoj depopulaciji tih područja. Dodatni razlog zašto su ovi rezultati neočekivani vezan je i za kontekst pandemije COVID-a 19 koja je, u vremenskom razdoblju provođenja intervjua, i dalje bila aktualna. Posebno je zanimljivo što

veći dio sugovornika nije istaknuo značajan utjecaj pandemije na društvenu koheziju i bliskost u ruralnim područjima. Ovakvi neočekivani rezultati dodatno su osnažili važnost koju društvena kohezija ima za kvalitetu života i za otpornost, čak i u situacijama eksternih ugroza kao što je bila globalna pandemija. Međutim, u temi *Promjene u životu i radu u ruralnim područjima* u rezultatima dio sugovornika ipak govori o uočenim promjenama u međuljudskim odnosima u ruralnim područjima. Smatraju kako nastaju kao posljedice dugogodišnjih procesa poput modernizacije i tehnološkog razvoja, ali i da su tim promjenama nisu pomogle aktualne krize i ugroze poput pandemije COVID-a 19. Tehnološki razvoj i modernizacija, porast životnog standarda ruralnog stanovništva te utjecaj grada važni su procesi kojima su sugovornici pridavali značenje. Učinci tih promjena su pozitivni kada se gledaju objektivni i materijalni aspekti kvalitete života, međutim sugovornici ističu i negativne posljedice tih razvojnih procesa vezano za međuljudske odnose. Zbog važnosti koje pridaju dobrim i bliskim međuljudskim odnosima u ruralnim područjima, u situacijama kada je došlo do slabljenja tih odnosa sugovornici spominju osjećaj otuđenosti. Ključne razloge za to pripisuju spomenutom tehnološkom razvoju i ekonomskom osamostaljenju koje, prema njima, dovodi do smanjenja potrebe za suradnjom jer ljudi imaju sve manje potrebe za oslanjanjem na druge. Otuđenost u ruralnim naseljima materijalizira se sve rjeđim druženjima, manjom suradnjom i solidarnosti te sve većom individualizacijom sumješšana. Taj se osjećaj pojačao za vrijeme, ali i nakon, pandemije COVID-a 19. Iako u nekim primjerima nije imala snažan utjecaj na međuljudske odnose, ipak je donijela svojevrsnu promjenu u međuljudskim odnosima. Važno je istaknuti kako je osjećaj i specifičan pojam „otuđenosti“ proizašao iz iskaza dijela sugovornika, ne iz postavljenih pitanja. Isticanje baš tog pojma posebno govori o važnosti koju sugovornici pridaju ovoj temi. Ove iskaze istaknuli su posebno stariji sugovornici, koji su upravo otuđenost i slabljenje međuljudskih odnosa isticali kada bi ih se pitalo o tome kako je život u njihovom ruralnom naselju bio drugačiji nego danas (pitanje 4. *Je li život u ovom mjestu nekada u prošlosti bio drugačiji nego danas? U kojem smislu, što je po vama bilo bolje nekada, a što je danas bolje?*). Njihova su iskustva itekako važna kada se uzme u obzir da su određeni obrasci ponašanja i dalje, iako u manjoj mjeri, prisutni u hrvatskim ruralnim područjima što ukazuje na dugovječnost i opstojnost takvog mentaliteta solidarnosti i zajedništva, kojeg se uobičajeno pripisivalo već i u ranim sociološkim radovima o životu u ruralnim naseljima (Durkheim, 1933; Mendras, 1976; Puljiz, 1987; Šuvar, 1988, Tönnies, 1887 i dr.), čak i unatoč utjecajima modernizacije, globalizacije te drugih društvenih promjena.

Kada se govori o promjenama međuljudskih odnosa, u iskazima sugovornika i sugovornica vidljiva je i osviještenost o promjenama položaja ruralnih žena. Većina sugovornika i sugovornica iznosi pozitivne komentare o tim promjenama, izražavajući uvide o osnaživanju položaja žena u ruralnim područjima. Drugi, manji dio sugovornika, primarno muškaraca starije i srednje dobi, ističe kako te promjene nisu isključivo pozitivne. Ukupno gledano, mlađi sugovornici i sugovornice vide kako su se radi tehnološkog razvoja i obrazovanja, žene u ruralnim područjima izborile za bolji i egalitarniji položaj. Promjene koje najviše ističu svi sugovornici vidljive su u privatnoj sferi, odnosno u podjeli kućanskih poslova gdje primjećuju kako je prisutna sve manja podjela na „muške i ženske“ poslove. Za razliku od prisutnih rodni nejednakosti u ranije istaknutim objektivnim pokazateljima kvalitete života, u privatnoj sferi i u kućanstvu primijećene su promjene koje većina mladih sugovornika i sugovornica karakterizira pozitivnima. Iznimke u ovom istraživanju postoje i to su bili primarno muškarci srednje i starije dobi. Ti sugovornici isto tako primjećuju da je došlo do promjena u odnosima između muškaraca i žena, pogotovo u kontekstu podjele rada u kućanstvu, ali njihova percepcija tih promjena je negativna. Važno za istaknuti je kako se u tom slučaju radi o manjini sugovornika te da je i dalje većina sugovornika pozitivno govorila o promjenama za koje su se žene izborile u ruralnim područjima.

Sažeto gledajući, vezano za društvenu koheziju i bliske međuljudske odnose ovo je istraživanje pokazalo kako je taj subjektivni pokazatelj kvalitete života posebno važan ruralnom stanovništvu. Bliskost i suradnja prisutni su u mnogim sferama života u ruralnim područjima što je u skladu s nalazima prethodnih istraživanja. Ono što ovo istraživanje posebno ističe prisutnost je društvene kohezije i solidarnosti u neformalnim i formalnim društvenim odnosima. Osim dobrih međuljudskih odnosa na deklarativnoj razini, rezultati istraživanja ukazuju i na dublje prisutne i integrirane elemente solidarnosti. Primjerice, u iskazima sugovornika vidi se briga i promišljanje o problemima s kojima se suočavaju drugi članovi njihovih ruralnih zajednica, čak i kada njih osobno ti problemi ne pogađaju. Ovo istraživanje također ukazuje na to kako društvena kohezija i dobri međuljudski odnosi u ruralnim područjima imaju pozitivan utjecaj na kvalitetu života ne samo za sugovornike, već i za druge članove zajednice. Međutim, rezultati ovog istraživanja ukazuju i kako i u suvremenim ruralnim područjima dolazi do promjena u međuljudskim odnosima i društvenoj koheziji kao posljedica negativnih demografskih trendova, porasta individualizacije, modernizacije, tehnološkog razvoja te recentno pandemije COVID-a 19. Stoga, glavne implikacije ovih nalaza ukazuju na to da buduće razvojne strategije treba prilagoditi novim vremenima i promjenama koje dolaze kako

bi se društvena kohezija kao ključna prednost i subjektivni pokazatelj kvalitete života sačuvao i ostao prisutan i dalje. Dodatni aspekt kojeg također treba imati na umu pri unaprjeđenju i razvoju novih strategija ruralnog razvoja tiče se rodnih i dobnih nejednakosti, posebice položaja žena i mladih u ruralnim područjima. Upravo su te skupine sugovornika isticale probleme koje vide u međuljudskim odnosima u ruralnim područjima, primarno u nedostatku privatnosti te osjećaju nepristupačnosti ionako slabo dostupnim sadržajima u ruralnim područjima. Ovakvi nalazi potvrđuju ranija istraživanja o položaju žena u kontekstu društvene kohezije u ruralnim područjima gdje bliskost i međusobno poznavanje većine stanovništva ima svoje negativne strane koje češće pogađaju žene (Haugen i Villa, 2005; 2006; Rye, 2006).

Odmičući se od iskaza o međuljudskim odnosima i važnosti društvene kohezije i solidarnosti na neformalnoj razini, fokus sugovornika o ovom aspektu života u ruralnim područjima ide prema važnosti formalnih društvenih odnosa. Odnosno, ističu važnost mogućnosti participacije na formalnoj razini, pogotovo kroz djelovanje raznih društava i udruga te suradnju s lokalnom samoupravom. Aktivnosti, strategije i planovi koje navedene institucije provode za poboljšanje kvalitete života u njihovim zajednicama, sugovornici izuzetno pozitivno doživljavaju jer im pružaju mogućnost da se njihov glas čuje te da sa svojim trudom i angažmanom poboljšaju osobnu kvalitetu života, ali i zajednice. Što su ti integrativniji obrasci solidarnosti i ponašanja prisutniji u ruralnim naseljima, to su sugovornici više isticali osnaživanje ne samo njih samih, već i cijelih ruralnih zajednica u svojim iskazima. Rezultati vezani za percepciju važnosti formalnih društvenih struktura dijelom se preklapaju s prethodnim istraživanjima (Estêvão i sur., 2017; Ivanović i sur., 2022; Kaliterna Lipovčan i Brajša-Žganec, 2017; Klempić Bogadi i sur., 2015; 2016) koja ističu važnost mogućnosti i prilika za političku i aktivnu participaciju te sudjelovanje u procesu donošenja odluka kao i ključne uloge koje njihov glas ima za poboljšanje kvalitete života i otpornosti. Ovi nalazi govore o tome kako je dostupnost takvih formalnih struktura i mogućnosti participacije izrazito važan aspekt kvalitete života u ruralnim područjima.

Važnost formalnih društvenih odnosa i struktura za kvalitetu života dobro se manifestirao na primjeru projekta *Zaželi* čiji je doprinos društvenoj koheziji, kvaliteti života i otpornosti ruralnog stanovništva izuzetno velik. Projekt *Zaželi*, koji je zapošljavao *gerontodomačice*, teže zapošljive žene iz ruralnih područja da se brinu o starijim i nemoćnim sumještanima percipiran je isključivo pozitivno od strane sugovornika koji su o njemu govorili. Osim što je omogućio ženama srednje i starije dobi izvor prihoda, projekt je pružio prijeko potrebnu pomoć starijim članovima ruralne zajednice kroz obavljanje raznih poslova, ali možda i važnije, pružao je

društvo i emocionalnu podršku ranjivom dijelu populacije. Tome svjedoče i izvještaji i statistički podaci o uspješnosti programa: „u sklopu prijašnjeg programa, zaposleno je više od 22,5 tisuće žena koje su pružale usluge podrške i skrbi za gotovo 130 tisuća starijih i/ili nemoćnih osoba što svjedoči o važnosti i učinkovitosti programa u jačanju socijalne kohezije te pružanju neophodne brige i pažnje najugroženijim skupinama društva“ (Ministarstvo rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike, 2023). Sličnim aktivnostima bave se i lokalne udruge koje se brinu o starijim i nemoćnim članovima zajednice. Generalno gledajući, postojanje takvih udruga i inicijativa koje pozitivno utječu na nekoliko društvenih skupina u ruralnim područjima, predstavlja vrlo dobar primjer kako pristupiti poboljšanju kvalitete života i jačanju kapaciteta otpornosti ruralnog stanovništva (Sharifi i Yamagata, 2016). Iako sugovornici ističu prisutnost neformalne skrbi i brige o starijim i nemoćnima u zajednici, na nju se ne može nužno računati, odnosno, s njom se teško dugoročno može planirati. Takav problem istaknut je i u radu Podgorelec i Klempić (2007) koje primjećuju kako je neformalna skrb sve manje dostupna starijim ruralnim stanovnicima što čini inicijative poput projekta *Zaželi* nužnima za kvalitetu života starijih u ruralnim područjima. S druge strane, ovako organiziran i proveden projekt, osiguravao je da ranjivi dio ruralne populacije ima osiguranu brigu, njegu i solidarnost kakva im je potrebna. Dodatni benefit ovakvog projekta je i rasterećenje za obitelj koja nije u mogućnosti brinuti se za svoje starije članove obitelji. Aktivnosti projekta pružale su sveobuhvatnu skrb za starije i nemoćne jer su aktivnostima obuhvatili gotovo sve aspekte skrbi koje u ruralnim područjima tradicionalno pružaju obitelj, prijatelji i sumještani (poput usluga prijevoza i pomoći u kućanstvu te emocionalne potpore kroz druženje i razgovor) (Podgorelec i Klempić, 2007:126).

Drugi element formalnih društvenih odnosa vidi se u rezultatima vezanim za djelovanje lokalne samouprave. U ovom istraživanju su stavovi prema lokalnoj samoupravi bili raznoliki, a zadovoljstvo njome bilo je podijeljeno. Uspoređujući s prethodnim istraživanjima, povjerenje u institucije u Hrvatskoj izrazito je nisko bez obzira radi li se o urbanom ili ruralnom stanovništvu (Ivanović i sur., 2022) tako da je i u ovom radu prisutno nepovjerenje i nezadovoljstvo lokalnom samoupravom. Ti problemi proizlaze iz percepcije sugovornika da je lokalna samouprava obilježena neradom i korupcijom te da im u interesu nije boljitak stanovništva koje ih je izabralo. Drugi problem vide u pasivnosti ruralnog stanovništva i generalnoj nezainteresiranosti za aktivno sudjelovanje u društveno-političkom životu općine što smatraju vrlo važnim aspektom života u ruralnim naseljima. U iskazima nezadovoljnih sugovornika ogleda se i razočarenje zbog prepoznavanja izrazito velikog potencijala kojeg vide

u njihovim ruralnim naseljima i područjima općenito, što je također među glavnim razlozima nezadovoljstva lokalnom samoupravom. Međutim, s druge strane stoje iskustva sugovornika koji su zadovoljni lokalnom samoupravom kada im je omogućena aktivna participacija i u slučajevima kada uprava potiče otvorenu komunikaciju sa sumještanima. Ovakvi rezultati upravo ukazuju na izrazitu važnost jačanja demokratičnosti, odnosno mogućnosti i spremnosti na zajedničko donošenje odluka s građanstvom na koje te odluke i najviše utječu.

Sažeto gledajući, govoreći o formalnim društvenim odnosima rezultati govore o posebno velikoj ulozi koju djelovanje lokalnih udruga ima u životima ruralnog stanovništva. Od pružanja kulturno-umjetničkih i društvenih sadržaja, sve do skrbi i pomoći starijim članovima zajednice, lokalne udruge i društva važan su dio ruralnog društvenog tkiva. Kao dobar primjer toga pokazao se projekt *Zaželi* koji je imao pozitivan utjecaj na kvalitetu života starijih i nemoćnih članova zajednice te žena kojima je teže pronaći zaposlenje u ruralnim područjima, kao i obiteljima čiji su stariji članovi bili korisnici tog projekta. Ovo istraživanje pokazuje kako nastavak ovog i pokretanje novih sličnih projekata usmjerenih na poboljšanje kvalitete života ugroženim žiteljima ruralnih naselja, a koji uzima u obzir specifičnosti ruralnog načina života, mora biti obavezan dio budućih razvojnih strategija ruralnih područja. Rezultati također pokazuju kako mogućnost aktivnog sudjelovanja u aktivnostima lokalnih udruga civilnog društva i drugih društava (sportskih, lovačkih, kulturno-umjetničkih i slično) koja djeluju u ruralnim područjima doprinosi društvenoj koheziji i kvaliteti života cijele zajednice, a posebna je vrijednost kada su dostupni svim dobnim i rodnim skupinama. Nadalje, rezultati ovog istraživanja koji su pozitivno govorili o važnosti lokalne samouprave i mogućnosti aktivne participacije nisu bili očekivani, pogotovo ako se promatraju kroz leće prethodnih istraživanja i dojma da je u Hrvatskoj politička participacija niska (Ilišin, 2003; 2017). Rezultati stoga ukazuju na to da poticanje aktivne participacije ruralnog stanovništva u lokalnim društvenim i političkim strukturama predstavlja ključan i pozitivan smjer daljnjeg razvoja ruralnih područja. Dodatni aspekt koji vrijedi istaknuti iz rezultata je svojevrsna krilatica „uzimanja stvari u svoje ruke“ i samodostatnosti. Slično kao i u kvalitativnom istraživanju Wuthnowa (2018), spremnost za djelovanje za boljitak cijele zajednice posebno je važan element ruralnog načina života. Ukratko rečeno, u rezultatima se provlači ideja važnosti aktivnog sudjelovanja i rada za poboljšanje kvalitete života cijele zajednice, ne samo pojedinaca, kao oblik otpornosti ruralnog stanovništva o čemu će više biti riječ u drugom dijelu diskusije o društvenoj otpornosti.

Specifičan i važan aspekt kvalitete života u ruralnim područjima prirodni je okoliš, pri čemu u sklopu subjektivnih pokazatelja kvalitete života sugovornici spominju dobrobiti koje im

prirodni okoliš kao objektivni resurs omogućuje. Ranije u diskusiji raspravljen je potencijal prirodnog okoliša kao objektivnog pokazatelja u kontekstu pokretanja posla i adresiranja problema slabe ponude poslova. Ovdje je važno istaknuti ulogu prirodnog okoliša za ruralni način života, odnosno ukazati na to kako se prirodni okoliš isprepliće sa svakodnevnim životom te važnost koju predstavlja za ruralni život sugovornika. Prvo, zadovoljstvo životom u ruralnim područjima sugovornici opisuju upravo kroz osjećaje mira, slobode i sigurnosti. Tako govore kako je život u ruralnim naseljima manje užurban, opušteniji, slobodniji i značajno sigurniji u usporedbi sa životom u gradovima. Te osjećaje vežu većinom uz to kako prirodni okoliš i bliski međuljudski odnosi doprinose njihovom osjećaju mira, slobode i sigurnosti u ruralnim naseljima. Ovakvi nalazi bili su očekivani jer su u skladu s prethodnim istraživanjima koja također govore kako su osjećaji mira, slobode i sigurnosti, kvalitetni međuljudski odnosi i povezanost s prirodnim okolišem jedni od ključnih razloga za zadovoljstvo životom u hrvatskim ruralnim područjima (Karajić, 1994, Grgić i sur., 2010, Podgorelec, 2008). Drugo, govoreći o načinu provođenja slobodnog vremena, sugovornici spominju razne aktivnosti, ali primarno ističu kako svoje slobodno vrijeme provode u druženju s obitelji, prijateljima i u sklopu lokalnih društava i udruga te u prirodi. Bitno je naglasiti da kada sudionici provode slobodno vrijeme s obitelji i prijateljima, to vrijeme vrlo često također biva provedeno i u prirodnom okolišu. Moguće je dakle zaključiti da je provođenje slobodnog vremena u ruralnim naseljima neraskidivo povezano s prirodnim okolišem.

Nadalje, boravak u prirodi, šetnji i fizičkim aktivnostima pa sve do uzgoja vlastite hrane, održavanja polja, stoke, vrtova i dvorišta (što, posebno ako je za vlastite, a ne komercijalne potrebe velik dio sugovornika doživljava kao način provođenja slobodnog vremena, a ne posao) ukazuje na to kako provođenje slobodnog vremena i prirodni okoliš idu ruku pod ruku za stanovnike hrvatskih ruralnih područja. Čist i prostran prirodni okoliš predstavlja jednu od glavnih prednosti života u ruralnim područjima i za provođenje slobodnog vremena te jačanje društvene kohezije druženjem u prirodi i dijeljenjem uzgojene hrane sa susjedima i obitelji. Zanimljivo je istaknuti i kako sugovornicima prirodni okoliš ima i izraženu društvenu dimenziju. Odnosno, prirodni okoliš predstavlja prostor koji je ujedno i integralan za sugovornike osobno, njihovu obitelji, ali i za sumještane, odnosno za širu ruralnu zajednicu. Ovaj nalaz posebno je zanimljiv uzevši u obzir način na koji Čikaška škola definira zajednicu u kojoj se preklapaju međuljudski i prostorni odnosi (Čaldarović, 2012:31), odnosno u kontekstu ovih rezultata, bliski odnosi među sumještanima i izrazito važna uloga prirodnog

okoliša u tim odnosima predstavljaju neraskidivu vezu između stanovnika hrvatskih ruralnih područja i prirodnog okoliša (Shucksmith i Brown, 2019b).

Očuvanje prirodnog okoliša u ruralnim područjima stoga mora biti jedna od glavnih tema i fokusa ruralnih razvojnih strategija posebice u kontekstu rastućeg utjecaja klimatskih promjena i povećane važnosti ruralnih područja u dugogodišnjim nacionalnim i međunarodnim razvojnim strategijama te uloge koju prirodni okoliš i ruralna područja imaju za budućnost Hrvatske, ali i EU. Treće, prednosti prirodnog okoliša sugovornici vide u uzgoju hrane za vlastite potrebe. Takvi nalazi su na tragu ranijih istraživanja koja govore o važnosti prirodnog okoliša i poljoprivrede za kvalitetu života i otpornost u hrvatskim ruralnim područjima (Martić, 1971; Klempić Bogadi i sur., 2016; Svirčić Gotovac i Zlatar, 2007). Ta važnost i povezanost ruralnog načina života i ruralnog stanovništva s prirodnim okolišem prepoznata je i u međunarodnim istraživanjima (Ančić i sur., 2019; Jehlička i sur., 2018; Shucksmith i Brown, 2019a; 2019b; Wuthnow, 2018) kroz isticanje važnosti uzgoja i proizvodnje hrane za vlastite potrebe u kontekstu društvene otpornosti. Da se radi ne samo o objektivnom resursu, već i subjektivnom pokazatelju govori činjenica da sugovornici opis uzgoja hrane za vlastite potrebe povezuju sa spomenutom društvenom kohezijom i solidarnošću. U suštini, u svakom koraku proizvodnje hrane u ruralnim područjima, prisutan je element suradnje i solidarnosti između sumještana što sugovornici opisuju pozitivno. Primjerice, u iskazima govore da, kada su potrebni veći radovi vezani za uzgoj hrane, sumještani se uvijek pozivaju za pomoć. Dodatni aspekt solidarnosti vidi se u dijeljenju proizvedene hrane s obitelji, prijateljima i sumještanima. Stoga, važna sociološka implikacija ovih rezultata je u potvrdi onoga što govore sociološki klasici kada ističu da tradicionalno bliska povezanost ruralnog stanovništva s prirodnim okolišem nije vezana samo za prirodu kao resurs ruralnom stanovništvu za rad i preživljavanje, već za njih ima i snažno vrijednosno i identitetsko značenje.

Sumarno gledajući rezultate istraživanja vezane za prirodni okoliš, on predstavlja ključan objektivni i neizostavan subjektivni pokazatelj kvalitete života u ruralnim područjima. To potvrđuje ponovno važnost sociološkog holističkog definiranja kvalitete života pri čemu se ne uzimaju u obzir samo objektivni pokazatelji poput ekonomskih, infrastrukturnih i prirodnih, već i oni subjektivni poput socijalnih, kulturnih i individualnih, kao i doživljaj obje vrste pokazatelja iz mikroperspektive samih stanovnika hrvatskih ruralnih područja. Ovo istraživanje pokazuje da se prirodni okoliš u hrvatskim ruralnim područjima koristi na razne načine te je njegova uloga u općenitoj kvaliteti života izrazito važna. Uspoređujući te nalaze sa strateškim dokumentima na europskoj (ZPP, 2021) i nacionalnoj razini (NN 22/2023), prirodni okoliš,

njegovo očuvanje i korištenje u svrhu proizvodnje hrane također predstavlja ključni element života u ruralnim područjima. Upravo iz tih razloga je posebno važno imati na umu očuvanje prirodnog okoliša i ublažavanja negativnih posljedica klimatske krize. Kako važnost klimatskih promjena postaje sve veća iz godine u godinu, prilagodba razvojnih strategija ruralnih područja treba biti što više u skladu s ključnim nacionalnim dokumentima za prilagodbu klimatskim promjenama (*Strategija prilagodbe klimatskim promjenama u Republici Hrvatskoj za razdoblje do 2040. godine s pogledom na 2070. godinu*, NN 46/2020). Ekološki aspekt budućih razvojnih strategija posebno je važan za hrvatska ruralna područja zbog izražene klimatske raznolikosti u različitim regijama (Zaninović, 2008) koje, kako i rezultati istraživanja ukazuju, zahtijevaju prilagođene planove i razvojne strategije s obzirom na njihova unikatna obilježja i probleme. Nadalje, iako je u strateškim dokumentima za razvoj poljoprivrede prisutan fokus na prirodni okoliš i njegovo očuvanje u suočavanju s klimatskom krizom (*Strategija poljoprivrede do 2030.*, NN 26/2022) pažnju treba obratiti i na spomenuti društveni aspekt prirodnog okoliša i uzgoja hrane. Osim pružanja mogućnosti ruralnim stanovnicima da uzgajaju i proizvode vlastitu hranu, prirodni okoliš predstavlja važan element njihove svakodnevice, ali i društvenog života. Provođenje slobodnog vremena u prirodnom okolišu, bilo u dokolici ili u nekom obliku poljoprivrede u sebi često sadržava vrlo snažan društveni element. Dodatno, kao i u mnogim aspektima kvalitete života prisutni su i neki regionalno specifični rizici i opasnosti za očuvanje kvalitete prirodnog okoliša u turistički snažnim regijama *Dalmacija i Istra i Primorje*. Problem masovnog turizma, istaknut u ranijem dijelu diskusije o stanovanju u ruralnim područjima, prijete narušavanjem prirodnog okoliša u tim regijama zbog pretjerane izgradnje i iskorištavanja dostupnog prirodnog okoliša i zemljišta za izgradnju smještajnih kapaciteta.

Zaključno, odgovori na prvo istraživačko pitanje „Kako stanovnici hrvatskih ruralnih područja doživljavaju vlastitu kvalitetu života?“ i drugo istraživačko pitanje „Koje objektivne i subjektivne pokazatelje kvalitete života stanovnici hrvatskih ruralnih područja ističu kao važne za kvalitetu života u ruralnim područjima i kako ih opisuju?“ prožeti su kroz sve tri pronađene teme u rezultatima i raspravljani u diskusiji. Od ruralnog načina života, do promjena s kojima su se susretali i s kojima se trenutno susreću pa sve do niza različitih aspekata kvalitete života i općenito iskazivanja (ne)zadovoljstva uvjetima života, rada i stanovanja, dobiveni su vrijedni podaci koji su u diskusijskom dijelu disertacije raspravljani kako samostalno tako i smještanjem u kontekst stanja suvremenih hrvatskih ruralnih područja na temelju prethodnih istraživanja i podataka. Sugovornici u ruralnim područjima osobnu kvalitetu života u velikoj mjeri doživljavaju zadovoljavajućom. Glavni objektivni pokazatelji kvalitete života koji su

sugovornicima u ovom istraživanju važni vezani su za prirodni okoliš kojeg opisuju kao dostupan i čist te pun potencijala. Drugi objektivni pokazatelj kojeg sugovornici ističu vezan je za stanovanje, odnosno stambeno pitanje kojim su posebno zadovoljni. Veličina i prostranost kuća kao i prirodnog okoliša (okućnice, vrta i šire) uz povoljne cijene nekretnina i zemljišta predstavljaju ključne objektivne pokazatelje koje sugovornici ističu kao važne za kvalitetu života. Međutim, unatoč neadekvatnim objektivnim pokazateljima kvalitete života kojih su itekako svjesni i koje ističu, poput niske mogućnosti zaposlenja, nedostupnosti zdravstvenih usluga (posebno za žene) i društvenih sadržaja te neadekvatnosti javnog prijevoza, sugovornici smatraju da je kvaliteta ruralnog života dobra, a u nekim drugim aspektima i bolja nego što je to u gradovima. Ta im kvaliteta proizlazi iz međusobno isprepletenih subjektivnih pokazatelja kvalitete života, snažne formalne (udruge, društva i lokalna samouprava) i neformalne (međuljudski odnosi i solidarnost) društvene kohezije te mogućnosti koje im povezanost s prirodnim okolišem pruža (uzgoj hrane za vlastite potrebe, način provođenja slobodnog vremena te osjećaj mira, slobode i sigurnosti).

8.1.2. Kapaciteti društvene otpornosti stanovnika hrvatskih ruralnih područja

Odgovori na treće istraživačko pitanje „Kojim kapacitetima društvene otpornosti raspolažu stanovnici hrvatskih ruralnih područja?“ proizlaze iz rezultata za tri teme dobivene tematskom analizom pri čemu je ovdje u diskusiji fokus na utvrđivanju postojećih kapaciteta društvene otpornosti na temelju objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života koje navode sugovornici. Važno je ponoviti kako kapaciteti društvene otpornosti, na način na koji su koncipirani u ovoj disertaciji, predstavljaju latentnu dimenziju. Odnosno, sugovornici nisu bili izravno pitani o vlastitoj otpornosti ni o kapacitetima društvene otpornosti, već se istraživanje društvene otpornosti oslanja na analizu iskaza sugovornika o njihovoj kvaliteti života, strategijama koje koriste i dostupnim resursima na koje se oslanjaju u nošenju s postojećim ili potencijalnim rizicima u svrhu povratka na, i zadržavanje postojeće i sigurnosti buduće kvalitete života (*kapaciteti snalaženja i kapaciteti prilagodbe*) te kojim resursima imaju pristup iz šire društveno-političke arene za unaprjeđenje trenutne i buduće kvalitete života (*transformativni kapaciteti otpornosti*) (prema podjeli kapaciteta otpornosti Kecka i Sakdapolraka, 2013:10-11).

U temi *Ruralni način života*, specifično vezano za subjektivni pokazatelj kojeg sugovornici ističu – društvenu koheziju i duh solidarnosti – kapaciteti društvene otpornosti manifestiraju se

u međusobnom pomaganju. Radi se o tradicionalnom obilježju ruralnih područja koje je očito i dalje prisutno i istaknuto kao važno sugovornicima. Pomaganje i solidarnost ponajviše olakšava život starijim članovima zajednice pri čemu mlađi sumještani na različite načine brinu o njima. Ta briga vidljiva je u neformalnoj skrbi kroz obavljanje manjih usluga poput plaćanja računa, radova oko i u kućanstvu te vožnjom starijih sumještana na liječničke preglede. Neformalna skrb koja proizlazi iz još uvijek prisutne međugeneracijske solidarnosti predstavlja *kapacitet snalaženja* starijeg stanovništva u ruralnim područjima.

Nadalje, govoreći o solidarnosti, pronađena je i u temi *Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja* gdje se dominantno iskazuju objektivni pokazatelji kvalitete života kroz nedostatke života u ruralnim područjima, ali i načine na koji stanovništvo te nedostatke nadilazi. Kao glavni nedostatak u toj temi prikazan je većinski negativno percipiran javni prijevoz u hrvatskim ruralnim područjima, njegova nepouzdanost i nedostupnost. Unatoč tome, veći dio sugovornika ističe kako više-manje svi imaju osobne automobile na koje se oslanjaju kako bi nadišli ovaj problem s mobilnošću, a dio ih ne bi koristio javni prijevoz ni da je bolji jer im je draže koristiti automobile. Sugovornici su se prilagodili nepovoljnim uvjetima javnog prijevoza pa su čak i svjesni realnosti da u manjim ruralnim naseljima ne mogu imati česte autobusne linije kao što je to slučaj u gradovima jer to autobusnim prijevoznicima nije profitabilno. Posjedovanje i korištenje osobnih automobila, prema sugovornicima, više nije luksuz nego elementarna potreba, odnosno prilagodba realnosti života u ruralnim područjima. Odnosno, socio-ekonomska obilježja, uključujući i posjedovanje automobila, ali i solidarnost i snažna povezanost u zajednici (Čaldarović, 2012) prepoznati su važni aspekti kvalitete života koji doprinose otpornosti (Sharifi i Yamagata, 2016:265-266; Zlatar Gamberožić i sur., 2021). Oni sugovornici koji su se na taj način uspješno prilagodili lakše prevladavaju i druge istaknute nedostatke poput udaljenosti od sadržaja, usluga i poslova. U kontekstu kapaciteta društvene otpornosti, posjedovanje osobnog automobila predstavlja *kapacitet snalaženja* kao resurs koji je sugovornicima neposredno dostupan.

Međutim, iako većina posjeduje osobni automobil, taj resurs nije svima dostupan te problemi javnog prijevoza mogu imati negativan utjecaj na kvalitetu života za mlađe i siromašnije ruralno stanovništvo. Kod takvih sugovornika dolazi do izražaja važnost ranije spomenutih *kapaciteta snalaženja* koji proizlaze iz društvene kohezije i solidarnosti. Iako su takvi sugovornici primorani osloniti se na sumještane koji imaju automobile ili na neadekvatan javni prijevoz, ruralna zajednica pruža pomoć i kakvo takvo rješenje. Kako jedan sugovornik ističe: *Onaj ko nema auta, ima nekoga* (LBK, LS02, M, starija dob). Međutim, važno je istaknuti kako je

takvom obliku kapaciteta društvene otpornosti, koji proizlazi iz solidarnosti i pomoći sumještana, upitna njegova pouzdanost i dugoročnost. Dodatni aspekt kojeg isto valja istaknuti jesu regionalne razlike i u kontekstu kapaciteta za otpornost. Potreba za oslanjanjem na sumještane i osobne automobile veća je u ruralnim naseljima i regijama u kojima javnog prijevoza u ljetnim mjesecima nema (npr. naselja u regiji *Slavonija, Sjeverna Hrvatska te Lika, Banija i Kordun*). Kako je istaknuto u prvom dijelu diskusije, postojanje češćih turističkih autobusnih linija tijekom ljetnih mjeseci, u nekoj manjoj mjeri nadomješćuje potrebu za osobnim automobilima u turistički razvijenim regijama *Istre i Primorja te Dalmacije*. Takve razlike govore kako postoje određene regije gdje je ta potreba nešto smanjena zbog infrastrukturnih i razvojnih razlika koje su i danas itekako prisutne, slično kako su bile i u ranijim istraživanjima (Akrap, 2002; 2019; Banovac i sur., 2004; Pejnović, 2004; Šundalić, 2006). Osim prepoznatih regionalnih razlika u prometnoj infrastrukturi, važno je istaknuti kako je taj pokazatelj kvalitete života prepoznat i kao sastavni dio jedne od ključnih dimenzija otpornosti (Sharifi i Yamagata, 2016) što dodatno ukazuje na važnost prometne infrastrukture u ruralnim područjima kojeg treba adresirati kako bi se ojačali dostupni kapaciteti društvene otpornosti ruralnog stanovništva i ruralnih područja.

Ovdje je nužno reći da se posebno u kapacitetima prilagodbe i kapacitetima snalaženja provlači jedna važna strategija snalaženja, o čemu sami sugovornici katkad i izravno, no većinom, ali dominantno kroz mnoge odgovore, neizravno iskazuju, a to je stav samodostatnosti i „uzimanja stvari u svoje ruke“. U skladu je to s klasičnom definicijom Tönniesova *Gemeinschafta* (Tönnies, 1887) i Durkheimove *mehaničke solidarnosti* (Durkheim, 1933) kao i drugih autora koji su se manje ili više uspješno upuštali u opisivanje psiho-fizičkih osobina ruralnog stanovništva. Sugovornici tako opisuju kako samostalno i u suradnji s drugim sumještanima kroz lokalne akcije djeluju u poboljšanju onih aspekata kvalitete života koji su njima relevantni. Oslanjanje jednih na druge manifestira se kroz oblike neformalne i formalne solidarnosti te im daje osjećaj snage i moći da nešto učine ili promijene za sebe ili svoju zajednicu čiju važnost u kontekstu otpornosti prepoznaju i neki domaći radovi (Brajdić Vuković i Doolan, 2021; Vukić i sur., 2020; Zlatar Gamberožić i sur., 2021). Međutim, važno je istaknuti da, iako se njihova samodostatnost može iskoristiti za jačanje transformativnih kapaciteta, nije dobro da se oslanjaju isključivo sami na sebe iz razloga što im šira lokalna i nacionalna podrška može pružiti nove resurse i ideje za rješavanje problema i poboljšanje kvalitete života. Drugim riječima, oslanjanje samih na sebe nije nužno nešto što ruralni stanovnici žele, već nešto što

više proizlazi iz osjećaja da su prepušteni sami sebi i da je to jedini način kako nadići izazove s kojima se susreću.

Kada se govori o kapacitetima društvene otpornosti u kontekstu formalnih društvenih odnosa, u iskazima se navode projekti i rad lokalnih udruga, društava i samouprave. Jedan od ključnih pozitivnih primjera koji proizlazi iz formalnih društvenih odnosa i institucija je projekt *Zaželi* koji zapošljava tzv. *gerontodomačice* (HZZ, 2022). Ovakvi projekti pružaju teže zapošljivoj populaciji, ženama srednje i starije dobi u ruralnim područjima, izvor prihoda i veću ekonomsku neovisnost čime im omogućuje da zadrže pa čak i poboljšaju vlastitu kvalitetu života. Na temelju toga, uključenim ženama mogućnost rada u tom projektu predstavlja istovremeno *kapacitet prilagodbe*, jer služi kao preventivna mjera za buduće ugroze koja pomaže očuvanju postojeće kvalitete života, ali i *transformativni kapacitet društvene otpornosti* s obzirom da je to resurs i prilika koja dolazi iz šire društveno-političke arene za poboljšanje njihove kvalitete života. Takvi projekti predstavljaju također *transformativni kapacitet društvene otpornosti* i za starije ljude, odnosno korisnike projekta, jer im se otvara mogućnost aktivne i pouzdane skrbi i pomoći što posljedično dovodi do poboljšanja njihove kvalitete i zadovoljstva životom. Treba ipak istaknuti da je ovaj projekt rijetkost te da iako određene udruge civilnog društva pružaju slične aktivnosti, njihov je broj još uvijek nedovoljan da pokrije ove i slične potrebe različitih skupina ruralnog stanovništva. Zbog relativnog manjka i ograničenog trajanja takvih projekata u ovom je slučaju možda bolje govoriti o *kapacitetima prilagodbe*. Međutim, ovakvi projekti mogu poslužiti kao dobar primjer kako aktivno raditi na jačanju i pružanju *transformativnih kapaciteta društvene otpornosti* u ruralnim područjima.

Nadalje, sugovornicima sudjelovanje u aktivnostima lokalnih društava i udruga civilnog društva te mogućnost političke participacije i izravne komunikacije s lokalnim nadležnim političarima i predstavnicima predstavlja izrazito važan aspekt formalnih društvenih odnosa. Sugovornici izražavaju iznimno pozitivan stav prema mogućnosti pojedinaca da izravno sudjeluju, utječu i doprinose poboljšanju vlastite kvalitete života, kao i zajednice u kojoj žive. Smatraju da je to neophodno za daljnji napredak ruralnih naselja. Sudjelovanje i mogućnost takve aktivne participacije putem lokalnih udruga, društava i samouprave doprinose njihovim *transformativnim kapacitetima društvene otpornosti*. Odnosno, kada je lokalna samouprava otvorena za suradnju s mještanima, sugovornicima to otvara izravnu vezu i mogućnost aktivnog sudjelovanja u donošenju odluka što je definicija transformativnog kapaciteta društvene otpornosti, ali i ključna dimenzija otpornosti (Sharifi i Yamagata, 2016; Zlatar Gamberožić i sur., 2021). S obzirom da literatura upozorava kako su transformativni kapaciteti društvene

otpornosti izuzetno važni jer jedini od tri vrste kapaciteta otpornosti imaju potencijal dodatno unaprijediti, a ne samo održavati postojeću kvalitetu života, njihova dostupnost ruralnom stanovništvu posebno je važna. Ovo prepoznaje i Wilson kada govori kako je „upravljanje van ruralnih zajednica (uobičajeno u obliku nacionalnih politika) ključno u pomaganju ruralnim zajednicama [...]“ (Wilson, 2010:376) što je vidljivo i u ovom istraživanju, pogotovo u iskazima koji govore o važnosti lokalne samouprave za preuzimanje inicijative te iskorištavanje prilika i dostupnih resursa za poboljšanje kvalitete života u njihovim naseljima. Stoga u svrhu daljnjeg sociološkog istraživanja kapaciteta društvene otpornosti ruralnog stanovništva kao i izrada razvojnih strategija fokusiranih na dugoročni ruralni razvoj, poseban fokus treba biti usmjeren upravo na jačanje mogućnosti aktivne participacije u ruralnim naseljima i regijama gdje je to otežano ili onemogućeno te motiviranju i poticanju jačanja civilnog društva. Iako u samom istraživanju nisu pronađene istaknute regionalne razlike u mogućnosti za aktivnu participaciju, oko polovice sugovornika je istaknulo kako mogućnosti za aktivnu participaciju u lokalnoj samoupravi baš i nemaju. Taj nalaz govori kako je to jedna vrlo jasna stavka i potencijalni smjer razvoja za buduće strategije kojima je cilj osnaživanje transformativnih kapaciteta društvene otpornosti i posljedično poboljšanja trenutne i buduće kvalitete života u tim ruralnim naseljima.

U temama *Ruralni način života* i *Promjene u životu i radu u ruralnim područjima* sugovornici ukazuju na izrazito veliku važnost koju pridaju prirodnom okolišu za život u ruralnim područjima. Literatura govori da je prirodni okoliš izrazito bitan pokazatelj kvalitete života u ruralnim područjima pa nije iznenađujuće da je upravo on važan resurs i kapacitet društvene otpornosti hrvatskog ruralnog stanovništva. Prva istaknuta važnost prirodnog okoliša mogućnost je uzgoja i proizvodnje hrane za vlastite potrebe. Održavanje vrtova, polja, vinograda, stoke i slično omogućuje sugovornicima uzgoj hrane i njeno dijeljenje što predstavlja veliku prednost života u ruralnim područjima koju smatraju teško dostižnom u gradovima. Taj način korištenja prirodnog okoliša predstavlja *kapacitet prilagodbe* ruralnog stanovništva jer si tako mogu osigurati dodatni izvor prihoda i povećati sigurnost opskrbe hranom što je prepoznato i u jednom domaćem istraživanju o prodaji poljoprivrednih proizvoda kao način jačanja otpornosti na relaciji ruralno-urbano (Vukić i sur., 2020:103). Uzevši u obzir rastuće cijene osnovnih namirnica u trgovinama i rat u Ukrajini, dva razloga koja sugovornici najčešće sami ističu, mogućnost uzgoja i proizvodnje hrane predstavlja način financijskog rasterećivanja što pomaže očuvanju postojeće i sigurnosti buduće razine kvalitete života, što je posebno relevantno za starije sumještanice s niskim mirovinama. Suradnja i solidarnost kako bi

se ta hrana proizvela te dijeljenje proizvedene hrane također je *kapacitet prilagodbe* koji se oslanja na bliskost međuljudskih odnosa i prirodni okoliš kao socijalne i materijalne resurse. Stoga, poticanje korištenja prirodnog okoliša za uzgoj i proizvodnju hrane u hrvatskim ruralnim područjima treba biti posebno istaknuta tema razvojnih strategija, što i odgovara ciljevima ZPP-a (2021; NN 22/2023) o dugoročnoj održivosti i sigurnosti opskrbe hranom. Drugo, vrijednost prirodnog okoliša za ruralno stanovništvo i ruralna područja proizlazi iz potencijala za rješavanje problema smanjenih prilika za zaposlenje kao velikog nedostatka života u ruralnim područjima. Osim tradicionalnog bavljenja poljoprivredom, kao alternativu sugovornici ističu proizvodnju hrane u kombinaciji s povećanjem ponude turističkog smještaja. Unatoč sve većoj deagrarizaciji u ruralnim područjima Hrvatske (DZS, 2011b; DZS, 2022), sugovornici su u svojim iskazima istaknuli velik potencijal za nove načine iskorištavanja prirodnog okoliša koji ih okružuje. Taj potencijal vide u otvaranju OPG-ova i turističkih smještaja, odnosno u agroturizmu kao kombinaciji poljoprivredne i turističke ponude. Posebno je važno istaknuti kako prilike za rast i razvoj turističke ponude u ruralnim područjima sugovornici vide u svim hrvatskim regijama, ne samo turistički jakim, te ga i opisuju kao idealan za iskorištavanje regionalnih specifičnosti te razvoju različitih oblika turizma. Ovaj način korištenja prirodnog okoliša sugovornicima u ruralnim područjima predstavlja potencijalni *transformativni kapacitet društvene otpornosti*. Razlog je što iskazi sugovornika primarno opisuju agroturizam kao ideju za budući razvoj, a puno manje kao postojeće stanje. Nadalje, kada ističu probleme vezane za njegov razvoj, navode lokalnu samoupravu za koju smatraju da treba poduzeti radnje kako bi se on razvio. Rezultati ovog istraživanja već su istaknuli važnost koju lokalna samouprava ima za kvalitetu života u ruralnim područjima, posebno vezano za jačanje transformativnih kapaciteta društvene otpornosti koji proizlaze iz prirodnog okoliša. Međutim, kako je i prikazano u rezultatima i ranijem dijelu diskusije, prisutne su svojevrsne regionalne razlike i u kontekstu turističkog potencijala prirodnog okoliša koje valja istaknuti i o kojima treba voditi računa. U turistički snažno razvijenim regijama, *Istra i Primorje* te *Dalmacija* (Banovac i sur., 2004), prirodni okoliš nije dostupan u jednakoj mjeri kao što je to slučaj u drugim hrvatskim regijama (npr. *Slavonija, Lika, Banija i Kordun*). Prevelika izgrađenost i iskorištenost prirodnog okoliša za potrebe masovnog turizma i turističkih smještaja smanjuje mogućnosti korištenja i oslanjanja ruralnog stanovništva na taj okoliš. Jednostavno rečeno, obradivih površina ima manje pa je i sam agroturizam, iako predložen i od strane sugovornika iz turistički razvijenih regija, potencijalno teže dostižan nego što je to slučaj u drugim ruralnim područjima. Iz istog razloga umanjen je i potencijal za pokretanje i aktivno bavljenje poljoprivredom kao glavnim izvorom prihoda. Drugi problem i uočena regionalna razlika leži

u problemu parcijalizacije zemljišta, odnosno izražene potrebe za komasacijom (okrupnjavanjem) poljoprivrednih površina (Franić i sur., 2014). Sugovornici iz regija *Lika*, *Banija* i *Kordun* te *Slavonija*, ističu upravo problem izrazito malih i rascjepkanih poljoprivrednih površina. Takva situacija dovodi do prepreka u oslanjanju na prirodni okoliš i bavljenje poljoprivredom kao profitabilnom djelatnošću te ukazuje na dodatni aspekt regionalnih i prostornih nejednakosti u kontekstu kapaciteta društvene otpornosti.

U suštini, masovni turizam i pretjerana iskorištenost prirodnog okoliša u tim regijama može ugroziti kvalitetu života i umanjiti kapacitete otpornosti lokalnog ruralnog stanovništva, ali i imati dodatne ekološke posljedice koje mogu predstaviti dugoročan izazov za žitelje tih regija. Kako bi se pristupilo osnaživanju ovog kapaciteta društvene otpornosti, osim same dostupnosti obradive površine i općenito prirodnog okoliša, treba voditi računa o demografskim, geografskim i klimatskim pokazateljima koji isto tako igraju važnu ulogu u poboljšanju kvalitete života ruralnog stanovništva. Neke od županija i regija, kao što su *Lika*, *Banija* i *Kordun* i *Slavonija* obilježene su snažnijim depopulacijskim trendovima od drugih (Akrap, 2002; 2019; Banovac i sur., 2004; Pejnović, 2004; Šundalić, 2006) te su njima određeni resursi manje dostupni nego što je to slučaj u drugim regijama, kao što je to slučaj u regiji *Zagrebačka županija* i *Istra* i *Primorje*. Prirodni okoliš kao kapacitet društvene otpornosti prisutan je u tim regijama, ali je također prisutan nedostatak demografskih resursa, odnosno ljudi i ljudskog potencijala koji bi te resurse iskoristio. Isto tako, kako je istaknuto i ranije u diskusiji, prisutne su i neke infrastrukturne i druge razlike i nejednakosti (npr. razlike u dostupnosti i kvaliteti javnog prijevoza i općenite prometne povezanosti te regionalne razlike u prilikama za zaposlenje) između hrvatskih regija koje nisu nepovezane s kapacitetima društvene otpornosti koje prirodni okoliš pruža ruralnom stanovništvu. Stoga je za implementaciju regionalno specifičnih strategija ruralnog razvoja, koje nastoje ojačati korištenje resursa koje prirodni okoliš pruža, potrebno adresirati i uzeti u obzir neka druga regionalna, demografska, društvena, statistička i slična obilježja. Svrha toga je osigurati, s jedne strane, ravnomjerniji i decentraliziraniji regionalni razvoj, te s druge strane, razvoj prilagođen obilježjima, snagama i prednostima specifičnih ruralnih područja u različitim hrvatskim regijama kako bi se jačali kapaciteti društvene otpornosti i kako bi se aktivno radilo na poboljšanju trenutne i buduće kvalitete života ruralnom stanovništvu. Ovakvi uvidi djelomično odgovaraju i teoriji periferizacije (Banovac i sur., 2004; Pejnović, 2004) i uvidima raznih hrvatskih sociologa i znanstvenika o uvriježenom nejednakom regionalnom razvoju i snažnoj centralizaciji kao posljedicama modernizacije i pratećih globalnih procesa (Čaldarović, 1989; Kalanj, 1990;

2008, Rogić, 2000; Rogić i Čizmić, 2011) čije se dugogodišnje implikacije primjećuju i u ovome istraživanju.

Na tragu navedenoga, kako bi se adekvatno ojačali transformativni kapaciteti društvene otpornosti ruralnog stanovništva, potrebne su sustavne promjene koje bi išle k jačanju prilika samog stanovništva i lokalne samouprave. S jedne strane potrebno je ukloniti prepreke poput financijskog tereta za bavljenje poljoprivredom posebice malim poljoprivrednim proizvođačima, adresirati probleme rascjepkanih i parcijaliziranih zemljišta i slično. S druge strane nužno je jačati i sam društveno-politički okvir, dodatno osnažiti lokalnu samoupravu i udruge civilnog društva. Uz navedeno, te promjene i strategije potrebno je raditi uzimajući u obzir specifična klimatska, geografska, ekonomska i demografska obilježja različitih hrvatskih regija.

Kada se govori o važnosti prirodnog okoliša za otpornost ruralnih područja, nužno je prepoznati njegovu važnost u iznimnim slučajevima kao što je to bio slučaj za vrijeme zdravstvene, ali i društvene krize uzrokovane pandemijom COVID-a 19. Ruralni sugovornici istaknuli su dva različita aspekta vlastite otpornosti na recentnu globalnu pandemiju. Prvo, sugovornici navode da su ruralna područja imala prednost u nošenju s pandemijom. Zbog manjeg broja stanovnika koji žive u njihovim naseljima te dostupnosti prirodnog okoliša u kojem su se mogli družiti, smatraju da su usprkos pridržavanju mjera fizičke distance uspjeli zadržati dobre međuljudske odnose i društvenu koheziju. Drugo, kada bi se jednom netko od sumješтана zarazio, zbog dovoljno fizičkog prostora u samim kućama, održavanje distance i sprječavanje širenja zaraze sugovornici opisuju lakšim nego što pretpostavljaju da je to bilo ljudima u gradovima. Sukladno tome, prirodni okoliš pruža ruralnom stanovništvu kapacitete društvene otpornosti i u ovom slučaju, točnije pruža im *kapacitete snalaženja* kroz mogućnost korištenja dostupnih resursa da sačuvaju postojeću kvalitetu života čak i kada se suočavaju s ugrozama poput globalne pandemije. Međutim, iako dio sugovornika navodi ove objektivne prednosti u snalaženju s pandemijom COVID-a 19, dio sugovornika ipak ističe da je pandemija ostavila posljedice po društvenu koheziju narušavanjem kvalitete međuljudskih odnosa. Razlog su dijelom mjere socijalnog distanciranja, a dijelom teške zdravstvene posljedice same pandemije koje su uključivale teška zdravstvena stanja i smrtne slučajeve kada bi se bolest proširila. Kako se radi o bliskim odnosima, sugovornicima je broj zaraženih i preminulih od pandemije bio više od samo broja, čak i kada se nije ticalo izravno njihovih obitelji, pa je svaki takav slučaj ostavljao teške posljedice po ruralnu zajednicu. Narušeni međuljudski odnosi stoga posljedično oslabljuju i njihove kapacitete društvene otpornosti s obzirom da jedan dio *kapaciteta*

snalaženja i *kapaciteta prilagodbe* proizlazi upravo iz bliskih i solidarnih međuljudskih odnosa i zajednice (Sharifi i Yamagata, 2016; Zlatar Gamberožić i sur., 2021). Iako je u ovom trenutku prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji (WHO) pandemija COVID-a 19 završila (Badanjak, 2023), rezultati ovog istraživanja pružili su zanimljiv uvid u kapacitete društvene otpornosti ruralnog stanovništva u izravnom suočavanju s tako velikim i specifičnim rizikom. Očekivanje je da saznanja iz ove disertacije mogu doprinijeti razvoju budućih strategija za jačanje otpornosti na eksterne stresore poput ovoga.

Odgovor na treće istraživačko pitanje „Kojim kapacitetima društvene otpornosti raspolažu stanovnici hrvatskih ruralnih područja?“ glasi da iz subjektivnih i objektivnih pokazatelja proizlaze primarno *kapaciteti snalaženja* i *kapaciteti prilagodbe*, dok *transformativnim kapacitetima društvene otpornosti*, iako prisutnima, i dalje nedostaje poticaj iz šire društveno-političke arene, što je u srži njihove definicije, kako bi postali dugoročno i pouzdano dostupni ruralnom stanovništvu. Općenito gledajući, kapaciteti omogućuju ruralnom stanovništvu da se u slučaju ugroza snađe, prilagodi i zadrži postojeću razinu kvalitete života, što je pronađeno i u ovom istraživanju, no vidljiva je manjkavost u pristupu transformativnim kapacitetima i resursima koji bi ruralnom stanovništvu u Hrvatskoj omogućili dodatno poboljšanje kvalitete života. *Kapaciteti snalaženja* i *kapaciteti prilagodbe* u ovom istraživanju u velikoj mjeri proizlaze iz dvaju ključnih aspekata ruralnog života. S jedne strane, ti kapaciteti proizlaze iz snažnih međuljudskih veza, društvene kohezije i solidarnosti koja se manifestira na svakodnevnoj razini, a koja je bila prisutna i za vrijeme globalne pandemije COVID-19. Ti se kapaciteti pogotovo vide u iskazima sugovornika o odnosu i solidarnosti prema starijim i nemoćnim članovima zajednice, ali i općenitoj solidarnosti i spremnosti na djelovanje za pomoć drugima. Prakse solidarnosti i pomoći drugima ukazuju na postojanje kapaciteta društvene otpornosti koji pomažu očuvanju postojeće kvalitete života na individualnoj i na lokalnoj razini. S druge strane, *kapaciteti snalaženja* i *kapaciteti prilagodbe* uvelike se oslanjaju na prirodni okoliš koji sugovornici upražnjavaju na različite načine. U kontekstu kapaciteta društvene otpornosti, to je resurs kojem gotovo svi sugovornici imaju pristup. Dostupnost prirodnog okoliša i njegovo korištenje za uzgoj i proizvodnju hrane za vlastite potrebe ili zdrav način provođenja slobodnog vremena predstavlja oblik preventivne radnje koja može pomoći zadržati postojeću kvalitetu života. U tom aspektu se radi o *kapacitetu prilagodbe* jer omogućuje ruralnom stanovništvu da barem dio hrane proizvede samostalno te na taj način smanji pritisak i utjecaj eksternih ugroza i rizika. Nadalje, vezano za provođenje slobodnog vremena, omogućuje ruralnom stanovništvu besplatan i zdrav prostor za dokolicu koji ne ovisi o

dostupnosti kulturnih i društvenih sadržaja. Posebno se važnim pokazao i kao strategija prilagodbe na mjere fizičkog distanciranja zbog pandemije COVID-a 19 u održavanju „normalnosti“ vlastitog života i odnosa u zajednici.

Gledajući *transformativne kapacitete društvene otpornosti*, oni se primarno očituju u potencijalu i načinu korištenja prirodnog okoliša kao i ostvarenju bliskog i aktivnog odnosa s lokalnom samoupravom te uključenju u aktivnosti lokalnih udruga i projekata. Potencijal prirodnog okoliša u kontekstu *transformativnog kapaciteta društvene otpornosti* leži u raznolikim mogućnostima korištenja prirodnog okoliša. Glavni potencijal leži u mogućnosti za bavljenje poljoprivredom. Mogućnost bavljenja poljoprivredom može biti potencijal za sekundarni izvor prihoda u kućanstvu, ali i kao primarni izvor prihoda. Osim poljoprivrede, pokretanje OPG-ova također predstavlja izvor zarade i može postati dodatak ili dominantni izvor prihoda kućanstva. Osim transformativnih kapaciteta društvene otpornosti na individualnoj razini, prirodni okoliš, ukoliko se razvojnim strategijama u njega ulaže i iskorištava, može postati kapacitet društvene otpornosti cijelih ruralnih područja. Primjerice, otvaranjem većih poljoprivrednih pogona otvara se mogućnost zapošljavanja lokalnog stanovništva što pomaže ublažiti i ranije istaknut problem slabih mogućnosti za zaposlenje u ruralnim područjima. Međutim, što sugovornici i sami ističu, iskorištavanje tih potencijala i kapaciteta nerijetko ovisi isključivo o njima samima, posebno kada ne osjećaju da se mogu osloniti na lokalnu i regionalnu samoupravu kako bi se taj potencijal sustavno bolje iskoristio. Dodatno, važno je prepoznati i istaknute regionalne specifičnosti kada se govori o dostupnosti prirodnog okoliša u kontekstu transformativnih kapaciteta društvene otpornosti s obzirom da na temelju istaknutih i uočenih razlika ne bi bilo opravdano govoriti kako je prirodni okoliš dostupan na isti način i u istoj mjeri u različitim hrvatskim regijama i kontekstima.

Drugi važan *transformativni kapacitet društvene otpornosti* proizlazi upravo iz lokalne samouprave. Iako oko polovice sugovornika ističe nezadovoljstvo s njihovim radom, oko polovice ukazuje i na pozitivne aspekte. Pozitivna percepcija se vezuje za otvorenost za komunikaciju i mogućnost pojedinca da aktivno participira u političkoj sferi. Uz participaciju, ističe se i dojam da u situacijama gdje je prisutna bolja komunikacija s lokalnom samoupravom, sugovornici osjećaju da problemi s kojima se susreću dolaze do odgovornih ljudi koji mogu nešto poduzeti. Drugim riječima, pristup široj društveno-političkoj areni, u ovom slučaju lokalnoj samoupravi, pruža mogućnost i pristup resursima i sudjelovanju u donošenju odluka o njihovom iskorištavanju što pruža *transformativne kapacitete društvene otpornosti*. Na taj se način lokalnom stanovništvu omogućuje da sudjeluje u poboljšanju kvalitete vlastitog života,

kao i cijele ruralne zajednice. Međutim, kako je to slučaj bio samo kod polovice sugovornika, evidentno je kako taj kapacitet društvene otpornosti postoji, ali nije široko dostupan niti je uočena strategija kojom se taj aspekt kvalitete života i kapacitet društvene otpornosti nastoji sustavno poboljšati.

Transformativni kapaciteti društvene otpornosti u ruralnim područjima manifestiraju se i kroz projekte usmjerene upravo na poboljšanje kvalitete života stanovnika u ruralnim područjima. Kao idealan primjer pokazao se projekt *Zaželi* o kojem je prethodno bilo riječi vezano za druga dva oblika kapaciteta društvene otpornosti. Međutim, treba ga spomenuti i ovdje jer činjenica da je projekt završio i da osim njegovog ponovnog pokretanja (Ministarstvo rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike, 2023) trenutno nema sličnih projekata tako velikih razmjera u ruralnim područjima što pokazuje da nastavak financiranja i poticanja ovakvih i sličnih projekata od strane društveno-političkih tijela predstavlja izrazito važan *transformativni kapacitet društvene otpornosti* ruralnih područja.

Radi lakšeg sumiranja ključnih rezultata i diskusijskog dijela vezano za društvenu otpornost, odnosno vezano za glavni cilj i svrhu disertacije, u tablici ispod nalazi se prikaz utvrđenih kapaciteta društvene otpornosti u hrvatskim ruralnim područjima na temelju pokazatelja kvalitete života. Odnosno, prikazane su domene kvalitete života, pokazatelji kvalitete života te specifični aspekti tih pokazatelja kvalitete života koji se smještaju u tri teorijsko definirana kapaciteta društvene otpornosti stanovnika hrvatskih ruralnih područja (Tablica 9).

Tablica 9. Raspoloživi kapaciteti društvene otpornosti.¹⁴ Izradio autor.

Domene kvalitete života	Pokazatelji kvalitete života	Aspekti pokazatelja	Kapaciteti društvene otpornosti
Društveni svijet	Kvaliteta i zadovoljstvo međuljudskim odnosima; Povezanost i osjećaj zajedništva, bliskosti i suradnje	Međugeneracijska solidarnost; Pomaganje kroz pružanje ekonomskih i materijalnih resursa (npr. osobni automobil)	Kapaciteti snalaženja
Osobno zdravlje i zadovoljstvo životom	Ekonomska sigurnost	Posjedovanje osobnog automobila	
Fizički svijet; Osobno zdravlje i zadovoljstvo životom	Kvaliteta prirodnog okoliša, tla, vode, zraka; Čistoća prirodnog okoliša; Adekvatnost stambenog prostora	Dostupan i prostran prirodni okoliš te stambeni prostor u kontekstu pandemije COVID-a 19	
Društvena i komunalna infrastruktura	Dostupnost pomoći i skrbi o starijima	Projekt <i>Zaželi</i> ¹⁵	Kapaciteti prilagodbe
Fizički svijet; Aktivnosti kojima se ljudi bave	Korištenje prirodnog okoliša; uzgajanje vlastite hrane; bavljenje poljoprivrednim aktivnostima	Uzgoj i dijeljenje vlastite hrane; Samodostatnost	
Fizički svijet; Aktivnosti kojima se ljudi bave	Korištenje prirodnog okoliša; uzgajanje vlastite hrane; bavljenje poljoprivrednim aktivnostima	Pokretanje OPG-ova; agroturizam; poljoprivreda kao glavni izvor prihoda	Transformativni kapaciteti
Društveni svijet; Aktivnosti kojima se ljudi bave	Participacija u lokalnoj samoupravi; Aktivno sudjelovanje u radu lokalnih društava i udruga	Mogućnost aktivne participacije u lokalnoj samoupravi; pokretanje i rad u lokalnim društvima i udrugama civilnog društva; samodostatnost	

¹⁴ Navedeni kapaciteti društvene otpornosti nisu u jednakoj mjeri dostupni u svim regijama na jednak način što je i istaknuto u ranijem dijelu diskusije.

¹⁵ Projekt *Zaželi* može predstavljati i transformativni kapacitet društvene otpornosti, ali s obzirom na ograničeno trajanje ovog projekta, i u trenutku pisanja disertacije još nejasnog vremenskog roka za buduću provedbu ovakvog ili sličnog projekta, u tablici je naznačen samo kao kapacitet prilagodbe s obzirom da se dugoročno na njega ruralno stanovništvo ne može osloniti.

Zaključno, izazovi s kojima se ruralna područja susreću kao naslijeđena iz 20. st. u 21. st. dodatno su pojačani suvremenim problemima poput globalne ekološke krize te globalnih zdravstvenih ili sigurnosnih ugroza. Ovi rezultati jasno ukazuju na koje specifične aspekte kvalitete života se razvojne strategije trebaju fokusirati kako bi se usporili negativni trendovi i smanjili utjecaji suvremenih problema i ugroza koje pogađaju ruralna područja. Poboljšanje aspekata kvalitete života koja su ruralnom stanovništvu važna te jačanje i razvijanje novih kapaciteta društvene otpornosti koji su se u ovom istraživanju izdvojili kao bitni, postaje sve važnije. To je posebno relevantno u kontekstu činjenice da hrvatska ruralna područja i dalje naseljava više od 40% ukupnog hrvatskog stanovništva, da je njihova specifičnost sve više prepoznata u nacionalnim i međunarodnim razvojnim strategijama te istaknuta kao važan nacionalni i nadnacionalni politički, ekonomski, socijalni, kulturni i ekološki resurs.

Uz navedeno, važne su implikacije ovog istraživanja vezane za kvalitativni pristup. Iz rezultata i rasprave je vidljivo da uključivanje iskaza ljudi koji se svakodnevno susreću sa specifičnim problemima ruralnih područja te koji su krajnji nositelji politika i razvojnih strategija, donosi neprocjenjivo bogatstvo socioloških uvida koje nije moguće iščitati u samim statističkim podacima. Takvi kvalitativni uvidi omogućili su iskazivanje regionalnih specifičnosti, razlika i nijansi te su time dodatno osnažili uvide empirijskog dijela istraživanja s obzirom na teorijski prepoznatu važnost i jasne regionalne distinkcije prisutne u Hrvatskoj općenito pa tako i u njenim ruralnim područjima (Akrap, 2002;2019; Banovac i sur., 2004; Nejašmić i Toskić, 2013; Pejnović, 2004; Štambuk, 2002; Šundalić, 2006; Wertheimer-Baletić, 2004). Uz pružanje detaljnih odgovora na istraživačka pitanja o kvaliteti života i kapacitetima društvene otpornosti rezultati ovog istraživanja pomažu ostvarenju glavnog cilja disertacije te drugog specifičnog cilja disertacije, odnosno kroz istraživanje pokazatelja kvalitete života utvrđuje se otpornost hrvatskih ruralnih područja, odnosno kapaciteti društvene otpornosti kojima stanovnici hrvatskih ruralnih područja raspolažu.

Na temelju prikazanih rezultata i diskusije, ispod se nalaze ključne preporuke koje proizlaze iz empirijskog dijela disertacije na temelju kojih se može pristupiti poboljšanju kvalitete života i jačanju kapaciteta društvene otpornosti stanovnika hrvatskih ruralnih područja. Prije svega, potrebno je prepoznati snažne regionalne razlike i sukladno različitosti regionalnih obilježja prilagoditi politike i strategije ruralnog razvoja u adresiranju nedostataka i problema na koje upozoravaju i sami stanovnici u ovom istraživanju poput infrastrukturne opremljenosti ili mogućnosti zaposlenja.

Nužno je uzeti u obzir i potrebe različitih društvenih skupina koje žive u ruralnim područjima te na taj način prilagoditi politike jer je iz ovog istraživanja vidljivo da „jedna veličina ne pristaje svima“. Ovo je posebno važno kada se radi o skupinama o kojima ovisi usporavanje negativnih demografskih trendova koji trenutno predstavljaju jedan od glavnih problema ruralnih područja. Stoga je poboljšanje dostupnosti kvalitete javnih usluga poput vrtića i osnovnih škola nužno kako bi u ruralnim područjima bila prisutna infrastruktura koja bi zadržala ili privukla mlade i obitelji s djecom. Mladi uz to traže jačanje kulturnih i društvenih sadržaja i usluga. Za ove skupine, ali i starije i bolesne, važno je i poboljšanje dostupnosti i kvalitete osnovne zdravstvene zaštite u ruralnim područjima. Primjerice, gledajući samo osnovnu zdravstvenu zaštitu, sugovornice navode nedostatak ginekoloških ordinacija u ruralnim područjima, što potvrđuju i statistički podaci (Bokan, 2021). Ovaj uvid ukazuje na važnost prepoznavanja specifičnih potreba različitih društvenih skupina u ruralnim područjima, odnosno u ovom slučaju prepoznavanja da je ženama dodatno ograničen pristup i mogućnost zdravstvene skrbi. U *Nacionalnom planu razvoja zdravstva 2021. - 2027.* (NN 147/2021) prepoznata je posebno nepovoljna pozicija ruralnih područja te se kao predloženo rješenje ističe telemedicina, odnosno usluga zdravstvene zaštite na daljinu. Taj prijedlog ima svoje prednosti, ali gledajući mrežu telemedicinskih centara (NN 94/2021) vidljivo je kako su ti centri većinom dostupni u urbanim središtima. Stoga bi se za bolju implementaciju predloženog rješenja posebna pažnja trebala obratiti educiranju i informiranju ruralnog stanovništva o mogućnostima telemedicine s obzirom na probleme s dostupnosti osnovnih i specijalističkih zdravstvenih usluga u ruralnim područjima.

Adresiranje niske ponude poslova u ruralnim područjima za sve, a pogotovo za visokoobrazovane i za žene, predstavlja daljnju preporuku koja proizlazi iz ove disertacije. Poticanje bavljenja poljoprivredom, kao i otvaranje poslova iz drugih gospodarskih grana u ruralnim područjima također čini ruralna područja privlačnijima za život jer se radno sposobnom stanovništvu, koje je ujedno i stanovništvo reproduktivne dobi, omogućuje pronalazak posla i sprječava daljnji ruralni egzodus.

Vezano za bavljenje poljoprivredom, preporuka je dvojaka. Prvo, važno je osnaživanje malih poljoprivrednih proizvođača koji su izuzetno bitni za ostvarivanje ekonomskih i ekoloških ciljeva poljoprivrednih politika, kako onih vezanih za osiguravanje kratkih lanaca opskrbe koji su ekološki održiviji i ekonomski isplativiji, tako i vezano za prehrambenu nacionalnu sigurnost zemlje koja se u bilo kakvoj krizi poput one nedavne pandemije COVID-a 19 može osloniti na svoje izvore zdrave i domaće hrane. Drugo, nužno je poticati proizvodnju vlastite hrane putem

subvencija i poticaja. Na taj se način potiče očuvanje izuzetno pozitivno percipirane prakse i među sugovornicima u ovom istraživanju, ublažava se ekonomski pritisak rastućih cijena namirnica te se umanjuje ovisnost ruralnih područja o okolnim gradovima, odnosno jača se samodostatnost kao važan aspekt otpornosti koje iskazuje ruralno stanovništvo.

Važno je istaknuti i preporuke čija je svrha očuvanje okoliša i ruralnih područja. Primjerice, u turistički snažnim regijama *Dalmacije i Istre i Primorja*, važno je regulirati izgradnju turističkih smještaja i poticati alternativne izvore zarade u tim područjima. Sprječavanjem pretjerane izgradnje tih ruralnih područja omogućuje se održavanje važnih aspekata ruralnog načina života kao i očuvanje čistoće i dostupnosti prirodnog okoliša. Dodatno se na taj način jačaju kapaciteti otpornosti lokalnog stanovništva kako ne bi u slučaju neke nove globalne krize ostali bez jedinog izvora prihoda. Neke preporuke iznose sami sugovornici iz tih regija, a to je okret k agroturizmu, odnosno pružanje ponude domaće hrane, čistog okoliša i osjećaja mira, slobode i sigurnosti kojeg pruža prirodni okoliš. Na taj se način omogućuje i izvor zarade kroz veći dio godine, a ne samo u ljetnim mjesecima, te se potiče uzgoj i proizvodnja hrane u ruralnim područjima. Ovakve preporuke, usmjerene na usporavanje masovnog turizma i sigurnosti opskrbe hranom posebno su relevantne u današnjem kontekstu rastućih klimatskih promjena i očuvanja okoliša što odgovara i ciljevima *Zajedničke poljoprivredne politike* (ZPP, 2021; NN 22/2023). Važan aspekt kojeg strategije za ruralni razvoj moraju uključiti kada se govori o proizvodnji hrane za vlastite potrebe je osobno zdravlje. Kako neka medicinska istraživanja pokazuju na zdravstvene rizike koje tradicionalna ruralna prehrana nosi (Džakula i sur., 2012), a sociološka ukazuju na velik utjecaj tradicije na prehrambene navike i nedostatak svijesti o zdravoj i nezdravoj prehrani (Svirčić Gotovac i Zlatar, 2007:46) potrebno je educirati i informirati ruralno stanovništvo o načinima poboljšanja prehrane i prehrambenih navika kao aspekta kvalitete života. Svrha toga je ublažavanje rizika od kardiovaskularnih oboljenja koja su vodeći uzroci smrti u Republici Hrvatskoj (Džakula i sur., 2012; NN 147/2021; NN 94/2021) što je poseban problem pogotovo u ruralnim područjima s neadekvatnom zdravstvenom zaštitom.

Vezano za poboljšanje infrastrukturne opremljenosti, glavna preporuka predstavlja poboljšanje prometne povezanosti ruralnih područja. Iako se u aktualnim strateškim i razvojnim dokumentima detektiraju problemi prometne povezanosti i predlažu rješenja, sugovornici i dalje ističu ovo kao velik izazov. Primjerice, preporuke aktivne *Strategije prometnog razvoja Republike Hrvatske 2017. - 2030.* (NN 84/2017) vode se jačanjem i smanjivanjem cijene prigradskog autobusnog prijevoza, željezničkog prometa i infrastrukture, ali i pružanjem

alternativnih usluga javnog prijevoza. Željeznički promet predstavlja velik potencijal za rješavanje problema prometne povezanosti u ruralnim područjima. Međutim, kao što i sama strategija prepoznaje, potrebna su znatna infrastrukturna poboljšanja kako bi taj promet postao brz, pouzdan i učinkovit. Kao primjer alternative, pogotovo za turistički slabije razvijene regije *Slavonije i Like, Banije i Korduna*, strategija prometnog razvoja (NN 84/2017) predlaže kombinaciju autobusnog prijevoza taksi prijevozom kako bi javni prijevoz ostao fleksibilan i dostupan ruralnim stanovnicima i prilagođen njihovim potrebama. Međutim, kako prijedlozi i ideje iz strategija nisu bile vidljive iz odgovora sugovornika u ovome istraživanju, rezultati ove disertacije predlažu drugačije usmjerene preporuke. S obzirom na uglavnom relativno malu udaljenost ruralnih od urbanih područja i činjenicu da se u ruralnim područjima ljudi većinom oslanjaju na osobne automobile, alternativa za poboljšanje prometne povezanosti u ruralnim područjima može biti u obliku poticaja i subvencija za troškove goriva, za kupnju osobnih automobila i za stjecanje vozačkih dozvola. Na ovaj način se barem djelomično može pomoći mladoj ruralnoj populaciji i olakšati im pristup uslugama i sadržajima koji su trenutno dostupni samo u gradovima, barem dok se potpunije ne adresiraju infrastrukturni nedostaci. Dodatna preporuka predstavlja i adaptaciju postojeće mjere subvencioniranja javnog prijevoza učenicima osnovnih i srednjih škola koja se može proširiti na cijelu ruralnu populaciju kako bi se potaknuo i povećao udio ljudi koji koriste javni prijevoz.

Osim preporuka za poboljšanje objektivnih ekonomskih i infrastrukturnih nedostataka, rezultati ove disertacije ukazuju i na važnost subjektivnih aspekata kvalitete života. Preporuka za daljnji ruralni razvoj svakako leži u jačanju civilnog društva, odnosno udruga i lokalnih društava koje aktivno rade na poboljšanju kvalitete života. Financiranjem i poticanjem civilnog društva koje kroz svoje djelovanje može pokretati projekte za financiranje od države, ali i iz EU čini se idealnim načinom za decentraliziraniji ruralni razvoj. Jačanje tog sektora u ruralnim područjima omogućilo bi izradu fokusiranih i informiranih projekata koji adresiraju specifične probleme na razini samih ruralnih naselja ili općina. Ovako decentraliziran razvoj potiče jačanje otpornosti koja je već prisutna među ruralnim stanovništvom, a to je „uzimanje stvari u svoje ruke“ i iskorištavanje potencijala postojeće spremnosti na djelovanje za boljitak zajednice. Osim što civilno društvo može kroz projekte adresirati određene nedostatke i probleme s kojima se ruralno stanovništvo susreće, te udruge, društva i lokalne akcijske grupe (LAG) otvaraju i nova radna mjesta. Uz objektivne i ekonomske prednosti, poticanjem rada civilnog društva u ruralnim područjima omogućuje se i pružanje edukativnih, zabavnih, kulturnih i sličnih sadržaja. Na taj se način adresira jedan od često istaknutih nedostataka života u ruralnim

područjima, a s obzirom da lokalno organizirani sadržaji često privuku posjetitelje i iz okolnih mjesta, otvara se mogućnost jačanja ekonomske djelatnosti kroz otvaranje restorana, turističkih smještaja, kafića i slično. Osim navedenoga, jačanje i poticanje rada lokalnih društava i udruga služi i za očuvanje kulturne i nematerijalne baštine hrvatskih ruralnih područja te jačanju društvene kohezije u njima. Dodatno, poticanjem aktivne participacije i komunikacije između lokalnih i regionalnih samouprava i mještana njihovih općina pruža se mogućnost ruralnom stanovništvu da sudjeluju u informiranju upravnih tijela i donošenju odluka koje su bitne za poboljšanje njihove kvalitete života.

Specifična preporuka koju ova disertacija daje tiče se skrbi za starije i nemoćne. Kako je odlazak u staračke domove prema iskazima sugovornika nešto što uglavnom žele izbjeći, projekti poput *Zaželi*, omogućuju starijim i nemoćnim članovima zajednice da ostanu živjeti u svojim domovima, uz adekvatnu skrb. Ovo ponovno pokazuje koliko je važno razumjeti stavove samog ruralnog stanovništva i njihove specifičnosti – naime, ovakvi stavovi vezani za odlazak iz svojih domova nisu iznenađujući kada znamo da se tradicionalno skrb za starije provodila unutar ruralnih kućanstava tako da je nerijetko živjelo nekoliko generacija obitelji zajedno. Usprkos individualizaciji i drugim promjenama koje su procesi modernizacije donijeli i donose, očito je da su ovi običaji još uvijek dio vrijednosnog sklopa barem dijela starijeg stanovništva. Stoga im je od ulaganja u izgradnju domova za starije i nemoćne čak i u njihovim naseljima prihvatljivija povremena ili stalna pomoć u njihovim domovima što treba uzeti u obzir pri izradama dugoročnih strategija skrbi za starije i nemoćne u ruralnim područjima.

8.2. Ograničenja disertacije i preporuke za buduća istraživanja

U ovom će se odjeljku iznijeti neka glavna ograničenja disertacije te preporuke za buduća istraživanja. Glavno ograničenje ovog rada vezano je za uzorkovanje, što dijelom proizlazi iz kvalitativne prirode provedenog empirijskog istraživanja. Naime, zbog prigodnosti uzorka dobivene rezultate nije moguće poopćavati te zaključivati o učestalosti dobivenih iskaza na cijeloj populaciji ruralnih stanovnika u Hrvatskoj. U istraživanju se ovaj nedostatak pokušao nadići posvećivanjem izrazite pažnje heterogenosti uzorka i odabiru sugovornika što različitijih obilježja kako bi se obuhvatila heterogenost hrvatskih ruralnih naselja te kako bi uzorak bio ujednačeniji po sociodemografskim obilježjima spola, dobi i regionalne pripadnosti. Nadalje, rezultati ovog kvalitativnog istraživanja kao dio šireg znanstveno-istraživačkog projekta u sklopu kojeg je pisana disertacija te na kojem je autor disertacije suradnik, već su poslužili u

oblikovanju i provedbi kvantitativnog istraživanja o kvaliteti života hrvatskog ruralnog stanovništva na nacionalno reprezentativnom uzorku. Očekivanje je da će rezultati tog istraživanja zajedno s ovim nalazima pokušati pružiti cjelovitu i reprezentativnu sliku o stanju kvalitete života i otpornosti u suvremenim hrvatskim ruralnim područjima.

Dodatno ograničenje rada vezano je za uzorak, odnosno činjenicu da se u korištenom uzorku u disertaciji nalazi svega 5 sugovornika/ca iz samačkih kućanstava kojima se disertacija nije izravno bavila. Takvi tipovi kućanstva predstavljaju važan udio ukupne ruralne populacije Hrvatske, ali se posebna pažnja u disertaciji nije posvetila njima. U disertaciji se nastojalo ostvariti što je veću moguću heterogenost uzorka, što je možda dovelo do izostanka fokusa na takav tip kućanstva, no prepoznaje se važnost ove specifične podskupine ruralnog stanovništva i njihovih iskustava kojima se potrebno posvetiti u budućim sociološkim istraživanjima kvalitete života i otpornosti u hrvatskim ruralnim područjima.

S obzirom da je istraživanja kvalitete života u hrvatskim ruralnim područjima, a onda posebice društvene otpornosti relativno malo, raspravu ovog empirijskog istraživanja bi zasigurno dodatno obogatilo postojanje više referenci na koje bi se moglo osloniti u diskusiji rezultata. Očekuje se da će se to promijeniti u budućnosti te da i ovo istraživanje predstavlja jedan pomak u tom smjeru. U ovoj se disertaciji taj nedostatak nastojao nadići detaljnom analizom klasične i suvremene sociološke literature, kako strane tako i domaće, vezano za glavne teme disertacije, kvalitetu života, društvenu otpornost i ruralna područja, s naglaskom na Hrvatsku, kao i postojeće statističke, razvojne i demografske podatke koji zajedno mogu ponuditi što točniju sliku stanja suvremenih hrvatskih ruralnih područja i njihova stanovništva.

U teorijskom smislu, ova se disertacija oslanja na povezivanje koncepata kvalitete života i društvene otpornosti i to u kontekstu ruralnih područja u Hrvatskoj. Kako se ovakav pristup u domaćoj sociologiji još ne koristi opširno, bilo bi zanimljivo validirati ga istraživanjem sličnih tema u budućim istraživanjima. Posebice bi bilo korisno operacionalizirati ga koristeći neku drugu istraživačku metodu na istoj populaciji, ali i ponoviti ga na sličan način na koji je koncipiran u ovoj disertaciji na nekim drugim segmentima hrvatske ruralne populacije, poput samačkih kućanstava.

Konačno, vezano za teorijski dio disertacije, u postojećoj literaturi o subjektivnim i objektivnim pokazateljima kvalitete života još uvijek nisu u potpunosti ujednačene sve dimenzije. One se razlikuju od autora do autora, vezano i za disciplinu iz koje dolaze, kao i za teme koje se istražuju. Tako se i ovdje može argumentirati da su se još neki pokazatelji mogli uzeti u obzir.

Tome se doskočilo upravo odabirom metode dubinskih polu-strukturiranih intervjua koji su bili oblikovani na temelju istraženog teorijskog okvira, ali koji su dopustili sugovornicima da prvo sami govore o svojoj kvaliteti života općenito i što im je za nju bitno, a onda se dopuštalo da dodano komentiraju specifične aspekte pitanjima otvorenijeg tipa. Naravno, u budućim istraživanjima bi bilo korisno obuhvatiti još neke aspekte da se provjeri njihova relevantnost, ali i dublje istražiti one koje su sugovornici posebno isticali.

Buduća istraživanja bi se mogla fokusirati isključivije i na samo jednu regiju radi pružanja preciznijih preporuka donositeljima odluka u vezi s izradama strategija ruralnog razvoja. Također, iz ovih je rezultata jasno da se neke određene skupine ruralnog stanovništva nose s posebnim izazovima koji uvijek ne odgovaraju onima s kojima se nosi većina pa čak i da katkad potpuno suprotno percipiraju prednosti i nedostatke nekih pokazatelja kvalitete života ili smjera u kojem bi se potencijalno trebala jačati njihova otpornost. To su, primjerice, mladi, žene, mlade žene, poljoprivrednici s OPG-ovima te naravno i druge određene skupine stanovništva ruralnog društva koje zaslužuju u budućim istraživanjima njima prilagođenije i usmjerene protokole intervjua vezano za kvalitetu života i kapacitete društvene otpornosti. Na tragu navedenoga, dodatno ograničenje ove disertacije je izostanak kritičke analize strategija i zakonodavnog okvira RH u odnosu na EU. Iako se neki dokumenti i strategije koriste u disertaciji u svrhu osnaživanja relevantnosti odabrane teme, postoji pregršt drugih razvojnih i zakonodavnih dokumenata na razini EU i Hrvatske koji nisu uključeni u disertaciju, a čijom bi dubljom analizom moglo doći do nekih novih saznanja i perspektiva koje su osjetljive na prisutne regionalne i sociodemografske razlike među ruralnim stanovništvom. Stoga je ovo ograničenje ujedno i preporuka za buduća istraživanja koja bi kretala iz detaljno razrađene i problematizirane razvojne i zakonodavne prizme koja bi zasigurno obogatila i ostvarila neke nove uvide i pomake ka boljem razumijevanju društvene otpornosti u hrvatskim ruralnim područjima.

Ovo kvalitativno istraživanje kvalitete života i otpornosti pružilo je mnoge odgovore, objašnjenja, kao i uvide u ruralni način života. Na tragu toga, jedno od područja interesa za kvalitetu života u ruralnim područjima koje bi valjalo pobliže istražiti tiče se dobnih razlika i percepcije kvalitete života. Kao preporuka za istraživanje kvalitete života s obzirom na dobne razlike u ruralnim područjima Hrvatske nameće se pristup analize životnog kursa/smjera (engl. *life course analysis*). Pristup životnog kursa uzima u obzir longitudinalno kvantitativno istraživanje kohorti što predstavlja inovativan i zanimljiv pristup u sociologiji koji bi možda preciznije mogao ukazati na razlike, ne samo među dobnim skupinama, nego među ljudima u

sličnim životnim situacijama (Mayer, 2009:413-414). Pristup i metodologija analize životnog kursa pomogla bi u istraživanju jesu li neki od značajnih životnih događaja, poput sklapanja braka, rođenja djece ili zaposlenja, značajni prediktori za percepciju kvalitete života (npr. razlike između zaposlenih roditelja srednje dobi, zaposlenih bračnih partnera bez djece i zaposlenih osoba srednje dobi bez djece, itd.).

Nastavno na spomenuta ograničenja vezana za uzorkovanje, te vođeno idejom da su otoci izrazito specifičan podskup ruralnih područja u Hrvatskoj, istraživanje kvalitete života na otocima zahtijeva izradu specifičnog protokola intervjua prilagođenog specifičnostima i obilježjima hrvatskih otočnih ruralnih područja. Osim što je i ograničenje ovog istraživanja, kvaliteta života ruralnih područja na hrvatskim otocima je posebna tematika koju treba istražiti. Specifičnost hrvatskih otočnih ruralnih područja u usporedbi s kopnenom Hrvatskom valja teorijski zasebno razraditi, uzeti u obzir i njihovu međusobnu specifičnost te dodatno empirijski istražiti.

Gledajući specifične aspekte kvalitete života koji su se pokazali važnima u ovom istraživanju, buduća istraživanja bi se također mogla fokusirati na mogućnost aktivne participacije u lokalnim udrugama i društvima te izravne komunikacije s lokalnom samoupravom. S obzirom na važnost koju sugovornici pridaju mogućnosti aktivne participacije u tim formalnim društvenim i političkim strukturama, bilo bi zanimljivo istražiti postoje li razlike kada je mjesto prebivališta ruralno naselje koje spada pod gradsku jedinicu lokalne samouprave ili kada je mjesto prebivališta ruralno naselje koje spada pod općinu.

Ovo istraživanje daje detaljan uvid u širok spektar pokazatelja kvalitete života i kapaciteta otpornosti kojima ruralna područja raspolažu te ovi nalazi mogu poslužiti za konstrukciju novih ruralno fokusiranih socioloških istraživanja. Osim znanstvenih doprinosa, ova disertacija može pružiti kvalitetnu bazu i početnu točku za izradu strategije ruralnog razvoja informirane iskazima i iskustvima ruralnog stanovništva. Uzevši u obzir važnost ruralnih područja danas, ova disertacija može predstavljati zalog i poticaj za informiran, kvalitetan i usmjeren ruralni razvoj prilagođen stvarnim potrebama hrvatskog ruralnog stanovništva.

9. ZAKLJUČAK

U zaključnom dijelu disertacije bit će predstavljeni dobiveni ključni novi uvidi u kvalitetu života i društvenu otpornost stanovnika hrvatskih ruralnih područja s obzirom na postavljene

glavne i specifične ciljeve disertacije te istraživačka pitanja na koja se ovim znanstvenim istraživanjem nastojalo odgovoriti. Također, bit će prikazano na koji je način ovo istraživanje pokušalo doprinijeti razumijevanju i istraživanju koncepta društvene otpornosti iz područja ruralne sociologije temeljenog na konceptu kvalitete života.

Glavni je cilj ove disertacije bilo holističko istraživanje kvalitete života i utvrđivanje kapaciteta društvene otpornosti kojima raspolažu stanovnici hrvatskih ruralnih područja. Kako bi se glavni cilj ispunio, određena su dva specifična cilja, teorijsko-metodološki i empirijski. Prvi specifični cilj disertacije bio je teorijski konceptualizirati i operacionalizirati ključne koncepte kvalitete života i društvene otpornosti s naglaskom na integrativno shvaćanje kvalitete života uzimanjem u obzir objektivnih i subjektivnih pokazatelja. Drugi specifični cilj disertacije bio je empirijski istražiti kvalitetu života u hrvatskim ruralnim područjima iz mikroperspektive ruralnog stanovništva kako bi se utvrdilo postojeće stanje njihove kvalitete života te kapaciteti otpornosti kojima raspolažu. Vezano za prvi specifični cilj, konceptualizacija i operacionalizacija glavne teme disertacije i ključnih aspekata kvalitete života i društvene otpornosti, prikazane su u teorijskom dijelu u poglavljima *2. Ruralna područja i ruralno društvo - obilježja i istraživanja*, *3. Kvaliteta života* i *4. Društvena otpornost*. Kroz navedena poglavlja analizirana su prethodna empirijska istraživanja i postojeći teorijski radovi te statistički podaci o hrvatskim ruralnim područjima, kvaliteti života i društvenoj otpornosti.

U procesu izrade teorijsko-konceptualnog okvira posebna je pažnja bila pridana vrlo specifičnom kontekstu ruralne Hrvatske. S obzirom na postojeće statističke i demografske podatke te znanstvene teorijske i empirijske uvide, očito je da hrvatska ruralna područja odlikuju velike regionalne razlike i time geografska, klimatska, ekonomska i druga obilježja. Tako su navedene razlike osobito izražene pri uvidu u razvojne skupine jedinica lokalne i regionalne samouprave (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, 2018), teoriju periferizacije (Banovac i sur., 2004) te znanstvene radove hrvatskih sociologa i znanstvenika koji su se bavili modernizacijom u Hrvatskoj (Čaldarović, 1989; Kalanj, 1990; Rogić, 2000) i njenim posljedicama – izraženom centralizacijom i nejednakim regionalnim razvojem. Međutim, neovisno o regionalnim razlikama i međusobnim nejednakostima, ruralna područja u Hrvatskoj općenito odlikuje niz negativnih trendova vrijednih sociološke istraživačke pažnje.

Tako je za hrvatski kontekst bilo izrazito važno uzeti u obzir dugogodišnje negativne demografske trendove koji posebno značajno pogađaju hrvatska ruralna područja i čije

posljedice se vide u gotovo svim sferama života kako bi se moglo pristupiti istraživanju otpornosti hrvatskih ruralnih područja utemeljeno na pokazateljima kvalitete života. Neke od razloga za navedene negativne trendove, koji imaju dugoročne posljedice za kvalitetu života, pa tako i za kapacitete društvene otpornosti kojima raspolažu, hrvatski sociolozi vide u posljedicama Domovinskog rata (Pejnović, 2004; Petak i sur., 2002; Župančić, 2000), ali i širim modernizacijskim procesima (Cifrić, 2003; Čaldarović, 1989; Hodžić, 1981, 2006; Kalanj, 1990; Puljiz, 1987; Rogić, 2000 i dr.). No, unatoč negativnim utjecajima raznih procesa i promjena koje zahvaćaju hrvatska ruralna područja, u njima prema posljednjem *Popisu stanovništva 2021. godine* (Tablica 1; DZS, 2021) i dalje živi više od 40% ukupnog stanovništva. Stoga istraživanje otpornosti ruralnih područja u kojima živi gotovo polovica ukupnog stanovništva posebno je važno za budućnost i opstojnost njih samih, pa tako i ruralnih naselja i područja u Hrvatskoj općenito. Dodatna važnost izučavanja ruralnog stanovništva i njihove kvalitete života i kapaciteta društvene otpornosti proizlazi i iz njihove prepoznate te rastuće važnosti u nacionalnim i europskim razvojnim strategijama. Primjerice, gledajući krovni dokument za ruralni razvoj na razini EU, kojeg je i Hrvatska kao punopravna članica dužna provoditi, ruralna područja imaju ključnu ulogu za očuvanje kvalitete okoliša i sigurnosti opskrbe hranom kao i u kontekstu rastućeg utjecaja klimatskih promjena (*Zajednička poljoprivredna politika 2023.-2027.*, ZPP, 2021; NN 22/2023). S obzirom da ruralna područja obuhvaćaju više od 80% ukupnog teritorija Hrvatske (Lukić, 2012, prema Nejašmić i Toskić, 2016:193; Miljenović i sur., 2016), nada je da rezultati ove disertacije mogu poslužiti u informiranju budućih nacionalnih i regionalnih strategija ruralnog razvoja.

Kako bi se ostvario glavni cilj i utvrdili kapaciteti otpornosti hrvatskih ruralnih područja na temelju pokazatelja kvalitete života, u teorijskom dijelu disertacije istaknuti su ključni teorijski i empirijski radovi koji definiraju što sve koncepti društvene otpornosti i kvalitete života uključuju. Pregledom tih radova i vodeći se definicijama centralnih teorijskih koncepata disertacije, uočeno je kako se istraživanju društvene otpornosti može pristupiti iz pozicije kvalitete života. Teorijski definirani kapaciteti otpornosti usko su vezani za očuvanje postojeće, osiguranje buduće i poboljšanje trenutne i buduće kvalitete života (Keck i Sakdapolrak, 2013) što čini ovo istraživanje, koje se oslanja na subjektivne i na objektivne pokazatelje kvalitete života, posebno relevantnim da pomogne odrediti kojim kapacitetima društvene otpornosti raspolažu stanovnici hrvatskih ruralnih područja. Dodatno, u radovima koji definiraju što sve spada pod koncept društvene otpornosti uočena su znatna sadržajna preklapanja s domenama kvalitete života na koje se disertacija oslanja. Tako su se u disertaciji dva centralna teorijska

koncepta postavila na način da se kvaliteta života, njene domene i pokazatelji promatraju kroz *prizmu* društvene otpornosti kako bi se utvrdili kapaciteti društvene otpornosti kojima stanovnici hrvatskih ruralnih područja raspolažu. Ovaj odnos detaljno je opisan u poglavlju 4. *Društvena otpornost* te je shematski prikazan radi lakšeg razumijevanja relacije ovih dvaju koncepata (Shema 1). Dodatni razlog zašto je korišten koncept kvalitete života za istraživanje društvene otpornosti hrvatskih ruralnih područja je oslonac kojeg dugogodišnja sociološka tradicija istraživanja tog koncepta u ruralnim područjima pruža. Tako se omogućilo snažnije znanstveno utemeljenje i kontekstualiziranje nalaza i značajno se produbio i poboljšao diskusijski dio disertacije što u konačnici čini pronađene rezultate izrazito relevantnima i pouzdanima.

Kako bi se adekvatno uzele u obzir izražene regionalne razlike i specifičnosti, disertacija koristi kvalitativni pristup te metodu dubinskih polu-strukturiranih intervjua kojom omogućuje uvid u više „istina“ (Braun i Clarke, 2021) i pruža stanovnicima hrvatskih ruralnih područja priliku da istaknu njima relevantne aspekte kvalitete života na temelju kojih su se potom utvrđivali raspoloživi kapaciteti društvene otpornosti.

Na temelju teorijskog okvira, definirano je pet domena kvalitete života koje su obuhvatile objektivne i subjektivne pokazatelje te koje se sadržajno preklapaju s dimenzijama društvene otpornosti. Te domene su: (1) Društvena i komunalna infrastruktura; (2) Osobno zdravlje i zadovoljstvo životom; (3) Društveni svijet; (4) Fizički svijet; i (5) Aktivnosti kojima se ljudi bave. One su služile kao oslonac za operacionalizaciju i izradu protokola za provedbu dubinskih polu-strukturiranih intervjua.

U dijelu disertacije posvećenom odabiru uzorka (6.3. *Određivanje i obilježja uzorka kvalitativnog istraživanja*) detaljno su istaknuti i kriteriji na temelju kojih su se birali sugovornici za sudjelovanje u istraživanju. Vodeći se tim kriterijima analizirana su 53 intervjua pri čemu se u prigodnom uzorkovanju pazilo na to da su sugovornici podjednako zastupljeni prema regionalnoj pripadnosti, spolu, dobnoj skupini i razvijenosti jedinica lokalne samouprave. S obzirom na ranije istaknute regionalne razlike, u procesu uzorkovanja i prikupljanja podataka se također posebna pažnja posvetila obuhvaćanju sugovornika iz što je više moguće različitih županija i općina. Vodeći se uvidima o značajnim regionalnim razlikama i nejednakostima te inspirirano NUTS-2 podjelom (NN 125/2019) Hrvatska je bila podijeljena na šest regija: (1) Slavonija (2) Sjeverna Hrvatska; (3) Lika, Banija i Kordun; (4) Zagrebačka županija; (5) Dalmacija; i (6) Istra i Primorje.

Drugi specifični cilj disertacije, vezan za empirijsko istraživanje kvalitete života i utvrđivanje kapaciteta otpornosti ruralnog stanovništva, prikazan je kroz poglavlja *7.1. Opći pregled rezultata*, *7.2. Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života rada i stanovanja*, *7.3. Ruralni način života*, *7.4. Promjene u životu i radu u ruralnim područjima* te *8. Diskusija*. Zadaća empirijskog dijela disertacije bila je odgovoriti na postavljena tri istraživačka pitanja: (1) Kako stanovnici hrvatskih ruralnih područja doživljavaju vlastitu kvalitetu života?; (2) Koje objektivne i subjektivne pokazatelje kvalitete života stanovnici hrvatskih ruralnih područja ističu kao važne za kvalitetu života u ruralnim područjima i kako ih opisuju?; i (3) Kojim kapacitetima društvene otpornosti raspolažu stanovnici hrvatskih ruralnih područja?

Deduktivno-induktivnom tematskom analizom pronađene su tri ključne teme: *Aspekti i zadovoljstvo uvjetima života, rada i stanovanja*; *Ruralni način života*; i *Promjene u životu i radu u ruralnim područjima*. Gledajući empirijske nalaze disertacije, potrebno je bilo ostvariti glavni cilj disertacije i pružiti odgovore na istraživačka pitanja. Nalazi istraživanja omogućili se s jedne strane uvid u generalni dojam i percepciju stanovnika hrvatskih ruralnih područja o vlastitoj kvaliteti života, definiranje specifičnih objektivnih i subjektivnih pokazatelja kvalitete života koji su im važni te uvid u to kako opisuju ključne pokazatelje kvalitete života. S druge strane, nalazi su omogućili da se u diskusijskom dijelu disertacije (*Poglavlje 8.1.2. Kapaciteti društvene otpornosti stanovnika hrvatskih ruralnih područja*; Tablica 9., vidi str. 219) utvrde raspoloživi kapaciteti društvene otpornosti, odnosno, da se istaknuti i relevantni pokazatelji kvalitete života smjeste u teorijski definirana tri kapaciteta društvene otpornosti (*kapaciteti snalaženja, kapaciteti prilagodbe te transformativni kapaciteti*; Keck i Sakdapolrak, 2013).

Generalni odgovor na treće istraživačko pitanje govori kako su stanovnicima hrvatskih ruralnih područja dostupna sva tri kapaciteta društvene otpornosti, s time da je kapaciteta snalaženja i prilagodbe više nego što je transformativnih kapaciteta društvene otpornosti. Gledajući ukupno iz kojih pokazatelja kvalitete života dolaze raspoloživi kapaciteti društvene otpornosti, potrebno je istaknuti nekoliko važnih zaključaka kako bi se bolje razumjelo što ovi rezultati govore. Prvi zaključak je taj da društvena kohezija i prirodni okoliš predstavljaju glavne okosnice ruralnog načina života. Sukladno tome, velik dio dostupnih kapaciteta društvene otpornosti stanovnika hrvatskih ruralnih područja proizlazi upravo iz tih centralnih obilježja života u ruralnim područjima. Drugi zaključak kojeg ovo istraživanje pruža je to da kapaciteti snalaženja i prilagodbe koji proizlaze iz društvene kohezije, iako prisutni, s obzirom na uočene trendove slabljenja tog krucijalnog aspekta ruralnog načina života, možda neće zauvijek biti dostupni. Kontinuiranim opadanjem kvalitete međuljudskih odnosa i solidarnosti, ukoliko se ne pruže

prilike i načini za jačanje tog aspekta kvalitete života, mogli bi dovesti do slabljenja ili čak i nestanka tih kapaciteta društvene otpornosti na koji se najosjetljiviji dijelovi ruralne populacije, stariji i nemoćni sumještani, nerijetko oslanjaju. Treći zaključak govori o tome da transformativni kapaciteti, jedini koji mogu poboljšati trenutnu i buduću kvalitetu života, nisu jednako dostupni svima u ruralnim područjima, a ni u svim regijama na isti način. Iako je potencijal prirodnog okoliša iznimno visok i pruža sva tri kapaciteta društvene otpornosti, kako je istaknuto u diskusijskom dijelu, turistički snažnim regijama *Istra i Primorje* te *Dalmacija*, te regijama *Lika, Banija i Kordun* te *Slavonija* prirodni okoliš nije u jednakoj mjeri i na jednak način dostupan kao što je to sugovornicima iz drugih regija. To se vidi i kada se gleda mogućnost aktivne participacije u lokalnoj samoupravi pri čemu je polovina sugovornika istaknula da ima tu mogućnost, a druga polovica da nema. Ovaj uvid ne govori da je tome slučaj na nacionalnoj razini u istom omjeru, ali je važno biti svjestan te nijanse u kontekstu kapaciteta društvene otpornosti jer se ne može tvrditi kako je mogućnost aktivne participacije u potpunosti pouzdan i dostupan kapacitet u svim regijama, ruralnim područjima i naseljima u jednakoj mjeri ili na jednak način. Osviještenost o nejednakom pristupu utvrđenim kapacitetima društvene otpornosti na regionalnoj razini, potrebna je za izradu relevantnih budućih strategija jačanja kapaciteta otpornosti i poboljšanja kvalitete života. Pri tome treba uzeti u obzir socio-demografska, individualna, uz šira regionalna, klimatska, geografska, demografska i druga obilježja hrvatskih regija. Kada se ističu regionalne razlike u nejednakom pristupu kapacitetima društvene otpornosti, važno je iznova istaknuti kako se na temelju rezultata disertacije ne mogu izvoditi zaključci na razini cjelovitih regija, već mogu poslužiti kao indikativni pokazatelji koji omogućuju uvide u neke od ključnih regionalnih specifičnosti i razlika u hrvatskim ruralnim područjima.

Finalni zaključak kojeg empirijsko istraživanje pruža je uvid u to da su kapaciteti društvene otpornosti prisutni, ali su i dalje u velikoj mjeri raspoloživi iz razloga kojeg je Wuthnow opisao kao tvrdoglava otpornost (2018:164) ruralnog stanovništva. Odnosno, kapaciteti društvene otpornosti su prisutni jer se za njih ruralno stanovništvo aktivno bori i zalaže kako bi za sebe, ali i za njihova ruralna naselja, odnosno zajednice, očuvali postojeću razinu (snalaženje), osigurali buduću (prilagodba) te poboljšali trenutnu i buduću kvalitetu života (transformacija) te na taj način ostvarili ishode kapaciteta društvene otpornosti (Keck i Sakdapolrak, 2013). Tako se može reći da se ovim istraživanjem, uz društvenu koheziju i prirodni okoliš, javilo jedno dodatno zanimljivo obilježje ruralnog načina života, a to je *samodostatnost* stanovnika hrvatskih ruralnih područja. Kroz uzgoj i proizvodnju hrane za vlastite potrebe,

međugeneracijsku solidarnost, oslanjanje i suradnju sa sumještanima, pa sve do aktivne participacije u lokalnim udrugama, društvima i samoupravi, vidljivo je oslanjanje na sebe i vlastite resurse. Ta je spremnost za inicijativu i „uzimanje stvari u svoje ruke“ potvrda da sugovornici u ovome istraživanju nisu pasivni akteri već su aktivni sudionici u svim sferama ruralnog života. Međutim, ono što je također uočeno, a izrazito je relevantno za otpornost i kvalitetu života hrvatskih ruralnih područja, je da je i dalje većina inicijativa i prilagodbi na leđima pojedinaca. Sumarno gledajući, rezultati ovog istraživanja pokazuju da „uzimanjem stvari u svoje ruke“ i proaktivnim djelovanjem, ruralni stanovnici samostalno iskorištavaju resurse koji su im na raspolaganju i jačaju svoje kapacitete društvene otpornosti. Drugim riječima, društvena otpornost u hrvatskim ruralnim područjima ovisi primarno o resursima za koje se pojedinci vlastitim radom i inicijativom izbore, a manje o sustavno organiziranim, isplaniranim i provedenim strategijama razvoja. To dugoročno može predstavljati problem, jer društvena otpornost, pa time i kvaliteta života, i dalje ovise većinom o inicijativi pojedinaca. Odnosno, nedostaje značajan, kontinuiran i usmjeren poticaj iz *centra* kako bi se korištena opisna karakteristika hrvatskih ruralnih područja, *periferija*, napokon mogla, barem dijelom, maknuti iz narativa o hrvatskim ruralnim područjima te općenito poboljšati položaj stanovnika hrvatskih ruralnih područja i učiniti ta područja boljima za život, ali i relevantnima na nacionalnoj i široj razini.

Na kraju se može zaključiti da je ova disertacija uspješno potvrdila važnost istraživanja društvene otpornosti te je pokušala pružiti način kako istražiti raspoložive kapacitete društvene otpornosti koristeći se konceptom kvalitete života kroz mikroperspektivu samih stanovnika o prednostima i nedostacima života u ruralnim područjima. Ruralni sugovornici više su nego svjesni problema i nedostataka života u ruralnim naseljima i područjima, posebice vezano za slabije ekonomske prilike i infrastrukturnu (ne)opremljenost. No, nužno je napomenuti da je većina sugovornika iskazala generalno zadovoljstvo vlastitom kvalitetom života, pri čemu su istaknuli određene specifične prednosti ruralnog življenja poput snažnog zajedništva i osjećaja solidarnosti, samodostatnosti, bliskog suživota s prirodnim okolišem te mogućnosti vlastite poljoprivredne proizvodnje.

Upravo u tome leži bit ove disertacije, koja ukazuje na važne nedostatke koje treba adekvatno adresirati kako bi se poboljšala kvaliteta života u hrvatskim ruralnim područjima, ali i na značajne prednosti života u ruralnim područjima koje treba iskoristiti te postojeće kapacitete društvene otpornosti kojima ruralno stanovništvo već raspolaže te koje treba jačati. Situaciju u kojoj se danas nalaze ruralni stanovnici možda najbolje opisuje jedan od sugovornika kada

kaže: *Nismo mi zatvoreni u svoje male ruralne sredine, nama je svijet je na dlanu, samo treba to iskoristiti* (IPR, PG02, M, srednja dob).

Zaključno, izrazito negativna slika ruralnih područja u Hrvatskoj kao prostora nezaustavljivog odumiranja, kakva je nerijetko prisutna u medijima i statističkim podacima, nije nužno pogrešna, no svakako predstavlja pretjerano simplificiran prikaz stvarnog stanja. Upravo zbog toga sociologija je pozvana koristiti svoje teorijske uvide i empirijske alate kako bi ponudila dublje uvide u kvalitetu života stanovnika hrvatskih ruralnih područja, izazove s kojima se susreću te načine na koje se s tim izazovima nose, sve u svrhu pružanja realnije slike koja može poslužiti za ispravnije informiranje razvojnih politika hrvatskih ruralnih područja. Ova je disertacija težila doprinijeti upravo takvim sociološkim spoznajama istraživanjem mikroperspektive hrvatskih ruralnih sugovornika, čime je dobiven mnogo složeniji i dublji prikaz njihovih životnih okolnosti te potencijala za budući razvoj. Provedeno je istraživanje pokazalo da je situacija u suvremenim ruralnim područjima u Hrvatskoj vrlo složena i daleko od savršene te su istaknuti objektivni nedostaci koji se ne smiju zanemariti. Međutim, iskazi sugovornika ukazuju i na to da su ova područja itekako aktivna te relevantna kao prostori posebnog oblika društvenog življenja kojeg i na početku 21. stoljeća obilježavaju određene specifičnosti. U isto vrijeme, i ruralna se područja prilagođavaju različitim modernizacijskim procesima te odgovori sugovornika ukazuju na izazove usklađivanja suvremenih razvojnih kretanja uz istodobno zadržavanje upravo tih ruralnih identitetskih specifičnosti koje opisuju kao pozitivnima. Upravo radi važnosti očuvanja i razvoja ruralnih područja, zbog ljudi koji u tim područjima svakodnevno žive i rade te, šire gledajući, zbog ekonomske, političke, socio-kulturne i ekološke relevantnosti ruralnih područja koje su sve više prepoznate u službenim strategijama i programima na razini Hrvatske i EU, nužno je razumjeti ukupnost kvalitete života i društvene otpornosti ruralnog stanovništva. Očekivanje od ove disertacije da je oblikovanim teorijsko-konceptualnim okvirom i primijenjenim empirijskim pristupom doprinijela boljem sociološkom razumijevanju stanja suvremenih hrvatskih ruralnih područja te pomogla barem otvoriti vrata istraživanju društvene otpornosti u ruralnim područjima. Uz navedeno, očekuje se da je empirijskim istraživanjem barem djelomično doprinijela informiranju kvalitetnijeg, strukturiranijeg i usmjerenijeg ruralnog razvoja koji će uzeti u obzir glas samog ruralnog stanovništva, pružiti prilike za njihovo još aktivnije uključivanje te na taj način dovesti do poboljšanja kvalitete života i jačanja kapaciteta društvene otpornosti ruralnih stanovnika, ali i cijelih hrvatskih ruralnih područja.

10. POPIS LITERATURE

- Adger, W. N. (2000). Social and Ecological Resilience: Are They Related. *Progress in Human Geography*, 24(3): 347-364.
- Adger, W. N., Kelly, P., Winkels, A., Huy, L. i Locke, C. (2002). Migration, Remittances, Livelihood Trajectories, and Social Resilience. *AMBIO A Journal of the Human Environment*, 31(4): 358-366.
- Akrap, A. (2002). Regionalne i naseljske značajke vitalnih procesa u hrvatskom seoskom stanovništvu. U: Štambuk, M., Rogić, I. i Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. (str. 57-90). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Akrap, A. (2019). Stanovništvo u Hrvatskoj: čimbenici silaznih trendova. *Obnovljeni život*, 74(3): 335-349.
- Ančić, B., Domazet, M. i Župarić-Iljić, D. (2019). „For My Health and for My Friends“: Exploring Motivation, Sharing, Environmentalism, Resilience and Class Structure of Food Self-Provisioning. *Geoforum*, 106: 68-77.
- Ardestani, L., Choobchian, S., Sadighi, H., Azadi, H., Viira, A.-H., Tanaskovik, V. i Kurban, A. (2021). Investigating Subjective and Objective Quality of Life in Rural Areas: the Case of Tehran Province in Iran. *Applied Research in Quality of Life*, 17: 671-702.
- Banovac, B., Blažević, R. i Boneta, Ž. (2004). Modernizacija (i/ili europeizacija) hrvatske periferije – primjeri Istre, Like i Gorskog Kotara. *Revija za sociologiju*, 35(3-4): 113-141.
- Berc, G., Ljubotina, D. i Blažeka, S. (2004). Struktura obitelji i životni uvjeti obitelji u selu i u gradu. *Sociologija i prostor*, 42(1/2): 23-43.
- Bock, B. B. i Shortall, S. (2017). Gender and Rural Globalization: An Introduction to International Perspectives on Gender and Rural Development. U: Bock, B. B. i Shortall, S. (ur.), *Gender and Rural Globalization* (str. 1-7). Boston, MA: CABI.
- Bokan, N. (2021). Rodna perspektiva u procjeni socioekonomskih nejednakosti ruralnih područja: položaj žena kao indikator društvenih promjena. U: Obad, O. (ur.) *Socioekonomske nejednakosti na relaciji selo-grad: izgradnja baze znanja u kontekstu provedbe mjera ruralnog razvoja* (str. 72-112). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku
- Bokan, N. i Menardi, M. (2022). Otpornost u vrijeme pandemije: primjer obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava. *Socijalna ekologija*, 31(2): 147-169.
- Bowling, A. (2005). *Ageing Well. Quality of Life in Old Age*. New York, NY: Open University Press.
- Brajdić Vuković, M. i Doolan, K. (2021). Očaj i sreća u doba nesreće: raznolikost ženskih doživljaja karantene za vrijeme COVID-19 pandemije. *Sociologija i prostor*, 59(219): 241-265.
- Braun, V. i Clarke, V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77-101.
- Braun, V. i Clarke, V. (2021). *Thematic Analysis. A Practical Guide*. London: Sage Publications.
- Brkljačić, T., Kaliterna Lipovčan, Lj. i Tadić, M. (2012) Povezanost između osjećaja sreće i nekih aspekata provođenja slobodnog vremena. *Napredak*, 153(3-4): 355-371.

- Brown, D. L. i Schafft, K. A. (2019). *Rural People and Communities in the 21st Century. Resilience & Transformation*. Cambridge: Polity Press.
- Cifrić, I. (1992). Sociokulturni aspekti obnove i razvitka sela (teze). Izlaganje sa skupa. *Sociologija i prostor*, 115-116: 1-6.
- Cifrić, I. (2001). Ruralni metabolizam. *Socijalna ekologija*, 10(1-2): 27-41.
- Cifrić, I. (2003). *Ruralni razvoj i modernizacija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Čagalj, M., Ivanković, M., Dulčić, Ž., Grgić, I. i Paštar, M. (2021). Tipologija ruralnog prostora Republike Hrvatske s posebnim osvrtom na Splitsko-dalmatinsku županiju. *Agroeconomia Croatica*, 11(1): 93-103.
- Čaldarović, O. (1989). *Društvena dioba prostora*. Zagreb: Biblioteka Revije za sociologiju.
- Čaldarović, O. (2012). *Čikaška škola urbane sociologije. Utemeljene profesionalne sociologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- de Boer, J., van der Rijt, J.-W., Søraker, J. H., Wong, P.-H. i Brey, P. (2015). Four Types of Questions About Well-Being. U: Søraker, J. H., van der Rijt, J.-W., de Boer, J., Wong, P.-H. i Brey P. (ur.), *Well-Being in Contemporary Society* (str. ix-xiv). New York, NY: Springer.
- Dilić, E. i Hodžić, A. (1984). Deagrarizacija, urbanizacija i problemi poljoprivrednog stanovništva na brdsko-planinskom području. *Agronomski glasnik*, 46(5): 731-746.
- Državni zavod za statistiku – DZS (2011a). *Model diferencijacije urbanih, ruralnih i prijelaznih naselja u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Državni zavod za statistiku – DZS (2011b). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine*.
- Državni zavod za statistiku – DZS (2012) *Statističke informacije 2012*.
- Državni zavod za statistiku – DZS (2021). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. godine*.
- Državni zavod za statistiku – DZS (2022). *Statističke informacije 2022*.
- Durkheim, E. (1933). *The Division of Labor in Society*. Glencoe, IL: The Free Press of Glencoe, Illinois.
- Džakula, A., Keranović, A., Crnica, V., Majer, M., Janev Holcer, N., Sović, S., Bolić, B., Domokuš, N. A., Dražić, I., Vugrinčić, M., Zibar, D., Blažević, N., Friščić, T., Koraš, T., Bander, I. i Vuletić, S. (2012). Risk Factors for Cardiovascular Disease in Rural Area of Croatia. *Collegium Antropologicum*, 36 supplement 1(1): 245-249.
- Easterlin, R. A. (1974). Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. U: David, P. A. i Reder, M. W. (ur.), *Nations and Households in Economic Growth*. Pennsylvania, PA: University of Pennsylvania, Academic press.
- Easterlin, R. A. (1995). Will Raising the Incomes of All Increase the Happiness of All? *Journal of Economic Behavior & Organization* 27(1): 35-47.
- Estêvão, P., Calado, A. i Capucha, L. (2017). Resilience: Moving from a „Heroic“ Notion to a Sociological Concept. *Sociologia, Problemas e Práticas*. 85: 9-25.

- Fereday, J. i Muir-Cochrane, E. (2006). Demonstrating Rigor Using Thematic Analysis: A Hybrid Approach of Inductive and Deductive Coding and Theme Development. *International Journal of Qualitative Methods*, 5(1): 80-92.
- Finlay, L. (2002). „Outing“ the Researcher: The Provenance, Process, and Practice of Reflexivity, *Qualitative Health Research*, 12(4): 531-545.
- First-Dilić, R. (1983). O pokazateljima za planiranje seoskog razvitka. *Sociologija i prostor*, 79-81: 151-165.
- Flick, U. (2009). *An Introduction to Qualitative Research*. London: Sage Publications.
- Franić, R., Jurišić, Ž. i Gelo, R. (2014). Food Production and Rural Development – Croatian Perspective Within the European Context. *Agroeconomia Croatica*, 4(1): 16-24.
- Galloway, S. (2005). *Quality of life and Well-being: Measuring the Benefits of Culture and Sport: Literature Review and Thinkpiece*. Edinburgh: Scottish Executive Social Research.
- Gaspar, D. (2010). Understanding the Diversity of Conceptions of Well-Being and Quality of Life. *The Journal of Socio-Economics*, 39(3): 351-360.
- Gilbert, A., Colley, K. i Roberts, D. (2016). Are Rural Residents Happier? A Quantitative Analysis of Subjective Wellbeing in Scotland. *Journal of Rural Studies*, 44: 37-45.
- Grgić, I., Hadelan, L., Krznar, S. i Zrakić, M. (2017). Could Rural Tourism Revitalize Rural Areas in Croatia? *Agroeconomia Croatica*, 7(1): 98-108.
- Grgić, I., Žimbek, T., Tratnik, M., Markovina, J. i Juračak, J. (2010). Quality of Life in Rural Areas of Croatia: To Stay or to Leave? *African Journal of Agricultural Research*, 5(8): 653-660.
- Haugen, M. S. i Villa, M. (2005). Rural Idylls or Boring Places?. U: Bock, B. B. i Shortall, S. (ur.), *Rural Gender Relations: Issues and Case Studies* (str. 181-195). Oxfordshire: CABI Publishing.
- Haugen, M. S. i Villa, M. (2006). Big Brother in Rural Societies: Youths' Discourses on Gossip. *Norsk Geografisk Tidsskrift - Norwegian Journal of Geography*. 60(3): 209-216.
- Hodžić, A. (1981). Individualizam i kooperativizam seljaštva - prilog izučavanju kulturnih procesa na selu. *Sociologija i prostor*, 71-72: 13-26.
- Hodžić, A. (2006). *Selo kao izbor?*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Zagreb.
- Ilišin, V. (2003). Politička participacija mladih i politika prema mladima: Hrvatska u europskom kontekstu. *Politička misao*, 40(3): 37-57.
- Ilišin, V. (2017). Mladi i politika: trendovi (dis)kontinuiteta. U: Ilišin, V. i Spajić Vrkaš, V. (ur.) *Generacija osujećenih: mladi u Hrvatskoj na početku 21. stoljeća* (str. 185-259). Zagreb: Institut za društvena istraživanja Zagreb.
- Ivanović, V., Šimac, B. i Trako Poljak T. (2022). Subjective Wellbeing in Rural and Urban Central Europe: Evidence from the European Social Survey (2008 and 2018). *International Journal of Sociology*, 52(6): 397-419.
- Jehlička, P., Daněk, P. i Vávra, J. (2018). Rethinking Resilience: Home Gardening, Food Sharing and Everyday Resistance. *Canadian Journal of Development Studies*, 40(4): 1-17.
- Kalanj, R. (1990). *Modernost i modernizacija*. Zagreb: Biblioteka Revije za sociologiju.

- Kalanj, R. (2008). *Modernizacija i identitet*. Zagreb: Politička kultura.
- Kaliterna Lipovčan, Lj. i Brajša-Žganec, A. (2017). Kvaliteta življenja, sreća i životno zadovoljstvo u Hrvatskoj i zemljama EU, te usporedbe sjeverozapadne i ostalih dijelova Hrvatske. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 28: 139-153.
- Karajić, N. (1994). Kvaliteta života i životni ciljevi. *Socijalna Ekologija*, 3(3-4): 245-261.
- Keck, M. i Sakdapolrak, P. (2013). What is Social Resilience? Lessons Learned and Ways Forward. *Erdkunde*, 67(1): 5-19.
- Klempić Bogadi, S., Podgorelec, S. i Šabijan, M. (2015). Hrvatsko selo na početku 21. stoljeća - studija slučaja općina Gornja Rijeka. *Sociologija i prostor*, 53(2): 139-161.
- Klempić Bogadi, S., Podgorelec, S. i Šabijan, M. (2016). Materijalno blagostanje kao objektivna dimenzija kvalitete života stanovništva ruralnih prostora - općina Gornja Rijeka. *Sociologija i prostor*, 54(3): 197-218.
- Klepač, O. (2021). Motivi mladih za ostanak i odlazak iz ruralnih područja iz perspektive socioekonomskih nejednakosti. U: Obad, O. (ur.) *Socioekonomske nejednakosti na relaciji selo-grad: izgradnja baze znanja u kontekstu provedbe mjera ruralnog razvoja* (str. 113-149). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku
- Lay, V. (1991). Kvaliteta života društvenih slojeva u Hrvatskoj. Socijalno strukturiranje blagostanja. U: *Socijalna struktura i kvaliteta života u Hrvatskoj*. Zbornik radova. Zagreb: IDIZ.
- Livada, S. (1985). Sociologijski aspekti revitalizacije poljoprivrede. *Sociologija i prostor*, 87-90: 3-14.
- Longhurst, R. (2009). Interviews: In-Depth, Semi-Structured. U: Kitchin, R. i Thrift, N. (ur.), *International Encyclopedia of Human Geography* (str. 580-584). Amsterdam: Elsevier.
- López López, A. J. (2015). Young People's Rural Quality of Life in the Colombian Andes: A Qualitative Study Using Triangulation. u: Tonon, G. (ur.), *Qualitative Studies in Quality of Life: Methodology and Practice* (str. 179-216). Switzerland: Springer.
- Martić, M. (1971). Odnos prema zemlji i percepcije statusa i zanimanja poljoprivrednika (Rezultati istraživanja). *Sociologija i prostor*, 34: 3-21.
- Mayer, K. U. (2009). New Directions in Life Course Research. *Annual Review of Sociology*. 35(1): 413-433.
- McVay, L. (2017). Rural Women Leaders: Identity Formation in Rural Northern Ireland. U: Bock, B. B. i Shortall, S. (ur.), *Gender and Rural Globalization* (str. 170-184). Boston, MA: CABI.
- Mendras, H. (1976). *Seljačka društva*. Zagreb: Globus.
- Miles, M. B., Huberman, A. M. i Saldaña, J. (2014). *Qualitative Data Analysis: A Methods Sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Miljenović, A., Blažeka Kokorić, S. i Berc, G. (2016). Kvaliteta života obitelji na različitim ruralnim područjima: primjer četiriju općina Sisačko-moslavačke županije. *Sociologija i prostor*, 54(1): 19-44.

Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine (2021). *Pregled tržišta nekretnina Republike Hrvatske 2021*. URL: <https://mpgi.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug/procjena-vrijednosti-nekretnina-8292/pregled-trzista-nekretnina-republike-hrvatske-2012-2021/14034> (05.08.2023).

Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije (2018). *Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti prema novom modelu izračuna na županijskoj razini (razdoblje 2014.-2016.)*. URL: <https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/djelokrug-1939/regionalni-razvoj/indeks-razvijenosti/vrijednosti-indeksa-razvijenosti-i-pokazatelja-za-izracun-indeksa-razvijenosti-2018/3740> (27.02.2023).

Nacionalna klasifikacija statističkih regija 2021. (HR_NUTS 2021.). *Narodne novine*, 125/2019.

Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine. *Narodne novine*, 13/2021.

Nacionalni plan oporavka i otpornosti 2021. - 2026. *Narodne novine*, 78/2021.

Nejašmić, I. (1988). Migracijski saldo stanovništva seoskih naselja SR Hrvatske 1961.-1981. *Migracijske i etničke teme*, 4(3): 311-330.

Nejašmić, I. i Toskić, A. (2013). Starenje stanovništva u Hrvatskoj - sadašnje stanje i perspektive. *Hrvatski geografski glasnik*, 75(1): 89-110.

Nejašmić, I. i Toskić, A. (2016). Ostarjelost stanovništva seoskih naselja Republike Hrvatske. *Migracijske i etničke teme*, 32(2): 191-219.

Nizamedinkhodjayeva, N., Bock, B. B. i Mollinga, P. (2017). Gender, Migration and Rural Livelihoods in Uzbekistan in Times of Change. U: Bock, B. B. i Shortall, S. (ur.), *Gender and Rural Globalization* (str. 34-51). Boston, MA: CABI.

Nussbaum, M. (2003). Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice. *Feminist Economics*, 9(2-3): 33-59.

Nussbaum, M. i Sen, A. (ur.) (1993). *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press Oxford.

Obrist, B., Pfeiffer, C. i Henley, R. (2010). Multi-Layered Social Resilience: A New Approach in Mitigation Research. *Progress in Development Studies*, 10(4): 283-293.

Odluka o donošenju mreže telemedicinskih centara. *Narodne novine*, 94/2021.

Odluka o donošenju Nacionalnog plana razvoja zdravstva za razdoblje od 2021. do 2027. godine i Akcijskog plana razvoja zdravstva za razdoblje od 2021. do 2025. godine. *Narodne novine*, 147/2021.

Offer, A. (2000). Economic Welfare Measurement and Human Well-Being. U: Offer, A. (ur.), *The Challenge of Affluence: Self-Control and Well-Being in the United States and Britain since 1950* (str. 15-38) Oxford: Oxford University Press.

Pejnović, D. (2004). Depopulacije županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 13(4-5): 701-726.

Pejnović, D. i Kordej De-Villa, Ž. (2015). Demografski resursi kao indikator i čimbenik dispariteta u regionalnom razvoju Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 24(3): 321-343.

Petak, A., Puljiz, V. i Štambuk, M. (2002). Časopis Sociologija sela, razvoj sela i poljoprivrede, razvoj ruralne sociologije. *Sociologija i prostor*, 40(3/4): 227-251.

- Podgorelec, S. (2008). *Ostarjeti na otoku. Kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Podgorelec, S. i Klempić, S. (2007). Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj. *Migracijske i etničke teme*, 23(1-2): 111-134.
- Podgorelec, S., Klempić Bogadi, S. i Šabijan, M. (2017). Slobodno vrijeme kao dimenzija kvalitete života stanovništva Općine Gornje Rijeka. *Geoadria*, 2: 193-221.
- Pravilnik o provedbi mjera programa ruralnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje 2014. - 2020. godine. *Narodne novine*, 91/2019.
- Program održivog društvenog i gospodarskog razvoja potpomognutih područja za razdoblje 2022. - 2025. (2022). *Narodne novine*, 23/2022.
- Proudfoot, K. (2023). Inductive/Deductive Hybrid Thematic Analysis in Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 17(3): 308-326.
- Puđak, J. (2021). How Environmentalists Deal with (Yet Another) Global Crisis: Resilience, Vulnerability, and Intersecting Crises. *Sociologija i prostor*, 59(2): 161-181.
- Puljiz, V. (1974). Oblici i posljedice deagrarizacije u našem selu. *Sociologija i prostor*. 43: 3-15.
- Puljiz, V. (1987). Ruralno-sociološka istraživanja i glavni trendovi promjena u našem selu. *Sociologija i prostor*, 95-98: 9-18.
- Puljiz, V. (1992). Porodične zadruge i procesi modernizacije hrvatskog društva. *Sociologija i prostor*, 115-116: 147.154.
- Pupak, H. i Trako Poljak, T. (2021). Iskustva mladih obiteljskih poljoprivrednih gospodarstvenika (OPG-ovaca) u Bjelovarskobilogorskoj i Požeško-slavonskoj županiji. *Sociologija i prostor*, 59(2): 221-246.
- Qu, S. i Dumay, J. (2011). The Qualitative Research Interview. *Qualitative Research in Accounting and Management*, 8(3): 238-264.
- Račić, D. (2021). Regionalne ekonomske razlike između županija s obzirom na stupanj ruralnosti. U: Obad, O. (ur.) *Socioekonomske nejednakosti na relaciji selo-grad: izgradnja baze znanja u kontekstu provedbe mjera ruralnog razvoja*. (str. 6-30). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku
- Rogić, I. (2000). *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Rogić, I. i Čizmić, I. (2011). *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Rye, J. F. (2006). Rural Youths' Images of the Rural. *Journal of Rural Studies*, 22(4): 409-421.
- Saldaña, J. (2015). *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. London: Sage Publications.
- Scott, K. (2012). *Measuring Wellbeing: Towards Sustainability*, New York, NY: Routledge.
- Seferagić, D. (1992). Kvaliteta stanovanja u republikama bivše Jugoslavije. *Revija za sociologiju*, 23(3-4): 193-207.

- Seferagić, D. (2000). Kvaliteta življenja u selu u tranziciji. *Sociologija i prostor*, 147-148: 109-149.
- Sen, A. (1980). Equality of What? u: McMurrin S. (ur.), *Tanner Lectures on Human Values* (str. 198-220). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, A. (1987). *Commodities and Capabilities*, India: Oxford University Press.
- Sharifi, A. i Yamagata, Y. (2016). Urban Resilience Assessment: Multiple Dimensions, Criteria and Indicators. U: Yamagata, Y. i Maruyama, H. (ur.), *Urban Resilience. A Transformative Approach*. Švicarska: Springer.
- Shucksmith, M. i Brown, D. L. (2019a). Framing Rural Studies in the Global North. U: Shucksmith, M. i Brown, D. L. (ur.), *Routledge International Handbook of Rural Studies* (str. 1-26). New York, NY: Routledge.
- Shucksmith, M. i Brown, D. L. (2019b). Rural Studies: The Challenges Ahead. U: Shucksmith, M. i Brown, D. L. (ur.), *Routledge International Handbook of Rural Studies* (str. 663-675). New York, NY: Routledge.
- Shucksmith, M., Cameron, S., Merridew, T. i Pichler, F. (2009). Urban-Rural Differences in Quality of Life Across the European Union. *Regional Studies*, 43(10): 1275-1289.
- Slavuj, L. (2012a). Kvaliteta života u odabranim susjedstvima Grada Rijeke. *Hrvatski geografski glasnik*, 74(2): 69-88.
- Slavuj, L. (2012b). Objektivni i subjektivni pokazatelji u istraživanju koncepta kvalitete života. *Geoadria*, 17(1): 73-92.
- Spevec, D. (2009). Starenje stanovništva Varaždinske županije od 1961. do 2001. *Migracijske i etničke teme*, 25(1-2): 125-152.
- Spevec, D. i Vuk, R. (2012). Demografski resursi i potencijali te organizacija primarnog obrazovanja u Krapinsko-zagorskoj županiji, *Hrvatski geografski glasnik*, 74(1): 187-212.
- Strategija poljoprivrede do 2030. *Narodne novine*, 26/2022.
- Strategija prilagodbe klimatskim promjenama u Republici Hrvatskoj za razdoblje do 2040. godine s pogledom na 2070. godinu. *Narodne novine*, 46/2020.
- Strategija prometnog razvoja Republike Hrvatske (2017. - 2030.). *Narodne novine*, 84/2017.
- Strategija regionalnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje do kraja 2020. godine. *Narodne novine*, 75/2017.
- Strateški plan Zajedničke poljoprivredne politike Republike Hrvatske 2023. - 2027. *Narodne novine*, 22/2023.
- Strijker, D., Bosworth, G. i Bouter, G. (2020). Research Methods in Rural Studies: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods. *Journal of Rural Studies*, 78: 262-270.
- Svirčić Gotovac, A. (2006). Kvaliteta stanovanja u mreži naselja Hrvatske. *Sociologija i prostor*, 44(1): 105-126.
- Svirčić Gotovac, A. (2015). The Quality of Living in New Housing Estates in the Settlement Network of Zagreb. U: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (ur.) *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja* (str. 13-45). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (2007). Prehrana i zdravlje kao elementi kvalitete života u mreži naselja Hrvatske. *Sociologija i prostor*, 45(1): 29-60.

Štambuk, M. (1974). Neka obilježja mješovitih domaćinstava - gospodarstava u Jugoslaviji. *Sociologija i prostor*, 46: 88-99.

Štambuk, M. (1988). Društveni razvoj i selo. *Sociologija i prostor*, 99-100: 25-33.

Štambuk, M. (2002). Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma. U: Štambuk, M., Rogić, I. i Mišetić, A. (ur.), *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo.* (str. 9-30). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Šundalić, A. (2006). Osromašivanje i nerazvijenost – Slavonija i baranja u očima njezinih stanovnika. *Socijalna ekologija*, 15(1-2): 125-143.

Šundalić, A. (2010). *Selo - iz autentičnosti u neprepoznatljivost. Prilog sociološkom istraživanju ruralnosti Slavonije i Baranje.* Osijek: Ekonomski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Šušar, S. (1988). *Sociologija sela. 1. tom.* Zagreb: Školska knjiga.

Tönnies, F. (1887). *Community and Civil Society.* Cambridge: Cambridge University.

Tonon, G. (2015). Relevance of the Use of Qualitative Methods in the Study of Quality of Life u: Tonon, G. (ur.), *Qualitative Studies in Quality of Life: Methodology and Practice* (str. 3-21). Switzerland: Springer.

Veenhoven, R. (1996). Happy Life-Expectancy. A Comprehensive Measure of Quality-of-Life in Nations. *Social Indicators Research*, 39(1): 1-58.

Verdugo, M. A., Schalock, R. L., Keith, K. i Stancliffe, R. J. (2005). Quality of Life and its Measurement: Important Principles and Guidelines. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49(10): 707-717.

Vučković Juroš, T. (2022). Primjeri dobre prakse u kvalitativnom izvještavanju: transparentnost i reflektivnost. *Revija za sociologiju*, 52(3): 255-266.

Vukić, J., Balić, A., Bilić, J., Kalinić, A., Nekić, M., Štih, E. i Rajčić, L. (2020). Digitalizacijom prodaje poljoprivrednih proizvoda prema otpornosti lokalnih zajednica na krizne situacije. *Agroeconomia Croatica*, 10(1): 96-105.

Wertheimer-Baletić, A. (2004). Depopulacija i starenje stanovništva – temeljni demografski procesi u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 13(4-5): 631-651.

Wilson, G. (2010). Multifunctional 'Quality' and Rural Community Resilience. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 35(3): 364-381.

Woods, M. (2007). Engaging the Global Countryside: Globalization, Hybridity and the Reconstitution of Rural Place. *Progress in Human Geography*, 31(4): 485-507.

Wuthnow, R. (2018). *The Left Behind: Decline and Rage in Rural America.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Young, N. (2019). Responding to Rural Change: Adaptation, Resilience and Community Action. U: Shucksmith, M. i Brown, D. L. (ur.), *Routledge International Handbook of Rural Studies* (str. 638-649). New York, NY: Routledge.

Zakon o brdsko-planinskim područjima. *Narodne novine*, 118/18.

Zakon o područjima posebne državne skrbi. *Narodne novine*, 86/2008.

Zanabria Ruiz, L. (2015). Qualitative Studies of Young People's Quality of Life in Urban and Rural Areas. U: Tonon, G. (ur.), *Qualitative Studies in Quality of Life: Methodology and Practice* (str. 149-178). Switzerland: Springer.

Zaninović, K. (ur.) (2008). *Klimatski atlas Hrvatske*. Zagreb: Državni hidrometeorološki zavod.

Zlatar Gamberožić, J., Ursić, S. i Vukić, J. (2021). Socio-prostorni pristup definiranju i istraživanju otpornosti i održivosti. *Socijalna ekologija*, 30(3): 369-393.

Zlatar, J. (2015). The Quality of Housing at the Subjective level: Aesthetic and Ecological Aspects of the Neighbourhood and Citizen Participation. U: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (ur.). *The Quality of Living in New Housing Estates in the Settlement Network of Zagreb* (str. 75-114). Zagreb: Institut za društvena istraživanja Zagreb.

Župančić, M. (2000). Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. *Sociologija i prostor*, 38 (1/2): 11-78.

Župančić, M. (2005). Infrastrukturna opremljenost hrvatskih seoskih naselja. *Sociologija i prostor*, 43(3): 617-657.

Žutinić, Đ., Kovačić, D., Grgić, I. i Markovina, J. (2010). Percepcija kvalitete življenja i namjere odlasku iz ruralnih sredina. *Društvena istraživanja*, 19(1-2): 137-159.

Ostali izvori literature

Badanjak, I. (05.05.2023). *Svjetska zdravstvena organizacija proglasila kraj pandemije: Ukinuto izvanredno stanje zbog covida!* Jutarnji list. URL: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/svjetska-zdravstvena-organizacija-proglasila-kraj-pandemije-ukinuto-izvanredno-stanje-zbog-covida-15332837> (11.08.2023).

Europska komisija (2009). Beyond GDP. *ec.europa.eu*. URL: https://ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/background_en.html#:~:text=The%20Beyond%20GDP%20initiative%20is,of%20prosperity%20and%20well%2Dbeing. (16.05.2020).

Hrvatski zavod za zapošljavanje – HZZ (2022). *Zaželi - program zapošljavanja žena - faza III*. URL: <https://www.hzz.hr/projekti/zazeli-program-zaposljavanja-zena-faza-iii/> (24.02.2023).

Jurasić, D. (11.07.2022). *U Hrvatskoj izumire više od 700 naselja: Doznali smo gdje je najgore stanje*. Večernji list. URL: <https://www.vecernji.hr/vijesti/vise-od-700-naselja-na-pragu-potpunog-izumiranja-doznali-smo-gdje-je-najgore-stanje-1601039> (23.05.2023).

Latinović, V. (27.10.2022). *Na rubu izumiranja je 700 sela*. Glas Slavonije. URL: <https://www.glas-slavonije.hr/506903/7/Na-rubu-izumiranja-je-700-sela.> (23.05.2023).

Ministarstvo rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike. (2023). *Objava Poziva „Zaželi - prevencija institucionalizacije“ u mjesecu kolovožu*. URL: <https://mrosp.gov.hr/vijesti/objava-poziva-zazeli-prevencija-institucionalizacije-u-mjesecu-kolovožu/13136> (17.08.2023).

Pauček Šljivak, M. (14.01.2022). *Demografi za Index: Hrvatska postaje zemlja bez ljudi, posljedice će biti strašne*. Index.hr. URL: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/demografi-za-index-hrvatska-postaje-zemlja-bez-ljudi-posljedice-ce-bit-strasne/2332507.aspx> (23.05.2023).

Sučec, N. (17.05.2019). *Cijene nekretnina u ruralnim područjima izrazito niske, na obali i u većim gradovima neprimjereno visoke.* Tportal.hr. URL: <https://www.tportal.hr/biznis/clanak/cijene-nekretnina-u-ruralnim-podrucjima-izrazito-niske-na-obali-i-u-vecim-gradovima-neprimjereno-visoke-20190517/print> (05.08.2023).

Šimić, Z. (10.12.2020). *Selu treba hitna obnova stanovništva.* Jutarnji list. URL: <https://euractiv.jutarnji.hr/euractiv/hrana-i-poljoprivreda/selu-treba-hitna-obnova-stanovnistva-15036030> (23.05.2023).

Topić, D. (20.06.2023). *Bez mjesta u zagrebačkim vrtićima 3 tisuće djece s pravom na upis, Tomašević najavio rebalans proračuna.* Večernji list. URL: <https://www.vecernji.hr/zagreb/uskoro-uzivo-tomaseviceva-konferencija-za-medije-koliko-ce-djece-ostati-neupisano-u-vrtice-1689121> (05.08.2023.)

Zajednička poljoprivredna politika: 2023.-2027 (ZPP) (2021). Europska Unija. *Agriculture.ec.europa.eu.* URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/new-cap-2023-27_hr. (01.03.2023).

PRILOZI

Prilog 1. Protokol dubinskog polu-strukturiranog intervjua

PROTOKOL INTERVJUA ZA STANOVNIKE RURALNIH MJESTA

- Za početak mi samo molim vas recite koje ste godine rođeni? Koliko godina imate?
 - Kako se zove mjesto u kojem živite? Koliko dugo živite u ovom mjestu? (Ako nisu iz tog mjesta, odakle ste doselili u ovo mjesto?)
 - Obrazovanje - stupanj i vrsta
 - Zaposlenje - vrsta (Ako ne spomenu poljoprivredu, bavite li se uz svoj posao i poljoprivredom?)
 - Bračni status i koliko vas ukupno živi u ovom kućanstvu?
1. Jeste li vi zadovoljni svojim životom u ovom mjestu? S čime ste posebno zadovoljni, a s čime ne?
 2. Koje su po vama prednosti života na selu?
 3. A koji su nedostaci života na selu?
 4. Je li život u ovom mjestu nekada u prošlosti bio drugačiji nego danas? U kojem smislu, što je po vama bilo bolje nekada, a što je danas bolje?

(od sljedećih pitanja ih pitati samo ono što nisu već spomenuli)

5. Kako ste zadovoljni svojim zdravljem?
6. Kako ste zadovoljni s dostupnošću i kvalitetom zdravstvenih usluga?
7. A drugih usluga: banke, pošte, različitih trgovina, javnih servisa?
8. Koliko ste zadovoljni infrastrukturnom opremljenošću sela (ako im je teško odgovoriti, navesti: struja, voda, plin; kanalizacija; javna rasvjeta; televizijski i internetski prijem; prometnice/ceste; javni prijevoz)?
9. Koliko ste zadovoljni uvjetima u kojima stanujete: kvalitetom svoje kuće, veličinom, lokacijom?
10. Sada ću vas pitati možda malo čudno pitanje - a što za vas znači dom, što je po vama potrebno za to da se osjećate da ste doma?
11. Je li se značajnije promijenio fizički izgled ovog mjesta u odnosu na prošlost? Ako da, na koji način?
12. Osjećate li se sigurno u ovom mjestu?
13. Kako ste zadovoljni svojim materijalnim statusom?
14. Kako ste zadovoljni s prilikama za zaposlenje u ovom mjestu i u kojoj vrsti zanimanja? Postoje li prilike u ovom kraju da se otvori nešto svoje?
15. Koliko su poljoprivredni potencijali razvijeni po vašem mišljenju? Razvija li se ekološka poljoprivreda i kako to vidite?
16. Razvijaju li se turistički potencijali ovog mjesta? Razvija li se agroturizam i kako to vidite?
17. Imate li dovoljno slobodnog vremena i ako da, gdje i kako ga najčešće provodite? (Ako ne spomenu, jeste li član nekog udruženja, kulturno umjetničkog društva ili sl.?)
18. Jeste li zadovoljni međuljudskim odnosima u vašem mjestu (međusobno druženje, pomaganje)?
19. Koliko ste zadovoljni kvalitetom prirode, prirodnog okoliša (zraka, vode, tla) u vašem mjestu?
20. Ima li nekih problema sa zagađenjem prirode u vašem mjestu i ako da, na koji način se to rješava?

21. Kako procjenjujete kvalitetu rada lokalne uprave (općine i županije)? A države?
22. Smatrate li da vi možete ili trebate sudjelovati u procesu donošenja važnih odluka o vašem mjestu/općini ako to želite? Na koji način?

SAMO ZA MLADE:

- (za mlade) Kakav je položaj mladih ljudi u vašem mjestu?
- (za mlade) Postoje li neki posebni izazovi s kojima se suočavaju mladi ljudi na selu?

SAMO ZA ŽENE:

- (za žene) Kakav je položaj žena u ovom mjestu?
- (za žene) Postoje li neka posebna očekivanja od žena u odnosu na muškarce?
- (za žene) A postoji li generacijska razlika između položaja mladih djevojaka, žena srednjih godina i žena starije dobi? Ako da, u čemu su razlike; kome je bolje ili lošije u smislu življenja u ovom selu i zašto?

SAMO ZA SREDNJU DOB:

- (srednja dob) Kako je odgajati djecu i podizati obitelj u ovom mjestu?
- Mislite li da je nekada u prošlosti bilo bolje ili lošije?

SAMO ZA STARIJE:

- (za starije) Kako je organizirana briga za starije i nemoćne?
- Mislite li da je nekada u prošlosti bio drugačiji odnos prema starijima nego danas i kako?

23. I za kraj, kako vi vidite budućnost ovog kraja? Razvija li se dovoljno i u kojem smjeru mislite da bi se još trebalo razvijati?
24. Biste li se vi odselili negdje drugdje u Hrvatskoj ili izvan Hrvatske da ste imali priliku, ili bi li djeci/mladima savjetovali da odu? Zašto da/ne?
25. Za kraj, kako je pandemija korona virusa značajnije utjecala na vašu svakodnevicu i ako da, na koje sve načine?

Prilog 2. Mišljenje Povjerenstva Odsjeka za sociologiju za prosudbu etičnosti istraživanja

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb

University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Sociology
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb, Croatia

Tel./Phone: +385 (0)1 4092007; Fax: +385 (0)1 4092007; 4092879; URL: <http://www.ffzg.unizg.hr/socio>

Datum/Date: 22/11/2021

Broj odluke/Reference Number: 02-2021/2022

MIŠLJENJE

Povjerenstva Odsjeka za sociologiju za prosudbu etičnosti istraživanja

Naziv istraživanja: „Socijalno-ekološki izazovi ruralnog razvoja: objektivni i subjektivni pokazatelji otpornosti hrvatskih ruralnih socijalno-ekoloških sustava“ (SECRURAL) [kvalitativna dionica]

Voditelj/ica istraživanja: Tijana Trako Poljak

Autori istraživanja: Jelena Zlatar-Gamberožić, Jelena Puđak, Vladimir Ivanović, Bruno Šimac, Jana Vukić, Mateja Jež Rogelj, Sara Ursić i Krešimir Žažar

Povjerenstvo je mišljenja da je predloženo istraživanje u skladu s važećim etičkim normama.

STATEMENT

Research Ethics Committee of the Department of Sociology

Project Title: Social-ecological challenges of rural development: objective and subjective indicators of resilience of Croatian rural social-ecological systems (SECRURAL)

Principal Investigator: Tijana Trako Poljak

Author(s): Jelena Zlatar-Gamberožić, Jelena Puđak, Vladimir Ivanović, Bruno Šimac, Jana Vukić, Mateja Jež Rogelj, Sara Ursić i Krešimir Žažar

The Committee agrees that the proposed research project is in accordance with current ethical standards.

Dr. sc. Goran Koletić
Predsjednik Povjerenstva
Chairman

Prilog 3. Tekst informiranog pristanka za sudjelovanje u istraživanju za sugovornike/ce

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju

Ivana Lučića 3
10000 Zagreb

Tel./Phone: +385 (0)1 4092007; Fax: +385 (0)1 4092007; 4092879; E-mail: sociologija@ffzg.hr; URL:
<http://www.ffzg.unizg.hr/socio>

University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Sociology

Ivana Lučića 3
10000 Zagreb, Croatia

Datum:

PRISTANAK NA ISTRAŽIVANJE

Poštovani/a,

zahvaljujemo na interesu za sudjelovanje u istraživanju znanstveno-istraživačkog projekta Hrvatske zaklade za znanost „Socijalno-ekološki izazovi ruralnog razvoja: objektivni i subjektivni pokazatelji otpornosti hrvatskih ruralnih socijalno-ekoloških sustava“ (UIP-2019-04-5257), na Filozofskom fakultetu, Sveučilište u Zagrebu, kojeg financira Hrvatska zaklada za znanost (2020.-2024.).

Cilj je istraživanja utvrđivanja načina i kvalitete života u hrvatskim ruralnim područjima te ga je odobrilo Povjerenstvo Odsjeka za sociologiju za prosudbu etičnosti istraživanja (02-2021/2022).

Procjenjuje se da će intervju biti približnog trajanja oko 45-60 minuta, a u svrhu lakše transkripcije intervju će biti sniman. Snimka intervjuća će po transkripciji biti izbrisana. Sudjelovanje u istraživanju je u potpunosti dobrovoljno i anonimno, a podaci koji će se tražiti od Vas nisu povjerljive i osjetljive prirode. Svi podaci o Vama bit će anonimizirani. Anonimizirani transkripti intervjuća mogu biti učinjeni dostupnim na zahtjev i drugim zainteresiranim znanstvenicima i stručnjacima, te će se svi koji koriste ove podatke to moći činiti isključivo u znanstvene svrhe.

Ovo istraživanje ne sadrži posebno osjetljive teme, međutim, imate pravo u bilo kojem trenutku odustati od intervjuća ili ne odgovoriti na pitanja na koja ne želite dati odgovor. Ukoliko nakon intervjuća budete imali ikakvih pitanja ili Vas budu zanimali rezultati istraživanja nakon što budu objavljeni, slobodno kontaktirajte dolje navedenu voditeljicu istraživanja ili člana/icu istraživačke grupe koji/a je s Vama razgovarao/la.

Pristanak na sudjelovanje u ovom istraživanju izričete usmenim putem.

Uz veliku zahvalu za Vašim sudjelovanjem, čime ste uvelike doprinijeli kvaliteti ovog istraživanja,

S poštovanjem,

doc. dr. sc. Tijana Trako Poljak (voditeljica projekta)

e-mail: ttrako@ffzg.hr, tel: 01 4092 176, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Životopis autora

Vladimir Ivanović rođen je 17. siječnja 1993. godine u Zagrebu. Diplomirao je 2018. godine jednopredmetni diplomski studij sociologije (znanstveni smjer) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 1. srpnja 2020. godine zaposlen je kao asistent na Uspostavnom istraživačkom projektu Hrvatske zaklade za znanost „Socijalno-ekološki izazovi ruralnog razvoja: objektivni i subjektivni pokazatelji otpornosti hrvatskih ruralnih socijalno-ekoloških sustava“ (SECURURAL; 2020.-2024.; UIP-2019-04-5257). Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu sudjeluje u izvođenju prijediplomskih kolegija „Sociologija sela“, „Socijalna ekologija“, „Etika okoliša“ i „Uvod u socijalnu antropologiju“. Poslijediplomski doktorski studij sociologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu upisao je 2019. godine. Član je Hrvatskog sociološkog društva od 2020. godine te obnaša dužnost tajnika znanstvenog časopisa „Socijalna ekologija“ od 2021. godine.

Objavljeni radovi

Ivanović, V., Šimac, B., i Trako Poljak, T. (2022). Subjective Wellbeing in Rural and Urban Central Europe: Evidence from the European Social Survey (2008 and 2018). *International Journal of Sociology*, 52(6): 397-419. doi:10.1080/00207659.2022.2089806.

Ivanović, V., Puđak, J. i Trako Poljak, T. (2022). What kind of Mo(ve)ment is Fridays for Future? Motivation, Success Perception and Climate Action Framing in Fridays for Future Croatia. *Interdisciplinary Description of Complex Systems*, 20(4): 304-318. <https://doi.org/10.7906/indecs.20.4.1>.

Ivanović, V., Šimac, B., i Trako Poljak, T. (2022). Subjective Well-Being in Croatia, Montenegro, Serbia and Slovenia - Rural-Urban Differences and Cross-National Comparison. *Sociological Problems*, 54(1): 220-241.

Šimac, B., Trako Poljak, T. i Ivanović, V. (2021). Schwartz's Human Values and the Care for Nature in Croatia and Five Other Central European Countries Based on ESS Data from Round 4 (2008) and Round 9 (2018). *Revija za sociologiju*, 51(3): 431-459. <https://doi.org/10.5613/rzs.51.3.5>.